

ALEXANDER
BERNÁT

NAGY EMBEREK

EÖTVÖS JÓZSEF · JÓKAI · KATONA · MADÁCH
MICHELANGELO · MIKSZÁTH · PETŐFI
ROUSSEAU · SHAKESPEARE
SPINOZA · TAINE

P A N T H E O N K I A D Á S

TANULMÁNYOK
NAGY EMBEREK

ALEXANDER BERNÁT

TANULMÁNYOK
NAGY EMBEREK

SAJTÓ ALÁ RENDEZTE: SZEMERE SAMU

PANTHEON KIADÁS

865. - Krakauer-nvonda. Budapest. Felelős vezető: Vámai Sándor.

E L Ő S Z Ó

Ennek a kötetnek terve, valamint címe is, Alexander Bernáttól származik. A „Tanulmányok“ sorozatban a „Filozófia“ és a „Művészet“ után harmadiknak szánta ezt a kötetet, amely nagyjában az itt közreadott dolgozatokat tartalmazta volna. Szándéka megvalósításában időelőtti halála akadályozta meg. Halálának tizedik évfordulója alkalmából azok, akik közelállottak hozzá, e ma is frissen ható, nagy jellemző művészetről tanúskodó dolgozatok közrebocsájtásával véltek emlékének méltóképen áldozni. Ez a kötet is bizonyára megtalálja majd az utat a magyar olvasóhoz, aki egy gazdag szellem eredeti látását, nemes eszményiségét, az ítélet finomságát és biztosságát, a gondolatkifejtés világosságát és szellemességét mindig meg tudta becsülni.

Budapest, 1938. szeptember havában.

Szemere Samu.

Könnyű őt csodálni, nehéz ezt a csodálatot szavakba foglalni, lehetetlen megmagyarázni, annyira sajátos és egyedülálló. Új volt és egyetlen maradt a maga nemében. Olasz volt és firenzei, de mégsem volt hazája a szó mindennapi értelmében; a renaissance művészetének leghatalmasabb képviselője, de mégsem tartozik egy iskolához sem. Valami titkos gótika él benne, mondják némelyek, ő a barokk megindítója — mondja róla Riegl. De ezeket a stílusokat évszázadok választják el egymástól. Első mestere a festészetben Ghirlandajo volt, de műveiben nyoma sincs Ghirlandajo hatásának. Kortársa volt Donatellónak és alkalma volt megbámulni a firenzei Battistero bronzkapujának domborműveit; Ghiberti nagy művész volt, de Michelangelo soha sem követte őt. Mikor az ifjú Michelangelo legfogékonyabb volt művészi benyomások iránt, Róma egészen az antik művészet bűvöletében élt; egész Itália el volt telve azzal a tudattal, hogy nincs magasabb eszmény, mint az antik művészetet megközelíteni, — antikon értve a rómaid, hisz görög eredetű műveket annakidején csak elenyésző számban ismertek. Innét renaissance a neve — az antik világ újjászületése. Még sohasem volt virágzó művészeti kor, mely oly kevésbé tartott volna igényt eredetiségre, mint ez. Ügy érezték, hogy a középkor szellemi rabszolgaság volt, melyből az antik kultúra újjászületése szabadította föl az embereket. Hiszen igaz, hogy a régiek felfedezése megnyitotta az emberek szemét, feltárta előttük azt, amit a középkor eltakart, a természet és a világi élet szépségeit; de szenvedélyes törekvésük a múltnak új életrekeltésére mégis meddő maradt,

mert a kitűzött cél lehetetlen és elérhetetlen. Ami halott, hosszú időre halott marad. Az élet oly mélységekből fakad, ahová el nem ér emberi akarat, még a leghatalmasabb sem. Michelangelo munkásságában az újonnan felfedezett antik művészet erős ösztönzést jelentett, de sohasem utánozta azt. Az ő *Mózesét* a görögök nem értették volna meg. A legnagyobb modern szobrász, Rodin, behatóan tanulmányozta Michelangelót és finom érzékel állapította meg, hogy közte és a görögök között milyen mélyreható különbség van. A mi korunk bizonyára szegény az alkotásban, de távoli művészetek sajátosságait megérteni és megérezni jobban tudjuk, mint bármely kor előttünk. Talán éppen ez, egyik jele művészeti életünk teljes dekadenciájának. Nincs saját stílusunk, de minden stílust élvezni tudunk.

De, hogy visszatérjünk Michelangelóhoz: nem érthetjük őt meg az antik művészet nélkül, de épp oly kevésbé az antik művészetből. Mert ő modern — vagyis michelangelói. Nincs elődje, s ami még különösebb, nincs utódja sem. Természetesen voltak, akik utánozták, azaz karikatúrákat gyártottak. A nagy, magános egyéniségek hatása nem közvetlen, ők inkább megváltoztatják az egész szellemi légkört, amelyből aztán nem utánzás, hanem valami egészen új születhetik. Különös az is, hogy Michelangelo magát elsősorban szobrásznak érezte; aláírása: „Michelagnolo Buonarroti, scultore“ volt. Mindig hangsúlyozta szobrász voltát. De ki nagyobb: a *Mózes* és a *Medici-sírok* alkotója, vagy a Sixtina mennyezetének festője? És nem áll-e ezek mellett egyenrangú magasságban a San Pietro kupolájának építője? Nem volt-e Michelangelo a legnagyobb rajzoló is, akit a világ ismer? És nem szabad lebecsülnünk a szonetteket és más költeményeit sem, még ha leginkább tükrözik is a korizálás hatását. Tagadhatatlan, hogy Michelangelo a legeggyetemesebb művészi zseni, ki eddig élt, bár igaz az

is, hogy szüksége volt a firenzei napra, a római humuszra és a renaissance légkörére, hogy ily szédítő magasságba emelkedhessék. Öröm embernek lenni, ha arra gondolunk, hogy ilyen ember is létezett. Ha Bernard Shaw Dubedatja halálos ágyán azt vallja: „hiszek Michelangelóban“ stb., ez istenkáromlásnak tűnik ugyan, de mégsem oly szörnyű, mint azoknak a tömegeknek a példája, akik semmi másban nem hisznek, mint saját nyomorult énjükben és annak múlandó élvezeteiben.

Yan-e olyan formula, mely Michelangelo egyedülvalóságát olyan normának rendeli alá, mely őt értelmünkhöz is közelebb hozza? Nincs. Ezt újból éreztük, mikor azt a vaskos kötetet olvastuk, melyet az öreg Georg Brandes újabban kiadott. Brandes, ki nemrég Goethéről és Voltaireről írt könyvet, egyúttal kétkötetes életrajzot ígér Julius Caesarról és ezzel együtt új kiadását a hatkötetes „A 19-ik század irodalmának főirányai“ című művének, melyből ifjúságunkban feledhetetlen és sokirányú ösztönzést merítettünk; Brandes, Európa nagy öregeinek egyike, kit minden, ami nagy, ellenálhatatlanul vonz; Brandes, ki hazájának szellemi mozgalmaira döntő befolyással volt, azokra a mozgalmakra, melyeknek többek között Ibsent köszönhetjük; Brandes, ki szellemi rugalmasságát, érzéseinek és értelmének frissességét, nagyszerű előadóművészetét épségben megőrizte, nyolcvanegy éves korában, miután több mint hatvan kötetet már megírt, termékenységét még fokozni is tudja. Ez a Brandes legújabb könyvében megmutatja, hogy a képzőművészetek terén is teljesen otthonos, hogy itt is a legeredetibb forrásokból merít, elsősorban az eleven szemléletből, hogy pontosan ismeri Itália történetét, Michelangelo művészetének összes színhelyeit, és hogy mindenekfölött megvan a képessége, hogy ebbe a művészetbe magát beleélje, jelentőségét és értelmét felfogja. Kitűnő, pompás művet alkotott. Témáját azonban nem merítette ki.

Mégis sokat nyújt. Elsősorban Michelangelo, az ember érdekli őt, éppen úgy, mint Romain Rollandot, kinek munkáját többször idézi. De ő jobban feltárja előttünk a művészt és korát. Bepillantunk a nagy művész életének tragédiájába, ami-
ben II. Gyula síremlékének megghiúsulása oly nagy szerepet játszott. (Mély megrendüléssel olvassuk azt a fejezetet, melynek címe „A Rovere-síremlék tragédiája.“) De egységes, befejezett képét ennek a szellemóriásnak nem adja könyvében. Ennek meg-
vannak az okai.

Michelangelo életéből nem értjük meg művészetét, művészetének történetéből nem értjük meg életét. Hasonlóan, mint Shakespearenél, a másik modern művész-óriásnál, kikhez még Dantét és Goethét sorolhatjuk és aztán pontot tehetünk. Shakespeare művészete szintén megfoghatatlan, talán még megfoghatatlanabb, mint a nagy firenzeié. Fiatalságában szegény és elhagyott, iskolai képzettség nélkül való, később színész, ki sohasem jut nagyobb szerepekhez: ez volt élete. És műveiben az emberi gondolkodás és érzés legszédítőbb magaslatain jelenik meg előttünk, szinte egy holdkóros biztonságával és mégis a tudatosság teljes napfényében. Ki mer itt magyarázni¹? Ki nem érzi itt azt, hogy az emberfeletti szellemek csak szellemükben emberfelettiék, de egyebekben a mindennapi élet törvényeinek vannak alávetve? A szellem a végtelenségben él, és a végtelenség csak a szellemben és csak a szellemé. De pszichológusaink mindig rőffel akarják mérni a végtelenséget.

Amit a művészet a művész életéből merít, többnyire jelentéktelen és olyasmi, ami mással is könnyen helyettesíthető. Igaz, hogy Michelangelo csak Itáliában és Rómában fejlődhetett, de sem Róma, sem Firenze nem tették azzá, ami volt, mert mindez saját szelleméből fakadt. Mint ember olyan volt, mint sok más, mint művész emberfeletti volt, akár csak emberi alakjai, melyeket alkotott. Brandes és

Romain Rolland, különösen az utóbbi, a művészt az emberből akarják magyarázni, ezért szeretettel mélyednek el az emberben, de ez nem megy erőszakosság és mesterkéeltség nélkül. Hevességéből akarják magyarázni alakjainak titáni hevességét, nyugtalanságát, izgatott nagyságát, pedig épp ez a hevesség csodálatos és titokzatos módon elrejtve és mégis nyilvánvalóan megmarad a ködben. *Dávidé* a elöntő küzdelem előtt áll: de jól meg kell néznünk, hogy észrevegyük, hogy a következő pillanatban elhajtja a követ *Mózes* rettenetes a maga haragjában. De ülve ábrázolja; ha állna, rémülten visszahökkenénk dühétől. Végtelen erő árad a kőből és bronzból, de nem azért, mert ő maga erős volt, hanem mert szelleme mindenekfelett szerette az erőt és nagyságot, erőt, nagyságot és szépséget. De ő maga nem volt szép és egészen különös gyengeségei voltak. Kortársai szinte elhalmozták elismerésükkel, de ő ritkán viszonzta szeretetüket. Rolland azt mondja: „il haït: il fut hai. Il aime: il ne fut pas aimé“ (gyűlölt és gyűlölték, szeretett és nem szerették.) Szinte valami általános gyűlölettel viseltetett az emberekkel szemben. Félt tőlük. Azt állítják, hogy üldözési mániában szenvedett, melyet apjától örökölt volna. Lehetséges. De biztosabb az, hogy ismerte az embereket, vagyis az embert, bár egyes esetekben nem volt valami jó emberismerő. De aki az embereken átlát, az ritkán szereti őket.

Michelangelo egyike volt a nagy *gyakorlati* pesszimistáknak. Minden rosszat feltételezett az emberekről. És nem volt-e igazai Egyszer félelmében Firenzéből Velencébe, egyszer meg Rómából menekült, de hiszen az emberek nyugodtan öldököltek, reggelinél, ebédnél, egyáltalán minden étkezésnél, izgalom nélkül és tekintet nélkül a személyre. Michelangelo korán lett híres, elismert, csodált és istenített. De ez nem gátolta meg az embereket abban, hogy rágalmazzák, intrikáljanak ellene és megpróbálják elragadni tőle megbízásait.

Hogy is hőkölt volna meg az irigység hihetetlen tehetsége előtt? Hiszen az irigység a legkitartóbb, a legelterjedtebb szenvedély és a legveszedelmesebb is. Mindent inkább megbocsátanak az emberek egymásnak, mint a természetes előnyöket. Kevesen irigylik az embert pénzéért, hatalmáért, állásáért és hasonlókért, de hozzáférhetetlen jellem és letagadhatatlanul nagy tehetség megbocsáthatatlanok. És Michelangelónak az volt a szerencséje — vagy talán szerencsétlensége? — hogy sohasem ismerték félre. Ez persze nem szabály, hisz gyakran igen nagy tehetségek is nehezen érvényesülnek. De Michelangelo idejében értettek a művészethez, és aki nem ismerte volna fel, nevetségessé vált volna. Michelangelo kortársai többek közt Leonardo da Vinci és Raffael voltak, de ő mindkettőt túlélte. Nagy kortársait nem kerülte el, ezt nem is tehette volna, mert teljes elismeréssel vették körül, de nem szerette őket, nem engedte őket közel magához és kevés érzéke volt nagyságuk iránt. Az életben is egyedül állt. Voltak irigyel, ellenségei, bámulói, de kevés barátja. És ezek is vagy jelentéktelenek, vagy oly különösen szép példányai az emberi nemnek, hogy természetesen kortársai is, az utókor is a legcsúnyább gyanúsításokkal illették. Különben, ha valakinek alkalmá volt Aretinótól, a világirodalom legzseniálisabb, legszemtelenebb, leghazugabb és legaljasabb revolverzsurnalisztájától fenyegető levelet kapni, annak örökre elmehet a kedve az emberek től. De még jogosultabb félni tőlük. Nem áll az, hogy a nagy pesszimistáknak az a különös szerencsétlenségük volt, hogy a legsötétebb gazemberek akadtak útjukba, ami pesszimistává tette őket. Dehogyan, csak élesebb szemük volt, mint az optimistáimat. Mert csoda volna, ha átélhetnénk egy életet a nélkül, hogy válogatott rossz emberek útját ne kereszteznők. Nagy művésznök nem becsülte az embereket; az volt a szerencsétlensége, hogy érzékenyebb volt a többinél. De nem érte-e őt az a bal-

szerencse, hogy miután megkapta a megbízást a Rovere-émlékműre, miután gigászi tervét elkészítette és egész lelkével belevetette magát a mű nagy eszméjébe, akkor egyik napról a másikra megfosztották ettől a megbízástól? Gondoljuk el, hogy a *Mózes* ennek az emlékműnek csupán egyik mellékalakja lett volna! Michelangelo természettől fogva nem volt zord és keserű; de azzá tették. Súlyosan szenvedett az élettől. Vagy hihető-e, hogy olyan zseni, mint az övé, kényelmes utitárs az életben? A legnehezebb, legszörnyűbb terhek egyike. Voltak pl. korszakai, melyekben megígért munkákat nem fejezett be. Megváratta a megrendelőt két, három, tíz évig is, anélkül, hogy a kisujját mozdította volna. Ezen talán Brandes csodálkozhatott, kinek tolla mindig szófogadó és szolgálatkész volt. A mellett még bámuljuk Brandest, ki nem szokott értéketlent írni. De mit tudhatunk azokról a gátlásokról, melyek Michelangelónak útjába álltak? Mit tudott ő maga ezekről? A művészi koncepció a tudattalan mélységeiben sarjadzik és gyakran magától pattan ki, ha ideje érkezett. Néha azonban habozik és tesped ez a termékenyítő erő. Michelangelo minden gátlás mellett is egyike a művészettörténet leghatalmasabb munkásainak. A Sixtina mennyezetét egyhuzamban, a legnagyobb technikai nehézségek között, évekig a hátán fekvé festette. És ritkán, fontos munkáknál sohasem, túrt segítőtke maga mellett. Azon a meredek, magas csúcson, melyen állt, nem volt másnak helye. De lelkében a legnagyobb ellentétekkel küzdött. Őrjöngő munkaláz és teljes tétlenség, de egészben a legnagyobb munkateljesítmény, melyet egy zseni valaha produkált. Mert rendszerint a tehetségtelenek a legszorgalmasabbak. Nem emészti őket az energia tüze. Michelangelót pápai barátja, II. Gyula pápa is „il terribile“-nek nevezte. Ez nem jelentett akkor csupán rettentőt, félelmet, hanem egyúttal magasztost is: de Michelangelo tényleg félelmet, tiszteletet, sőt

szinte borzalmat keltett. Az emberek érezték, hogy egy más világból való, mint ők. Csak ő maga nem érezte ezt. Mert ha tudta volna, nem félt volna tőlük és kevésbé gyűlölte volna őket. Azt is tudta volna, hogy védve van gonoszságuk és irigységük ellen. Mert ki irigyli az isteneket? Hiszen nem olyanok, mint mi! Michelangelo glóriát hordott a feje körül, ostoba szemek számára láthatatlanul, de mindenki számára érezhetően.

Itt aztán művészete és természete, jelleme, egyénisége annyira találkoznak, hogy eggyé válnak. Michelangelo a fenség művésze; mikor Brandes azt mondja róla, hogy művészetében a pátosz uralkodik, bizonyára ezt érti pátoszon. Mert pátosz, a szó közönséges értelmében idegen volt tőle. Michelangelo sohasem *dem or strati v*; erőfeszítés nélkül is nagy. De művészet egy sajátos, hogy még a fenséges fogalmat is át kell formálnunk, hogy alkalmazhassuk rá. Nála a fenséges *szép* is; helyesebben: oly tiszta, oly ritka, oly nagyszerű, hogy a szépség fenségessé válik. Szép és fenséges a *Dávidba*. Oly fiatal, oly tökéletes, oly pompás erejében és szépségében. Csupa önuralom, alig sejtjük, hogy nemsokára a rettenetes Góliáthot meg fogja ölni. De amint ezt megértettük, biztosak is vagyunk benne. Milyen gyönyörűség az emberi test, igaz, hogy ehhez a Dávidhoz kell hasonlítania. Ha Michelangelo hitvallását megformálta volna, az nem hangzott volna istentagadásnak. De a világi része ilyesféleképp hangzott volna: Hiszek a testben, hiszek a szépségben, hiszek az életbei:, mely a szenvedélyek viharaiban is megőrzi a vonalak varázshatalmát. Mily szép ez a Dávid! És nem is az eredeti hat a legszebben, az a Dávid, melyet a mester eredetileg a Signoria elé tervezett és amely most az Accademia-ban áll, hanem az a másolat, amely magasan fenn a Piazzale Michelangelón áll, mint a legszebb firenzei sétaútnak, a Viale dei Collinak megkoronázása. Mily utólérhetetlenül

nagy és hatásos ez a túl-karcsú és mégis erőteljes fiatal test, melyben titokzatos isteni erő lüktet, és ez a szabad fej, amint a szabad térben hatalmasan kirajzolódik. Ezt a vonalat egyetlen görög szobrász se merete volna megteremteni. Mikor nemrég újra láttam, hosszú idő után, úgy tűnt, mintha még sohasem láttam volna ilyennek. Isteni hírnök! Mit ér itt minden leírás, látni kell őt, csak nézni, hallgatva nézni. Hol van ehhez hasonló az életben és a művészetben? És amellet fiatalkori mű. De minden műve fiatalkori, mert ő maga volt az örök fiataltság, egészen aggkoráig. Azaz nem öreg és nem fiatal, ő az élet, az örök Ember. És a *Mediciek*; oly mások és mégis hasonlóak, mert ugyanabból a világból szállottak alá. Nem annyira emberfeletti, mint emberenkívüliek. És ezeket az alakokat bizonyára modell nélkül alkotta. Minden a fejében élt, az egész anatómia, a mozgó test anatómiája. Nem utánozta a természetet, mert természetfeletti világot teremtett. Gyönyörű, amit Brandes mond a Sixtina istenábrázolásairól. Soha még Istent így nem ábrázolták. A Megváltót, a nagy Szenvedőt, a Vigasztalót sokszor és sokan mutatták meg nekünk. De Istenhez magához voltaképpen még senki sem mert hozzányúlni. Míg Michelangelo meg nem alkotta a világ alkotóját, mert az ő ecsetje mindenmel megbirkózott. És a Szibillákat, a prófétákat és újra meg újra az ifjúságot, az élet teljességét, magát az életet és mindent.

Sokat írtak Vittoria Colonnához való kapcsolatáról, melyről Brandes mondja a leghelyesebbet. Ez a viszony az elképzelhető legtisztább volt, mint ahogy általában az érzéki szerelemnek igen csekély szerepe volt életében és még csekélyebb művészetében. Bár számára csak a meztelen test létezett, ezek a meztelen testek nem éreznek és nem is keltenek vágyat, öregkorában, Vittoria Colonna hatása alatt, hívő és buzgó keresztény lett, annyira, hogy szégyellte és megtagadta korábbi pogány és

bűnös művészetét. A nyolcvan éves művész egy szép szonettjében ezt vallja:

*Vihar- s hullámverdeste csolnakomban,
Fáradt hajós, a révbe érkezém,
Ahol, mit valaha is tettem én,
A jóról, rosszról számadásom most van.*

*Mi dőreség, ámulva érzem mostan,
Hogy a művészetet hő vágy tüzén
Az istenség trónjára helyezém,
Szolgálva őt hívságos ábrándokban.*

*Hová levél, te szép szerelmi álom?
Halál lehe érinti testem-lelkem,
Kettős alakban közeleg felém.*

*A művészet nem oltja szomjúságom,
Csak szeretet, mely haláltól se retten,
S keresztről tárja karjait elé.*

De a szonett-forma sok mindent magyaráz és sok mindent eltakar. Aki teljesen megtért, az nem írja: „Hová levél te szép szerelmi álom?“ Életének elmúlt szépségei csak borzalommal tölthetik el, de nem csalhatják ki belőle a fájdalmas sajnálkozás felkiáltását: „te szép szerelmi álom!“ Nem adhatunk igazat Brandesnek, aki szerint ez a szonett a tridenti zsinat szellemét tükrözi. „Egy ilyen költeményben még a szikrája is kialudt mindannak, ami valaha a renaissance nagysága és ereje volt, — csupán a liamu maradt meg.“ Nem a tridenti zsinat ölte meg a renaissancet, magától aggult az el. De Michelangelo művészete egészséges és erős maradt. Az *Utolsó ítélet* a Sixtina falán egyenrangú a többi művekkel. Csak más. Mindenki meztelen rajta, és Krisztus maga, mint egy ifjú Néró, mint pogány hős, kérlelhetetlen bíró, ki az elkárhozottak gonosz természetét a poklokra küldi. És végül, utoljára

megalkotja az egyetlen, az utolérhetlent, a San Pietro kupoláját, amely örök jelképe marad az örök városnak és az örök művésznek.

Mindig újból és újból el fogunk zarándokolni Rómába, a Sixtinába, és Firenzébe, a Medici-kápolnába, hogy támaszt nyerjünk Michelangelóban és megerősítsük általa hitünket az emberiségben és a művészetben. Sohasem volt erre nagyobb szükségünk, mint ma, mikor művészet és emberiség egyaránt lesújt bennünket. És ha örökre el volnánk veszve, legalább gyönyörű sírkövek, nagyszerű festmények és sírfeliratok díszítik sírboltunkat. Talán ez a művészet és ez az élet is új renaissance-t fog létrehozni, — új művészetet és új életet.

SHAKESPEARE A VILÁGIRODALOMBAN

Világirodalom! A szónak aranycsengése van, melynek derűs hangja a fegyverek zaján keresztül is, ezen a mai napon fokozott erővel, elhallatszik hozzánk. E szó jelenti egyikét azoknak a szent menedékhelyeknek, ahová a háború fűriái nem üldözhetnek bennünket. Egy pantheon képe kél bennünk, hol a szellem nagyjai fényes csoportokban gyülekeznek; ritkán bocsátanak új jövevényt maguk közé, de távozni sem igen távozik valaki körükből. De nem, nem pantheonhoz hasonlít a világirodalom, nem holtak síremlékeinek temploma ez. Ami a világirodalomhoz tartozik, az mind élő, az mind a mai napig is eleven erő, mely a népek lelkének legmélyén tanyázik, annak legjavát sűríti magába, hogy azután széjjel ossza az egész világban. Akik ebben részesülnek, mind rokonságba kerülnek egymással.

Valamennyien Ádámtól származunk, mondja a biblia; de ez csak testi rokonságát, egységét biztosítja az emberi nemnek. A lelki ezzel nincsen megadva, azt a bábeli zűrzavar óta magunknak kell megteremtünk a fejlődő szellem erejével. Ennek egyik legfelső eszközlője a világirodalom. Mennél inkább van világirodalom, annál inkább létesül az emberi nem szellemi egysége. Nagy tévedés azt hinni, hogy ez a szellemi egység tény, mely megvan, akár akarjuk, akár nem. Az nem tény, hanem penzum, amely fel van adva nekünk, mint erkölcsi kötelezettség. Ezen dolgozik az emberiség, évezredek óta, nem tudva róla, sőt gyakran akarata ellenére. A szellemnek is van ösztöne, ez viszi előre, ez kényszeríti, hogy mintegy maga-magát keresse, elaprózva, elszórva térben és időben, mégis rejtjel-

mes kapcsolatban; ujjongva, ha egy nagy elme alkotásaiban magára talált, magára ismert, de hamar megfeledkezve a boldogító látományról, újra bolyongásnak indulva, újra el-eltévedve, mégis mintegy mágneses erő által a helyes irányba terelve. Mily vakok látó szemükkel azok, kik azt hiszik, minden a világon pusztá véletlen, a dolgok más-kép is történhetek volna, nincsenek célok, nincsenek nagy feladataink, nincs belső kapocs, mely összetart bennünket. Az anyagi világ egységékor), melyet egy mitikus kozmikus erő, a vonzás, eszközöl, mindnyájan föltétlenül hiszünk és megbízunk; hogy a szellemi világnak is megvan a maga kozmikus összetartó ereje, belső kapcsolatos egysége, ettől a gondolattól visszariadunk. De nem világosabb, egyszerűbb, nyájasabb, közvetlenebb gondolat az utóbbi mint az előbbi! Mi az, hogy az anyag részei vonzódnak egymáshoz, mozognak egymás felé, mintegy tartják és meghatározzák egymást! Tulajdonképpen oly érthetetlen, hogy majdnem képtelenségnek tetszik. Mennyivel nyájasabb és természetesebb a szellemi vonzódás törvénye, hogy egymást meg akarjuk érteni, egymásban gyönyörűséget találunk, egymást elismerjük! E szellemi gravitáció törvénye szüli a világirodalmat. A világirodalom az a munkafolyamat, mellyel az emberi nem szellemi egységének az előbbrevitelén fáradozunk. Ez a munka sohasem érhet véget, mint semmi szellemi; ezért a világirodalom nem kész valami, hanem folyton csak leendő, fejledező, növekedő. A világirodalom nagy történeti folyamat. E folyamatnak egyik leghatalmasabb mozzanata annak a Shakespeare-nek a költészete, ki három száz évvel ezelőtt halt meg, de életében legtöbbet tett az emberi nem szellemi egységének érdekében.

I.

De mielőtt Shakespeare világirodalmi szerepéről elmélkednénk, meg kell fontolnunk, mik a világirodalmi szereplés általános föltételei. Hogyan juthatni be a világirodalomba?

Nem a pusztá tehetség révén, ha az még oly kiváló is. A művészi formálásban való rendkívüli készség, ügyesség, legfinomabb érzék magában nem elegendő, ámbár egyike a legértékesebb emberi tulajdonságoknak. A kortársakra tett nagy hatás éppenséggel nem biztosítja valamely költő világirodalmi halhatatlanságát. Valamely művész hazája határain túl való legszélesebb elterjedése esetleg csak annyit jelent, hogy mindenütt akadnak, akik silány olvasmányban kedvüket lelik, sőt bizonyos silányságok legbiztosabban számíthatnak nagy közönségre. A fantáziát vagy az érzékiséget csiklandozó művek így tesznek szert bizonyos világirodalmi látszatra, mely azonban inkább az irodalmi műfajt, mint magát az irodalmi alkotást illeti. De azoknak a műveknek sincs világirodalmi jellegük, melyeket mindenki magasztal és senki sem olvas, melyek inkább irodalmi múmiák, mint eleven erők. Azonban azt se higyjük, hogy mert valamely mű egy időre kiszorul az olvasó közönség kegyéből, ezzel már elvesztette világirodalmi jellegét. Sőt az is megeshetik, hogy valamely alkotás nem is maga tesz világirodalmi hatást, hanem azokban a művekben éli igazi életét, melyeket szült, melyeket inspirált, melyek tőle kapták igazi értéküket. Tehát mi teszi valamely mű világirodalmi karakterét? Általánosságban könnyű volna feleletet adni erre a kérdésre. Új és nevezetes értékeket kell adnia a világirodalmi műnek, csak ezek maradnak fenn és lehetnek hatással a világra. De mik azok a nevezetes értékek?

Azt hiszem, bárom mozzanat jó tekintetbe,

Az első a nemzeti, a második a korszakbeli, a harmadik a művészformai szempont. Más nincs.

Nincs világirodalmi mű, melynek nemzeti karaktere ne volna. Minden ilyen műnek írója nemzetének lelkét szólaltatja meg. Aki ezt a legigaziban, a legmélyebben tolmácsolja, az a legegységesebb érvényt adja művének. Itt van egy példája annak, amit az ellentétek csodálatos egymásba való átcsapásának nevezhetünk. Az emberiség egymástól elkülönülő, egymás ellen forduló népegyéniségekké differenciálódott. Az idegen az ellenség, így érzik a népek. Az idegen mindenre képes, az idegen nem is ember: hányszor hallottuk a világháború szörnyű dulakodásai közt. De mennél mélyebben nemzeti valaki, annál kevésbé marad idegennek. A legmélyebb ponton a legközelebb állnak egymáshoz a nemzetek. Valamikor talán egy volt az emberiség; azután differenciálódott nemzetekké, melyek egymás ellen fordultak; de mennél nemzetibbé váltak a nemzetek, annál inkább közeledtek ismét egymáshoz; a rugékony acélfonal így tér vissza kezdőpontjához, miután legmesszebbre eltávozott tőle és ott van legnagyobb feszítő ereje. Homerost és Sophoklest és Platót, a leggörögöbbszöröket, legjobban értjük, fordítjuk és szeretjük; a bibliát az egész emberiség szívébe zárta; Shakespeare, a legangolabb angol, Németországiján még ma sem találkozik olyannal, ki le ne borulna előtte. Hogyan lehetséges ez? Nyilván úgy, mint ahogy a szín fogalmát sem a piros, sem a kék, sem az ibolya nem meríti ki; a színek természetüknél fogva sokfélék; de ámbár a pirosban semmi sincsen a kékből, azért mindkettő szín, egyik sem pótolhatja a másikat, nagy baj volna, ha bármelyik hiányoznék. Ami az emberiségben értékes, nem fér el egy nemzet lelkében; az egyes értékek el vannak osztva; mennél jobban kifejlődik valamely nemzet, annál tisztábban ragyog a reá bízott érték; és mennél tisztábban ragyog, annál egyete-

híresebb a hatása. Nem más szépség-e a görög és a gót templom, a német belsőség, a francia formáság, a magyar hév, az angol egyéniesség? És meg kell gondolnunk, hogy a nemzetek jelleme nem oly egyszerű és egyszerű szóval jelezhető, mint a szín, de azért nem kevésbé határozott. Próbáljuk elgondolni, hogy valaki egy költői műben azt dicsérné meg, hogy se nem német, se nem francia, se semmi nemzeti jelleme nincs, csak tisztán emberi; az olyan volna, mint a szín, mely se nem piros, se nem sárga, csak szín, vagy oly íz, mely sehogyan sem ízlik. A nagy költők a nemzet lelkét szólaltatják meg; a világirodalmiak a nemzeti számára hódítják meg az emberiséget, ők értik meg egymást legjobban, mint Goethe Shakespearet és őket érti meg mindenki, mint Shakespearet és Goethét.

De a nemzetinek a kifejlése az időhöz van kötve, mint az egyéniség kifejlése is. A művészi egyéniség fejlődésének igaz, jelentős törvényeit nem ismerjük, a nemzetekét sem. Goethében fejlődése kezdetén fogamzott meg Faust gondolata, Shakespeare közel volt a negyvenhez, midőn Hamlet alakja kibontakozott lelkében. Petőfi ifjú volt, mikor legjobb verseit írta. Még különösebb a nemzetek sorsa. Homeros költeménye a görög szellemi fejlődésnek majdnem őskorába esik; Shakespeare az angol szellem ifjú korában mint csoda születik meg; Goethe Luther és Leibniz után jelenik meg, mint oly ragyogó csillag a német nemzet egén, hogy minden egyéb elhomályosul mellette. Nekünk csak a XIX. század közepén születik meg Petőfink és Aranyunk, kikkel számot tartunk a világirodalmi Nobel-díjra. Mi áldja meg a korszakokat, hogy ily csodákat szülnek? Melyek a termékeny korszakok? Senki sem tudja. Bizonyos, hogy némi készülődés előzi meg a nagyok fölléptét, a termőföld rögeit előzők munkája lazítja. Homeros is valószínűleg korábbi fejlődés csúcspontja, Shakespeare előtt figyelemreméltó drámaírók egyen-

getik az ő útját, Goethe felforgat egy már érett irodalmat, a mi nagy költőink is eleven irodalmi élet méhéből születnek. De ne becsüljük túl ezeket az előzményeket. Szükséges, de nem döntő tényezők. Senki sem tudja Shakespearet Marlowe-ból vagy Green-ből leszármaztatni, se Goethét vagy Petőfit korábbiakból, ők olyanok, mint Tátránk csúcsai. A felföldből emelkednek ég felé, de mi a felföld magassága öhozzájuk képest! A csodás felszökkenés hatását teszik ránk és joggal, ők alkotók és az alkotás örök csoda. Az alkotásnak nincsenek előzményei; amelyiknek van, az nem is alkotás. Fontosabbnak látszik az, hogy a kor legyen arra való, hogy alkotásuk számára anyagot szolgáltatson. Mert amily bizonyos, hogy az alkotásnak nincsenek előzményei, oly bizonyos az is, hogy az agyagot, melybe az éltető lelkét beleszikkasztatja, a föld, azaz a kor szolgáltatja. Az világ-irodalmi költő, író, ki kora lelkét tudja megszólaltatni. A nagy költő nemzetének és korának legbelsejét tárja föl előttünk, biztosabban, mint a bölcselő, a történettudós, a politikus, a gondos megfigyelő. Azok ki vannak téve annak a nagy veszélynek, hogy a fölszínen maradnak, hogy a saját mindennapi lelküket beleképzelik a korba; a kor lelke mélyen rejtőzik, nem a megfigyelésnek tárul föl, hanem a tudattalan intuíciónak. Nem is igaz, hogy a világirodalmiak megelőzik korukat, ezért nem értik meg őket azonnal, ezért kell a koruknak soká nőnie, míg föléri őket. Senki sem előzheti meg korát, amint nem ugorhatja túl az árnyékát. A látszat ebben az esetben is, mint rendesen, csal. Csak a kifejezésben újak, csak a valót látják meg először, csak az alkotás aktusában előznek meg mindenkit, de a kort nem szülik, ez szüli őket. Eredetiek, de többnyire nyílt titkot tárnak föl, nem távozhatnak sem nemzetük, sem koruk köréből. A próféták sem jövendölnek, csak következtetnek. A veszély, melyet megjósolnak, nem lesz. hanem van;

de ők látják, míg a többiek vakok. Ez tulajdonképpen annyira egyszerű igazság, hogy magától értetődik, csak valami oktalan kultusz, idololatria akarja velünk elhitetni, hogy az egyén elszakadhat mindazoktól a kötelékektől, melyek a közönséges embereket fogva tartják, kortól, nemzettől, és valami isteni szabadsággal följük lielyezkedhetik. Az egyén, bármily nagy, fenséges, körül van fogva azoktól az egyetemes hatalmaktól, melyeket nemzetnek, korszaknak nevezünk. Nem ő parancsol azoknak, hanem azok parancsolnak neki, illetőleg ő nekik munkatársuk, eszközük, végrehajtójuk és ebben, nem pedig valami képzelt szabadságban van az ő nagysága. Minden néma ezen a világon, néma és sötét; a költő egyike azoknak, kik a sötétséget megvilágítják, a némát megszólaltatják és ebben van az ő eredetisége és nagysága. Az a nagy különbség az eredeti és a különködő közt, hogy amaz új, emez szeretne új lenni; amaz új természeténél fogva, emez újságot hajszol, azzal, hogy másképp csinál mindent, mint mások csinálják. Amaz jár gyors, ruganyos léptekkel, előre, fölfelé és messze megelőz mindenkit; emez bukfenceket hány és így akarja elhitetni a világgal, hogy röpül. Az eredetieskedő eltávozik a tömegetől, gyakran utána kullog, vagy legfőlebb félre vonul, hogy figyelmet keltsen. Az eredeti elől megy. De ez nem annyit tesz, hogy megelőzi korát, legfőlebb annyiban, hogy korának kvintesszenciája. Főérénye, nagy dicsősége a hűség, hogy hű nemzetéhez, biven lát, híven érez és híven beszél. Homeros a görög fejlődésnek egyik korát hihetetlen plaszticitással tette szoborszerűen érzékelhetővé. Dantéből jobban ismerjük meg a középkor életét sorsfordulója pillanatában, mint ezer tudós könyvből. Shakespearet nem lehet igazán megérteni, ha nem tudjuk kora lelkét, Goethe a német fejlődés egy meghatározott korszakának nagy tolmácsa és Petőfi a magyar renaissance gyönyörű tükre és tükörképe. Csak akik így bent él

tek korokban, nemzetükben és híven tükröztek, válhatnak a világirodalom alakjaivá és hajtó erőivé.

De mondtuk, hogy még egy harmadik mozzanat jó tekintetbe, *a művészi forma*. Világirodalmivá az a művész válik, az a költő, ki megragadja azt a formát, ki meg tudja ragadni, ki úrrá válik rajta, amely forma alkalmas annak a kifejezésére, megörökítésére, amit meglátott, megtalált. Az a forma teszi láthatóvá, érezhetővé, hatékonyá azt a lelki tartalmat, mely a művész előtt föltárult. Megalkothatja azt a formát, de jobb, ha készen találja. Ez az, a forma, amit másoktól meg lehet tanulni, ami néha lassú fejlődés eredménye, amiben a művésznek vannak előzői, aminek a használatában láthatóan fejlődik, habozva, keresgélve, ingadozva, néha el is bukva. Ne higyük, hogy a forma mellékes valami, nem vesszük abban az értelemben, melyben mellékesnek tekinthető. Nincsen úgy, hogy először van a művésznek mondani, kifejezni valója és azután keresi hozzá a formát; mindkettő egy, csak kutató gondolkodásunk tesz a megérthetőség végett különbséget a kettő közt és választja el egymástól. Maga a művész is, csak ha már megformálta a megformálandót, kimondotta a kimondandót, érti meg maga-magát, eszmél maga-magára. Az ő számára együtt születik meg a kettő. De mennél fejlettebb formát talál a művész készen maga előtt, mennél inkább rendelkezik vele, annál magasabbra emelkedhetik, ha — szárnyai vannak. Az emberiség hősi korszakát csak az epikus műforma tudta igazán kifejezésre juttatni. Ezen lelkesedett a költő, ezen és hallgatói lelkesedésén. A múltak csodálatos hőseit és azok tetteit kellett énekelni és elmondani, ennek költői műformája minden bizonynyal Homeros előtt fejlődött ki, de Homeros lángelméjében tökéletesítve és szinte véglegesítve. Azt állítani, hogy ez a Homeros nem létezett, műve csak úgy összealakult kész kis énekekből, amelyek

talán szintén úgy lettek, mint a szél összehordta lomb halmai, majdnem olyan állítás, mintha azt mondanók, hogy *Faust*-ot Goethe betűszekrénnel játszva véletlenül összerázta az egyes betűk tömegeiből. Igaz, hogy az eposz műformáját a lángész így megalkotta, de utána mégsem támadt Homerosnál nagyobb epikus, tehát a műforma készenléte nem használt sokat az utódoknak; de részint azért nem használt, mert nem volt még ily hőskora az emberiségnek és ez megerősíti azt a gondolatunkat, hogy nemzet, kor és műforma szorosan egymáshoz tartoznak, tulajdonképpen belsőleg egyek; részint pedig használt is, mert ennek a műformának köszönjük, hogy létrejött Dante *Isteni színjátéka* és más nagy elbeszélő költeményei az irodalomnak, a mi Arany Jánosunké is; és használt oly kép is, hogy Homeros hallatlanul gazdag bányájából merítettek a görög tragikusok és utánuk ezek utánzóí.

A nemzetnek megvan a maga hirdetője, ki valamelyik erre alkalmas korszakát a neki megfelelő műformában örökéletűvé, egyetemessé, világirodalmivá teszi. Más nemzetek autochtón eposzai is mutatják, hogy hasonló okok hasonló jelenségeket szülnek. Hajlandó vagyok hinni, hogy a műformák kialakulásán évszázadok, esetleg évezredek dolgoznak, itt érintkezik művészet és mesterség, az intuíció és a tanulás, az állandó és a mulékony. Igen érdekes megfigyelni, hogy a modern magyar költészet szintén eposszal kezdődik, mintha a költő érezte volna, hogy hőskorunk felidézése természetes kezdete az új magyar dicsőségnek, de ez a hőskor félig-meddig a képzelet alkotása volt, a kor igaz érzésének és gondolkodásának pedig éppenséggel nem felelt meg. Eredetit és nagyszerűt csak Arany tudott alkotni *Toldi-jában*, mely a középkor és a renaissance határkorszakának idejét idézi föl abban az időben, amidőn a magyar nemzet újra ily mesgyét készült átlépni és Toldiban, jelességeiben és gyöngeségeiben, egészen magára ismer-

hetett. Hogy mégis a nemzet inkább Petőfiben látta magát fölmagasztosítva, abban része van Petőfi meteórszerű, ragyogó föllobbanásának és tragikus elmúlásának, de nemcsak ennek. Ennek a kornak a lelke igazán már nem a történeti visszapillantás és szimbolizmus volt, hanem az élet győzedelmes fölkiáltása és ujjongása, a múlttal való fenséges nem törődése, a kezdeményezés és újjáteremtés nagyszerű illúziója, egyszóval nem az epika, hanem a líra. Ezért van, hogy eddig nem Arannyal, hanem Petőfivel vonultunk be a világirodalomba, bár Aranyt jobban fordították németre, mint eleinte Petőfit. De korának legmélyebb vonását nem Arany, hanem Petőfi foglalta formába, nem epikusán, hanem lírikusán. Arannak később jött meg az ideje nálunk is, bizonyára meg fog jönni a világirodalomban is, mert nem kevésbé magyar Petőfinél, korát csak más formában fejezte ki, de ezt a formát oly művésziesen érezte és alkotta meg, hogy már ezzel is világirodalmi jogcímre tett szert.

De nem folytatom ezeket az elméleti fejtegetéseket. Ha itt-ott meredek útra vezettek bennünket, talán oly kilátópontra is juttattak, honnét Shakespeare-nek világirodalmi szerepét és jellegét egész kiterjedésében áttekinthetjük.

II.

Hogy az a korszak, melyet a renaissance nevével jelzünk, az egyéniség érzésének hatalmas és merőben új föllendülését jelenti, bőven tudjuk és nem szorul szorosabb bizonyításra. Állítsuk egymással szembe a trójai háború idejét, eseményeit és bármely renaissance-korbeli költeményt vagy prózai elbeszélést: a különbség kézzelfogható.

Trójánál az egész görög nép, fejedelmeinek vezetése mellett, részt vesz a háborúban; a fejedelmek

kiválnak, de csak mint népük fejedelmei; a kereszties háborúk eposzaiban van egy nagy eszme és egyéniségek, kik ez eszméért élnek, halnak. A novellák már műalkotásuknál fogva az egyéniség ábrázolására helyezik a súlyt, a fődolog itt, hogy micsoda különös dolgok történhetnek meg az emberrel, pl. egy mór nőül vesz egy fehér velencei nőt, ki a mórt szereti és a mór féltékenységében megfojtja a fehér nőt. Az ember ki van szakítva majdnem összes kötelékeiből, csak azok maradnak meg, amelyek a vele történt nevezetes eseményhez vagy annak megértéséhez szükségesek, különben ő jóformán mint elvont ember, mint egyéniség lép elénk, ámbár igaz, hogy az egyéniség rajza többé-kevésbé a főlszínen marad, inkább az vonzza az embereket, hogy a szabad élet új áramlásában mily véletlenek találkoznak egy ember életében. A középkori élet megkötöttségében kevesebb ily dolog történik, illetőleg fől nem tűnik. A kereszties háborúk kavarták így fől az emberiséget, az emberek elszakadnak talajuktól, a szél véletlensége viszi és forgatja őket, elvesznek vagy meggazdagodnak és hírnévre tesznek szert, mindenesetre főlzabadultak a középkori szilárd rendi megkötöttség alól és magukat érzik. Én — én vagyok, renaissance-kori szózat, az Én gyakran fordul elő akkori címerigékben. A kóbor lovag, a kóbor diák, a kóbor kalandor, a bandita, a bandavezér, mindegyik a maga módja szerint individualista. Ezt az individualizmust néha mint valami pogány dolgot állítják szembe a kereszténységgel, melynek zsarnoki kötött rendje ellen lázadást jelent. Nem igaz. Az individuum magaérzése elsősorban sémi és keresztyén vallási érzésből fakad; de a sémi érzésben túl erős a faji és népi vonás, a keresztyén ennek széjjeltörését és ezzel az egyéniség érzésének elmélyítését jelenti. Mind elsősorban Isten gyermekei vagyunk, a hozzá való fiúi viszony a legfontosabb, nem hogy mily néphez tartozunk; ő törődik ve-

lünk, mint apa fiával, velünk, egyénekkal, érdemünk szerint, az érdem pedig a lélekben van, hogy milyen a lelkünk; saját lelkünkbe kell elmélyednünk, lelkünket megismernünk, annak gondját viselnünk. Az egyén mint olyan értékes; Isten tördök vele és létének perspektívái a végtelenbe vesznek. A görög pedig olyannak tekinti magát, mint a fa mulékony levelét, annyi van, nem igen különböznek egymástól, ma zöldek, holnap elhervadnak, esetleg a forma becses, nem az egyes példány. Ez a különbség legrövidebb formulája: a pogány görög és római példánynak érzi magát és ez fojtogatja egyéniségének különben oly természetesen keletkező érzését. A keresztyén pedig egyének érzi magát és ez teszi számára elviselhetővé, hogy a külső életbe, annak szigorú rendjébe, a hitközségbe, a céhbe, a társadalmi rétegbe, az országba kell beleilleszkednie. Midőn azután a keresztes háborúk, a lovagi élet, az új gazdasági fejlődés, a népekben meginduló gazdagabb differenciáció széjjeltörlik a helyi, rendi, foglalkozásbeli stb. megkötöttségét, nem valami pogány új dolog tör elő az emberből; ellenkezőleg, a meglevő, de teljesen meg nem nyilvánult keresztyén individualizmus érvényesül, fokozott erővel. Most teljesebb lesz a harmónia külső élet és belső magatartás között. Az individualizmus túlzásai pedig onnét vannak, hogy a megkötöttség elleni nagy reakcióhoz csatlakozik a készen álló vágy, hajlandóság szabadon rendelkezni maga-magával. Az ember még az Istennel is szembeszállhat, ha úgy tetszik neki; szerződhetik az ördöggel, — kinek mi köze hozzá? — ha kész elviselni ennek következményeit. Az áradás valóban óriási, a föld mélyéből is rejtőző vizek törnek elő, az égből pedig szakad a felhő. A külső életre, a háborúkra vonatkozó, az emberek féktelen becsvágya, hihetetlen pompaszeretete, szörnyűséges kegyetlenkedése, borzasztó bűnökben, kicsapongásokban való fetregése csak kis

példa mindezekre. Fontosabb, hogy a nagy hitújítási mozgalom, mely Lutherben kulminál, csakis ebből az érzésből magyarázható. Ezt jól látta Auguste Comte, ki a maga nagy rendszeretével a protestantizmust mint fegyelembontó elemet, mely a társadalom anarchiájához vezet, elítéli. De művészet, irodalom és filozófia igazi kifejezői az új emberi érzésnek és magatartásnak. Az nem véletlen, hogy a francia Descartes, tehát annak az országnak a fia, mely sok okból kevésbé hajlik az individualizmushoz, azzal lép föl, hogy új belső világot akar magának teremteni, melynek minden alkatrészét saját egyéni ítéletével akarja igazolni, — je pense, done je suis. De az sem véletlen, hogy Szt. Agoston tizenkét századdal előbb ugyanezt ugyanígy mondta, majdnem szóról-szóra. Igaz, hogy Bacon ezzel szemben főleg hatalmat, hasznot keres a tudás útján, knowledge is power, de ez csak azt bizonyítja, hogy az angolok már akkor is — angolok voltak, Bacon pedig rossz keresztyén volt. A művészet individualizmusa pedig nem csak abban nyilvánul, hogy nem a műhely a fő többé, hanem a mester, aki a saját maga modorát hangsúlyozza, de az talán nem is oly fontos, mint hogy az egyéniség ábrázolása, abba az irányba való elmélyítése a művészet főfeladatává válik. Mily hemzsege az érdekes karakterfőknek már a XV. század olasz beszédes, naivan elbeszélő, epikus képein, mily érzék az egyénileg jellemző iránt még az idealista Rafael Athéni iskolájában is, mily merész elvetése a görög tipikának Michel Angelo nagy szoborműveiben, aki csak ideális folytatója és betetőző je Donatello és társai egyéniesítő művészetének.

De az egyéniség igazi művészete a dráma, mert leginkább előrehatolhat az ember belsejéig. A szobrászat csak plasztikus formáját adja az embernek, és ami plasztikájában kifejezésre juthat; a festészet csak fölszínét mutatja a testnek és ami a bel-

seiből meglátszhatok rajta; az építészet csak lakását készíti és belsejéből azt, ami így nyilvánulhat; a költészet lelkét zengeti előttünk, de a líra csak hevét, érzését, az eposz csak cselekvését főleg mint tömeg vezérét vagy tagját, a dráma adja őt magát, testi-lelki mivoltában, az élet legillúziósabb színeiben, cselekvését és cselekvésének forrását, legbelsejét. Igaz, hogy a görögöknek is volt drámájuk, de ez epikusán és lírikusán indult, az istenek és hősök tiszteletének vallási szertartásaként és kezdetben a kar uralkodik benne, mint merőben anti-individualisztikus elem, a kar együttes énekébeu, mely a karbeliek egyéniségét egészen elnyomja, de a hősökét is érinti. Mert a kar jelezi ezeket példányoknak, eszmeképviselőknak; Antigone kötelességek konfliktusának esete; rajta minden csak az eset érdekessé tétele végett van és említetik; Oedipus sorsa annyira nem egyéniségéből folyik, hogy már régen születése előtt el van döntve, meg van határozva, és amit tesz, csak látszólag teszi szabad akaratból, valójában pedig sorsának teljessé tétele végett cselekszi cselekedeteit, örök bűneit bűnhődí. Lehetséges ilyen dráma is, nyilván, hiszen van! De az igazi drámát, az individuum feltüntetésének műformáját Shakespeare alkotta meg. Újra kitűnik ebben az esetben is, hogy a dolgok folyásának nagy vonásai semmiképpen sem függenek a véletlentől. Nem Shakespeare az első drámaíró a renaissance-ban. Olasz-, Spanyol-, Francia- és Angolországban majdnem egy időben, egy évszázadon belül indul virágzásnak a dráma. Az irodalom keresi az új eszme kifejezésének művészi eszközét. Próbálkozik az egyházi drámával, mely talán valamely hiány homályos érzéséből származik és inkább a közönségnek vágyakozását, mint a művészetnek törekvését fejezi ki. Az egyházi dráma teljesen elsorvad és egyszerre megjelenik a színpadon, alig tudni honnét, hogyan, a farce, a karakterrajz, az egyéniség, a művelt föld legkü-

lönbözőbb pontjain; először Olaszországban, majd Spanyol- és Franciaországban, közben Angliában. Még pedig a karakterrajz: Itáliában Macchiavelli *Varázsital*-a (La mandragola), talán az első komoly kísérlet ezen a téren, de jóformán elszigetelve marad; Spanyolországból említsük Calderon *Zalameai bíró*-ját és *Az élet álom* drámáját, melyben a lélek mélységeibe tud a költő leszállani; Franciaországban Molière drámáiban dobog az újkor szíve, de valamennyi fölé emelkedik és korban is megelőzi az utóbbiakat Shakespeare. Ő hódítja meg az egyéniséget a színpad számára, vagy megfordítva, a színpadot az egyéniség feltüntetésére. Ez az ő világirodalmi jogcíme, ő alakítja át a dráma műformáját az új lélek kifejezésére. Most eszmél az egyéniség itt magára és pillantja meg magát Shakespeare drámáinak tükrében. Neki nem kell kétségbeesve várnia a nagy sikert, mint azoknak, kik állítólag megelőzik korukat; ha nem tudják is, mi van az ő igazi nagysága, hiszen még ma sem látják azt igazán és tévelyegnek, midőn keresik, de ő sohasem a félreismert, a korát megelőző lángelme. Mindenki otthon van az ő színpadán, ő az újkor lelkének igazi kifejezője. Csak a puritanizmus és a polgárháborúk felhője takarja el egy időre kortársai előtt, de e felhő elvonulása után újra kél az ő napja és mennél előbbre megyünk, annál inkább megértjük és megismerjük magunkat benne. És most hadd vessünk legalább egy futólagos pillantást ebből a szempontból az ő drámáira. Nézzük, mit jelent az egyéniség rajza az ő művészetében.

III.

Shakespeare elsősorban jellemrajzoló, emberalkotó; minden művészi eszközzel rendelkezik, mely erre a célra szolgál. A legkopottabb kifejezés a világon, ha azt mondjuk, hogy alakjai élnek,

de nincs jobb; valóban benn vannak az élet csodás légkörében, megvan bennük az a kimondhatatlan valami, amit az élet lehelletének kell mondanunk. Legfőleg még azt kell hozzátennünk, hogy belülről élnek és ez győz meg bennünket arról, hogy nem mondva csinált alakok. Hogy ez a színpadon a fő, a dolog természetéből folyik, mert hiszen mint élő, jelen alakok lépnek elénk és ha rossz a színész, vagy rossz az alak, belső ellentmondás támad, az élő alak helyett bábót látunk. De még jobb, ha a színész rossz, mint ha az alak az, mert különben, ha kitűnő színész gyatra alakot ábrázol, színművészeiben gyönyörködünk ugyan, de annál fájóbban érezzük a költői alakítás hiányát. Mit mondjak még erről, amiről nem lehet eleget mondani, de amit minden szó nélkül is megértünk? Az élő alak a drámában mindent kipótolhat, annak hiányát semmi. A dráma meséjét sokszor évszázadok formálják, módosítják, simítják; a költő átveszi, néha majdnem készen kapja; és mindez nem használ neki semmit, ha az alakok nem élnek. Mióta az emberalakítás művészete a drámában oly mélyen alászállt, — aminek okait nem ismerjük, — mindent megpróbáltak, hogy a hiányt eltakarják, érdekes, fordultatos meséket kerestek és találtak ki, szívszorogató vagy vidám bonyodalmat, a valóság nyers vagy stilizált átültetését, optimizmust és pesszimizmust, korszerű problémákat, a nap égető kérdéseit, szatírákat és tréfákat, erotikumot és misztikumot, melyek oly rokonok egymással, politikát és vallást — mind nem használt semmit. Nem mondom, hogy színházi siker nem fűződött egyik-másik kísérlethez, sőt, ha a szerzők elég bátrak a művészetet mint ballasztot egészen kidobni hajójukból, akkor bizonyos fajta siker biztosítva van; de azt se mondom, hogy azokban a kísérletekben nem érvényesülhetnek nagy művészi kvalitások, melyeket csodálunk és szeretünk; de a fő mégis hiányzik, az élő alak, és ez fagyossá teszi a levegőt.

Mit csinálhatnak bábok, ami engem nagyon érdekelhetne; mit mondhat egy báb, mit érez egy báb? Van-e szükség egy meggyőző, vitatkozáson fölül álló bizonyítékra? Ha végig nézünk a világirodalmon, hány élő drámai alak marad meg képzeletünkben? Elsősorban állnak a Shakespeare-iek, Hamletet ismerem, Othellót is, Leart, Brutust, Shylockot, III. Richárdot, Macbethet és a ladyt, Falstaffot, Percyt, csodálatos! még a Lear bolondját is, ezek mind élnek és valóságok. A görög hősökre is szívesen emlékezem, mint a görög szobrokra, de éppen csak ily módon, mint nagy művészi alkotásokra, de nem mint élő színpadi drámai alakokra. A legtöbbben csak mint szimbólumok élnek, melyeket évezredek tradíciók rohanó árja addig görgetett és hömpölygetett, míg az egyéniségnek minimuma maradt meg bennük és így szolgálhatnak legjobban szimbólumokul, eszmei képviselőikül. A római irodalomból semmi sem maradt meg bennem, legfeljebb a fősvényre, a hetvenkedőre emlékszem, de nem éppen mint egyénekre, hanem mint emberi ferdeségekre, gyarlóságok képviselőire. Ezek példányok, jó példányok, de nem egyének. Azután a Zalameai bíróra emlékszem, a Misantkropera, Wallensteinra, Faustra, Götzre, egészben igen kevés alakra. Ügy, mint Shakespeare-éire, egyáltalában nem. Shakespeare egészen egyedül áll.

A laikusok azt hiszik, a fotográfiák képek, a másolatok élnek; mentői hívebbek, annál élőbbek. Ez a döntő tévedés. Realizmusnak nevezték azt a művészi irányt, mely a valóság gondos másolására törekszik, míg az idealizmuson valamiképp ennek az ellentétjét értik, eszmék föltüntetését, mint amelyek a valóságon, legalább a költészetben, a művészetben, uralkodjanak. A realizmusnak lehet művészi értéke, az idealizmus ürességekbe süllyedhet, de mindez nem jó tekintetbe, ha Shakespeare-ről van szó, ki fölöttük áll ezeken a megkülönbözteté-

seken és sok tekintetben mondva csinált ellentételen. Shakespeare nem másoló, nem realista, nem idealista, egyszerűen alkotó. Szóról-szóra igaz, hogy készen veszi az anyagot és a maga lelke lehelletét fája a formált agyagba, mire az él. Ilyen egyszerű ez, csak érteni kell hozzá! Soha sem láttam Learhez hasonlót, Shakespeare sem látott, senki sem látott és most mind nagyon ismerjük. Nem azért, mert nagyon szenvedélyes, nem is megindító, szívszakító sorsa miatt, ez mind hozzátartozik, fontos, de csak azért, mert akit illet, az él; költői alakítás élő alakja. Szilueteket mások is tudtak Shakespeare előtt ollóval kivágni, emberi sajátosságokat is megfigyelni, megrögzíteni, kicsúfolni, ostromozni, fölháborításunkra vagy megkacagtatásunkra fölhasználni, de nem erről van szó, hanem kész, egész, háromdimenziós emberek, egyéniségek megalakításáról és ez oly ritka, hogy majdnem kiváltsága Shakespeare-nek. A kornak és az embernek kellett e célra találkozniok, mint mindig, ha valami nagy dologról van szó a világtörténetben. Ez volt az a kor, melyben az emberek az egyéniségérzés kezdetén már túl voltak, de épp ezért gyönyörködtek benne, büszkélkedtek vele, sokszor beléje mámorosodtak. Megérezték, meglátták, megszerették egymásban és magukban az egyénit. Az egyikben, angol földön, ahol a hajlandóság az egyéni iránt mind a mai napig a legerősebb, talán a legegyszerűbb, ez a szeretete az egyénnek titkos erőket indított meg, melyek ezt az embert Shakespeare-ré avatták. Sem azelőtt, sem azóta nem találkozott össze ez a kettő: ily kor és ily ember. Azóta az egyéniségérzés életemünkké vált, melyre nem gondolunk többé, mely nem izgat, legfőlebb most, midőn talán újra átalakulás előtt áll, mert oly túlságba nőtt, hogy rombolva rombol és mégis nagy dologból nevetségessé vált: de erről ne szóljunk. Az bizonyos, hogy Shakespeare ezért a mienk és a drámában jóformán csak

ő, mint világirodalmi alak. Mert körülbelül ugyanazon a fokán állunk a fejlődésnek, ami a lényeket illeti, mint ő és kora. Az igazi drámát ő teremtette meg; angolnak kellett lennie, renaissance-embernek és — Shakespeare-nek. A műformák sem élnek elvont életet; csak ha a nekik való tartalom megkíván egy bizonyos formát, csak azt, mert csak az neki való, akkor létesül, él, virágzik, hogy azután e föltételek elmúltával elhervadjon, esetleg átalakuljon.

Most értjük, miért bánik Shakespeare oly szuverén nagyúrisággal drámáinak anyagával, meséjével, a cselekvés menetével és sokszor különös részleteivel. Nem rossz helyen kereste az anyagot; régi, naiv krónikákban, novellakönyvekben, melyek akkor rendkívül kapósak voltak, közönségüknek természetesen kedvében jártak és annak kíváncsiságát, romantikus érdeklődését, fantasztikus fordulatokban való kedvét tükrözték. Ezek a történetek éltek az olvasó közönség lelkében, neki valók voltak, mintha lelkéből származtak volna. Ez pompás anyag volt Shakespeare számára, amennyire lehetett, nem változtatott rajta. Mást tett, megteremtette az embereket, kik a krónikákban és novellákban szerepeltek. Elképzelte és megtestesítette őket. Ha még oly furcsa volt is az elbeszélés, ő nem kételkedett benne; vannak emberek, kiken megeshetett, amit a novellakönyvben olvasott, csak el kell képzelni, illetőleg megalkotni őket. Nem minden király olyan, mint Lear; de Learrel megtörténhetett, ami megtörtént, mert Lear olyan naiv volt, annyira nem emberismerő, mint rendszeren a királyok, kiknek nincsen alkalmuk az embermegismerés keserű munkáját vállalni. Egyébiránt minden apa csak a másikban látja az apai szeretet szertelenségeit és ferdeségeit; ha saját magunkról van szó, gyöngeségünket vak szemmel takarjuk. És így mehetnénk végig az egész soron, mindig azt látva, hogy Shakespeare egész gondtalanul, néha

talán gondatlanul is merített forrásaiból, némelykor kész drámákat dolgozott át, Plutarchosból, Holinshedből egész lapokat egyszerűen leír, de most értjük, hogyan és miért történhetett ez. Őt azok az egyéniségek érdekelték, kiken megesett, amit forrásai mesélnek, nem maguk a mesék. Azok jók voltak, mihelyt és mert mesélték őket. Azok neki olyanok voltak, mint a viasz, szabadon formálta. Ott és akkor változtatott rajtuk, ahol a többi közt az egyéniségrajz ezt követelte. Hamlet e tekintetben művének koronája. Ennek csodáit külön könyvben iparkodtam feltárni.

Az egyéniségrajznak is vannak fejlődési fokozatai; álljunk meg egy pillanatra még ennél az egy pontnál. A különösségek, elferdülések észrevése és ábrázolása az egyéni rajznak többnyire első stádiuma. Shakespearet is ezek vonzották drámáinak első csoportjában. Csak néhányat említek, Shylockot a *Velencei kalmárban*, III. Richárdot és Falstaffot. Shylockban a zsidónak karaktere vonzza, talán épp mert különösség, tudni való, hogy Angliában akkor nem laktak zsidók, legfőlebb mint valósággal vagy látszatra kitértek. Ebben a regényes vígjátékban más igazi jellemrajz még nincs; nevezetes pl. hogy Antonio, a királyi kereskedő, búskomorságra hajlik; ez fontos vonás, mert ez teszi némileg indokolttá, hogy bizonyos nembánom-sággal írja alá a veszélyes kötvényt. Ámde Shakespeare éppen csak említi ezt a vonást, mégpedig a dráma első sorában: Valóban nem tom, oly bús mért vagyok. Itt nem gondol egyénalakításra. Érzi, de még nem rajzolja alakjait, csak ha külön ok ösztönzi. Mulatságos figurák vannak a darabban, sablonosak is, régi mód szerint vázoltak is, de Shylock nem bocsátotta el a költőt. Más költő talán a font húst elhagyta volna, Shakespeare megtartotta a font húst és azt kérdezte, hogy lehet valaki oly embertelen, hogy ilyen kikössön és azután ördögi macacssággal ragaszkodjék is hozzá! Ekkor elmé-

lyedt, beleélte magát ebbe az alakba, szinte azzá vált és egyikét adta a legmélyebb, legigazabb alkotásainak. III. Richárd is bizonyos ósdisággal kezdődik; Richárd föllép és mintegy programját adja jellemének, hogy mért olyan, amilyen és hogy mit szándékozik tenni. Itt is a szörnyeteg-ember izzítja a költő képzeletét, amely azután hallucinatórikus erővel ragadja meg az alak képét és belsőleg oly igazzá teremti, hogy ha nem volt is soha ily ember, Shakespeare óta van és el nem múlik. De a rendkívüli az alakban adja a képzeletnek az ösztönzést, hogy belsőleg átélje. A gonoszság, mely szinte művészi kedvteléssel tökéletesíti magát, válik az alak éltető centrumává. Falstaff alakjának kristályosodási centruma még mélyebben rejlik, mert az alak szuverénitása mellett még az is érdekes, hogyan telhetik benne kedve a királyfinak, ki-ből azután nagy király lesz. Oly részletes rajzot nyerünk, hogy mi is majdnem megszeretjük a haszontalant, a mi lelkünkben is kelnek vágyak, kirúgni a hámból és egy pillanatra elmerülni a majdnem állati vigasság mocsarában. Nem árthat oly nagyon, Riki királyi herceg is kizökken belőle. Ilyenek a jellemtanulmányok az ő első korszakában, melyben főleg a történeti képek vonzzák; ezek korlátokat vetnek a költői alkotásnak, mely nem távozhatik messze a történeti hűségtől, de épp ebben a korlátozásban próbálja meg és fejt ki erejét. A föld szilárd talajáról lehet csak felszállni a magasságba.

Egész emberalkotó ereje a nagy tragédiákban bontakozik ki, Hamletben, Othellóban, Learben és Macbethben; a többieket is említhetném, de példakul ezek a legalkalmasabbak. Ezt a korszakot nem az emberi elferdülésből való indulás jellemzi, nem a különös vonás izgatja a fantáziát, hanem a rendkívüli eseményeknek, sorscsapásoknak, szenvedéseknek, szenvedélyeknek a lélekbe való becsapása. Hogy mi a tenger, a vihar teszi láthatóvá; hogy

mi lakik az emberi lélekben, csak ily rendkívüli események hatásából tűnik ki. Most válik az egyéniségrajz a legértelmesebbé. Most látjuk, hogy az emberi lélek a maga indulataival, sejtéseivel, homályos ösztöneivel, gondolkodásával bonyodalmas rendszere az egymásra ható erőknek, melyek egymás kifejlését és munkáját meghatározzák és alakítják. Shakespeare lélektanához képest az eddigiek csak nyers vázlatok és durva absztrakciók. Nem kell mondanom, hogy ez a lélektan merő intuíció, élet, valóság, nem boncoló tudomány. Nincs meghatóbb a belső föltárásának e művében, mint midőn Hamlet a színészek távozása után fölkiált: mi vagyok ént Nem érti maga-magát, de a költő tudja és mi is tudjuk. Ki mert ilyen mélyre szállni a lélek rajzában? Az alak a költő lelkében él és sehol másutt, ez természetes; de a költő lelkében szinte önállóan, a maga törvényeit követve él, mgga a költő sem igen változtathat rajta, csak mind jobban megláthatja, ez Shakespeare rendkívüli művésze. Az is nevezetes és igazi shakespearei vonás: mindegyik egyéniség *fejlődik* előttünk. Othello elejétől végig, boldog biztosságából a szenvedély viharán keresztül a sápadt halálcillag feltűnéséig. Lear is, mint Odysseus, bejárja a kiábrándulás és szenvedés nagy világát, míg végre révbe, a halál csendes partjához ér. Macbeth is a pokol kapujából, mely megnyílik előtte, minden poklokon át a kiengesztelő csatatéri halálhoz jut el. Hamlet a legnagyobb utat teszi meg; a legbelsőbb életet éli, a leghomályosabb utakon jár, a legvégzetesebb módon eltéved és a végén mégis diadalmasan rátalál magára. A görögök inkább a lelki élet sztatikáját adják, Shakespeare a dinamikáját. A dráma ő általa válik lélek-történetivé. S míg a tragédiákban az élet mélységeit tárja föl, vígjátékaiban játszik az eseményekkel, az emberekkel, a világgal és a sorssal. De játék közben eltakarja az egyéniség belsőjében megnyíló szakadékokat, hogy szédülés nél-

kül tehesük meg a vidámság isteni kószálását a tündériesen szépnek látszó világban.

De talán legragyogóbb vonása művészetének, mikép eszközli a jellemek koordinációját az egyes drámákban. Mondottam, hogy a meseanyagra nem helyez nagy súlyt, csak ott komponálja, ahol az egyéniség rajza azt szükségessé teszi. Azonban a legfinomabb érzéssel komponálja a jellemek együttesét. Komponálja, de nem tesz erőszakot rajtuk. Azaz, azok a jellemek vannak együtt, és olyanok, melyek, mint ilyenek, a főgyéniség kifejléséhez szükségesek, de mindegyik belsőleg igaz, egyiket sem hamisítja meg, hogy célját elérje. Ez az intuíció legnagyobb diadala. Együtt és egyszerre látja az egészet és olykép alakítja, hogy a belső harmónia teljes legyen. Othello nem kerül bajba, ha nincs ott Jagó; de Jagó épp oly igaz, mint Othello. Jagó nem ér célt, Othello nem bódul el, ha Desdemona nem oly tiszta, hogy nem is sejtethi, mi történik körülötte. S valamennyi egyéniség így vág össze, még a háttéri Emilia és Cassio is, meg a többiek. Ellentétek és kiegészítések így oszlanak meg és vezetnek egymást. Ez nagyobb színharmónia, mint a legnagyobb festőké. Hamletet, csak azért, mert olyan, amilyen, érheti az a sors, mely éri. De persze kell hozzá egy gonosz Claudius és egy frivol, gyöngé Gertrud. De Hamlet hajladozó lelke fölgyenyededik Horatio barátjának férfiasságán, míg Laertesben azt az ellentétet utálja meg, melyről szenvedései középeit néha talán azt hitte, hogy jó volna, ha ilyen volna. Polonius nélkül ez az udvar nem volna olyan amilyen, de Poloniusszal az udvar képe még nem teljes, kell még hozzá Rosenkrantz és Gúldenstern és Osrick; de Fortinbrasnak is van szerepe, egy kis szögeletkő ő, de a maga egyenességével és példájával hozzájárul az egésznek az összetartásához. A tragikus hangulat teljessé tételéhez pedig Ophelia bús csillagzata ontja sápadt, szomorú fényét. Ilyet nem gondol ki elemző gondolat;

ez az, amit a költészet világában legmagasabb rendű szintézisnek kell mondanunk.

De sietek befejezni mondanivalómat, különben tárgyam elragadna és visszaélnék türelmükkel. Még azt se teszem, bár előadásom címe följogosítana rá, hogy miután így megmondottam, mily jog címen jutott Shakespeare a világirodalomba, most kutatnám, mily hatással volt annak továbbfejlődésére. Talán mondhatnék egyet-mást. De a szellem világában az igazi hatások nehezen mérhetők. Utánzás, kölcsönvétel, átformálás gyorsan terem, de az utánzások nem az igazi hatások. Van idő, midőn elburjánóznak, azután egyszerre jő a nagy hervadás. A legtöbbet a németek utánozták Shakespeare-t, de kevés áldás volt ezeken az utánzásokon. Ma nem írnak shakespeare-i drámákat és ha írnak, azok szegényes könyvtári életet élnek. Visszahozhatjuk-e újra a renaissance-nak azt az ujjongását, mellyel az egyéniség érzését átélte és művészileg alkottat Annak a kornak az örömei és fájdalmai nem a mieink. De amit szültek, az ő művészetük: örök érték. Csakhogy nem lehet és nem kell ezt az értéket utánozni, másolni. A művészetben is áll, amit a tudományban magától értetődőnek tekintünk: Nem lehet Amerikát kétszer fölfedezni. Ami az egyéniség érzésében művészi formálást engedett meg, azt megformálta Shakespeare, úgy látszik minden időre. Azért nem hatás nélkül való ő az utána következő idők művészi alkotásában sem. A Shakespeare-ek igazi hatása nem az utánzásra csábítás, hanem a művészi erők magára eszméltetése. Aki oly nagy szellem hatását képes volt megélni, az inkább az, ami, mint annak előtte volt. Ez az, amit magára eszméltetésnek kell nevezni. *Faust* nem utánzása semmiféle shakespeare-i műnek, Hamletnek sem, de az ember szívesen teszi a két nevet egymás mellé. *Hamlet* nélkül talán *Faust* meg sem születik, vagy nem így. A világirodalmi élet igaz mivolta az, hogy a régi értékekhez újak kelnek ki

a teremtő elmék lelkéből; az újak a régiekhez csatlakoznak és együtt készítik elő a végtelenben elérendő célt: az emberi szellem testvériesülését. Ez a mi hitünk. E hitvallás oltárán áldozunk ma Shakespeare emlékének, ki az összes eddig élt költők közt legtöbbet tett, hogy e hitünkben megerősödjünk és belőle reményt és vigaszt merítsünk.

J E A N J A C Q U E S R O U S S E A U
Születésének kétszázadik évfordulóján.

Június 28-án lesz kétszáz éve, hogy Rousseau született; itt az alkalom, hogy följútsuk emlékeztét, mert a jelen mindig hálátlan a múlt iránt; még a legnagyobb emberek emlékével is úgy tesz, mint a virággyűjtő, aki a virágot lepréseli, papír közé dugja és az élettelen, színevesztettet végül elfelejti. Valamivel jobb sorsa van Rousseau-nak, mert egyénisége csak művein át hatott, művei pedig megmaradtak és még ma is élnek. Nem élnek oly intenzív módon, mint keletkezésük idején, de élnek és könnyűvé teszik egykori és most is tartó hatásuk magyarázatát. Ez legyen most, ezen a helyen, feladatunk. Nem életét akarjuk elmondani, amely ismeretes, nem műveit elemezni, ami bajosan férne el ebben a keretben. Csak történeti jelentőségét akarjuk fölfűntetni. Föllépésének hatását, annak előzményeit és következményeit. Mit tett; miből származott, amit alkotott, és mi származott alkotásaiból. Hogyan aránylik a maga korához, a múlt-hoz és a jövőhöz. Ne higgyük, hogy ezzel a kegyelet művét végezzük. Ha írókról van szó, ily történeti visszatekintés tulajdonképen a jelenben való eligazodásunkat segíti elő. Rousseau legfontosabb művei az *Új Helóise*, az *Émile*, a *Contrat social*, majdnem egyszerre jelentek meg, a szerző ötven éves korában, tehát százötven évvel azelőtt. Százötven év ily művek életében nem számít. Igazi irodalmi értékeket az idő tán egyáltalán nem bánthat. Amit az idő eltemet, az igazában sohasem élt.

Rousseau történeti helyzetét az jellemzi, hogy valószínűleg ő volt a legnagyobb irodalmi hatalom, mely valaha ezen a földön élt. Ezzel nem döntöttük el e művek esztétikai vagy tudományos érté-

két, még eredetiségüket sem, csak hatásukat tekintjük. Színházi kísérletei igen szerények; nagy regénye nem műremek, *Émile*-je mint rendszeres pedagógiai mű meg nem állhat. De ha e művek hatását nézzük, azonnal megértjük, hogy a szokásos művészi, irodalmi, tudományos kritika mily szegényes mesterség, még akkor is, ha a kritikus kristálytisztá becsületességű; e nélkül a legaljasabb mesterségek egyikévé válhatik. De mit értünk irodalmi művek hatásán? Természetesen nem az olvasók vagy az eladott példányok számát. Mert ha még oly kegyes jóindulattal nézzük is az embereket, azok száma, akik érték szerint választják meg olvasmányaikat, mindig kisebb lesz, mint a többieké. De a mű hasznos, szükséges, tanulságos volta se jó itt tekintetbe. Itt egyes-egyedül az határoz, hogy a mű mily mélységre terjedő változásokat tudott előidézni az emberekben, ha nem is az író saját nemzedékében. E tekintetben pedig se ó-, se újkori mű nem vetekedhetik Rousseau fentemlített három művével. Tudom, hogy a bibliát kell első helyre tenni irodalmi hatás szempontjából is, csak hogy a biblia nem pusztán irodalmi eszközökkel hatott, hanem azok segítségével, akik vallási kultusz középpontjába tették; ehhez a hatáshoz képest irodalmi hatása elenyésző. Shakespeare is szóba jöhetne, de ő neki a színház sietett segítségére, hatása mindenesetre állandó, de szinte észrevehetetlen és mint művészi alkotások általában, az övéi is inkább az ízlést módosítják, és csak az ízlésen át amennyire lehet, az embert. Nagy irodalmi hatások egyáltalán csak a könyvnyomtatás óta lehetségesek és csak a nemzeti nyelvek irodalmi használata óta, de akkor csak a XVI. századtól fogva kémlélhetjük az időket. Szóba jöhetne még a XVI. század vallásos irodalma, de mint nem tisztán irodalmi hatás mellőzhető, és a XVII.-ben Descartes, ki Rousseau előtt a legnagyobb irodalmi erő, noha tisztán tudományos műveket ír és egyes-

egyedül az észre iparkodik hatni, ő nagy fölfedező és egyszersmind nagy átalakító. De Descartes után mindjárt Rousseau jó és Rousseau után Kant. Mindegyik nagy történeti missziót teljesít és személyes tulajdonságainál, élete sorsánál fogva csodálatosan alkalmas e misszió teljesítésére. Mindhárman, akik annyira különböznek minden tekintetben — Descartes arisztokrata lélek, ki elbújik az emberek elől, Rousseau a plebejus csavargó, aki a sorsnak szinte regényes üldözöttje, Kant a nyugodt nyárspolgár, aki mint egyetemi tanár a legrendesebb életpálya végén hal meg, — mindhárman megegyeznek abban, hogy forradalmi lélekkel születtek, tudva vagy nem tudva róla, szembeszállnak a világgal, a küzdelemhez való erőt lelkük legmélyéből merítik és sikert érnek. Ezek nem tudósok, kik könyveket kompilálnak, sőt a tudósok közöttük sem nagyon eruditusok, se Kant, se Descartes nem nagyon járatosak a filozófia történetében, amely mint diszciplína az ő idejükben még alig létezett; ezek a tudósok, mint mások is, igazságokat találnak s tévedésekbe bonyolódnak, amint ez nem lehet másképp; és ha művészek, mint Rousseau, épenséggel nem mesterei a művészeti formának: de műveik nagy indulatok szüleményei. Lelkükben tudomány, művészet mint nagy élmény születik meg. Még a legszelídebb és a legfélénkebb is közöttük, Descartes, a legobjektívebb és legnyugodtabb hangon elbeszéli, hogy mikor az iskolából kilépett, azt látta, hogy semmit sem tud, hogy senki sem tud semmit, hogy tudomány nem létezik. Ezt abban a korban mondta, mikor sok helyütt az egyetemi tanárok kinevezésükkor megesküdték, hogy Aristoteltől semmiben sem fognak eltérni. Ugyanő mondotta, hogy semmit sem fog igaznak elfogadni, amit saját eszével át nem látott, igaznak föl nem ismert, ezzel hirdetvén a tudomány terén az ész föltétlen autonómiáját. Nem ő volt az első, aki hasonlókat mondott, ámbár senki sem mondotta volt ekkora

hangsúllyal. Ezek a gondviselészerű emberek azonban akkor mondanak ilyeneket, amikor szükség van rá, ők a kor lelkét szólaltatják meg. Rousseau, hogy egyelőre csak jelezzem, harcra száll a kor egész kultúrája, sőt a kultúra ellen általában. Hadba száll az egész társadalmi, jóformán az egész történeti élet ellen. Új állami rendet, új nevelést követel. Nem nagy túlzással azt lehet mondani: felfedezi a természetet, a természet szépségeit, alkot új nyelvet ezek kifejezésére, megváltoztatja az európai közönség érzésmódját. Hogy mikép olvasták, arra jellemző anekdota gyanánt mesélik, hogy Kantnak egész életrendjét megváltoztatja Émile olvasása. Kantban, a porosz kisváros nyugalmas polgárában is megnyilvánul a forradalmi szellem. Nem csak hadat izén az egész eddigi filozófiának, ő, Königsberg városának legszerényebb lakója, hanem a maga filozófiáját egyenesen Kopernikus tettehez hasonlítja; szinte skolasztikus formákban, igénytelenül tanítja nagy újításait, de az egész XIX. századra kiterjed nagy hatása, mely részint tőle közvetlenül ered, részint azoktól, akik kifejezetten az ő gondolkodásából indulnak. De ezek közt, és bizonyára lehet még másokat is említeni, Rousseau hatása, mely közvetlenül tőle ered, a legnagyobb. A francia forradalom tényezői közt ő egyike a legerősebbeknek. Az ő szavától lázban égett nemcsak Franciaország, hanem egész Európa. Voltaire sokkal kedvesebb, finomabb, művészebb, szellemesebb író, az ő hatása sem csekély, de ez a hatás mégis inkább irodalmi. Kant és Descartes a gondolkodáson keresztül hatnak az elmékre és elsősorban tudományreformátorok. Rousseau a lelkeket, az embereket hódítja meg, mindenütt megjelenik, a palotákban és kunyhókban, a tudományos akadémiákban és műhelyekben, küzdve és sokszor, sokban győzve. Ez a nehézkes, félszeg, majdnem idéetlen ember, kit sokan szántak, még többen kicsúfoltak, aki semmiféle rendes iskolába nem járt, az ország-

utakon csavargott, egy ideig lakáj is volt és még hírneve magaslatán is hangjegyek másolásával tengette életét; aki egy műveletlen nővel élte végig életét és gyerekeit nyomban születésük után a lencházba küldte; ez a hihetetlen ember, ez a testileg folyton betegeskedő és szellemileg sem egészen ép ember, aki élte végén az üldözési mánia kétségtelen és végzetes tüneteit mutatta, oly hatalomra tett szert az irodalom útján, hogy a XIX. századig senki sem vetekedhetik vele ily tekintetben és azóta se tudnánk senkit melléje állítani. Tünelmes alak, tünelmes élet, tünelmes hatás. Az ő működése a XVIII. század legnagyobb történelmi eseménye.

Rousseau nevének említésekor tán mindenekelőtt az a paradox gondolata jut eszünkbe, mellyel az emberiség kulturái fejlődése ellen fordul. Ezt a gondolatot először abban az értekezésben fejtette ki, mellyel a dijoni akadémia azon pályakérdésére felelt, hogy a tudományok és a művészetek helyreállítása az erkölcsök rontásához vagy javításához járult-e hozzá. Rousseau azt feleli, hogy a rontásához és megnyeri a pályadíjat 1750-ben. Kifejti, hogy mennél inkább tökéletesedtek a művészetek és tudományok annál inkább megromlottak a lelkek; hogy az a kevés nép, melyet a tudományok mérge meg nem fertőzött, erényes maradt, boldogságot élvezett és mintául szolgált más nemzeteknek, mint pl. a régi rómaiak; hogy a tudományok és művészetek bűneinkből keltek életre; ezek szülték a fényűzést, mely a népek erejét sorvasztja, ezek rontották meg az ízlést és így tovább. Ez volt későbbi társadalmi filozófiájának, világfelfogásának első csirája és ha e munkája után Rousseau meghalt volna, senki sem sejtette volna, mi lesz később ebből a csirából. A munka nagy feltűnést keltett ugyan és egy csapás-

sal híres emberré avatta szerzőjét, kinek sok híres emberrel, professzorokkal, akadémikusokkal, Voltaire-rel, Nagy Frigyessel, d'Alembert-rel vitába kellett bocsátkoznia, de ezek a kis hullámok hamar elcsöndesedtek volna. Csak tartalmát tekintve, ezt az eleő értekezést ma igen jaientéivfelelnek keik ne ítélnünk. De a dijoni akadémia mintegy tovább kergette a megkezdett úton. Új pályakérdést tűzött ki, hogy mi az emberek közt fennálló egyenlőtlen-ségnek az eredete és vájjon a természet törvénye igazolja-e ezt az egyenlőtlen-séget. Rousseau azt fogja felelni, hogy a tulajdon, mely a társas élet-ből következik, oka az egyenlőtlen-ségnek és a ter-mészet törvénye nem igazolja, mert természettől fogva az emberek egyenlők és jók; a társadalom rontotta meg őket. Ebben a műben fordul elő az a tétel, hogy a gondolkodó ember megromlott állat. Ebben a műben rajzolja a primitív emberiségnek azt az idillikus boldogságát, mely sehol másutt, mint az ő lelkében, nem létezett. Ezentúl ezt a gon-dolatot fogja variálni, kifejleszteni és nagy írói üvészettel hirdetni. A három nagy mű ebből a gon-dolatból fog kifejlenni. Az *Új Héloise* dicsőíteni fogja azt az erényt és boldogságot, azokat az érzel-meket, melyek a természetes állapotból fakadnak. Az *Émile* annak a nevelésnek az eszményét fogja megrajzolni, mely a társadalomnak az egyén fejlő-désére való hatását ki akarja rekeszteni és Émilet majdnem egészen a természetre bizza, hogy az ok-tassa és formálja. A *Contrat social* pedig azt az ideális államot szerkeszti meg, melyben az egyen-lőtlen-ségnek a társadalmi életben való megszün-tetése vagy csökkenése egyedül lehetséges. Az egész épületet betetőzi a savoyai vikár hitvallása, a jó istenségben való hit, aki nem alkothatta máskép az embert, mint eredetileg jónak. Ezzel a kör visz-szatért kiindulásának pontjához. Az ember eredetileg jó. A történeti élet megromtotta. De nem lehet a történeti életet, hogy úgy mondjuk, visszacsí-

nálni; nem lehet meg nem törtétté tenni, nem lehet a történeti élet tényezőit kiküszöbölni, nem lehet a tudományokat és művészeteket megsemmisíteni, nem lehet visszatérni a természeti állapotba. De lehet a bajokat csökkenteni. Lehet az ész, a gondolatot arra használni, hogy a társadalmi és állami életet reformáljuk. Julie és Saint Preux az *Új Héloise*ben új erkölcsi életnek hirdetői és példányai. Emile egy megjavult emberiség nemes képviselője. A jövő államban meg kell szüntetni az egyenlőtlenséget a közakarat hatalmával. Az aranykor gondolata bontakozik ki előttünk. Egy új ideál van az emberiségnek, a természetnek engedelmessé ember, aki jó, gyengéd, nemes és erkölcsös. Erkölcs és természet az új ideál fővonásai. Mindez pedig abból a vázlatból fejlődik, mely az első értekezésben a paradox gondolat vakmerőségével és az első kísérlet tökéletlenségével, esetlenségével és félénkségével jelenik meg előttünk.

Nem juthat eszünkbe, hogy az előadott nézeteket itt megbíráljak és másokat, eltérőket, ellentéteket szembeállítsunk velük. Könnyen mondhatnók, hogy a társadalom keletkezése épp oly természetes folyamat, mint akár az evés, ivás, mert ha nem volna természetes, nem keletkezett volna. Számon kérhetnék Rousseautól, hogy mit ért tulajdonképpen ezen a természetén, melyet annyira magasztal és melyet boldogságunk forrásává akar tenni és hogy mit csináljunk azzal a boldogsággal, mely tulajdonképpen a legrimitívabb lelkiállapot boldogsága. Mert nem a gondolatok helyességéről van szó, hanem világtörténeti jelentőségükről és ennek magyarázatáról. Hogyan keletkeztek ezek az eszmék Rousseauban és hogyan terjedhettek el szerte a világban, lelkesedést és rajongást keltve? Történeti hatásukkal ezek a gondolatok túlmentek a pusztá elméletek, stílusgyakorlatok vagy művészi alkotások körén. Saját erejükénél fogva szuverén módon világhódító és átalakító hatalommá kon-

stituálták magukat. Ez sem a véletlen műve nem lehetett, sem a logikától nem függött, amint általában a véletlennek sokkal kisebb hatalma van a dolgok fölött, mint gondolnók, és a mi logikánk nem mindig a dolgok lényegében gyökerező logika.

Mégis sokan mondták, hogy Rousseaut a legközönségesebb véletlenek vitték paradoxonok és szélsőségek azon útjára, melyen járni látjuk. Az első értekezés keletkezéséről a következő adataink vannak. Maga Rousseau mondja önéletrajzában, mely egyike a legcsodálatosabb műveinek, hogy midőn egyszer meglátogatta Diderot-t vincennes-i fogságában (1479), útközben olvasta a *Mer eure de France*-ot, melyet magával vitt. Ráakad benne a dijoni akadémia említett pályakérdésére. Egyszerre — úgymond — egy más mindenséget látott maga előtt, más emberré lett. Vincennesbe érkezvén, a delíriummal határos izgalom vett rajta erőt. Diderot — írja — észrevette, én megmondtam neki az okát és felolvastam neki egy részt, melyet ceruzával egy tölgyfa árnyékában írtam. Ő buzdított engem, hogy engedjem gondolataimat szárnyalni és pályázzak a jutalomra. Máskor is erről szólván, azt mondta, hogy amit akkor érzett, az valami rögtöni ihlet volt. Leroskadt egy fa alá és ott akkora izgalomban töltött egy félórát, hogy mellénye egészen átázott könnyeitől, anélkül, hogy észrevette volna, hogy sírt. Ellenben Marmontel azt írja, hogy Diderot neki ezt a jelenetet egészen másképp mondta el. Diderot azt kérdezte Rousseautól, aki szólt neki a pályakérdésről és hogy pályázni akar: „Mit fog felelni?“ Rousseau azt mondta: „Hogy a művészetek és tudományok nemesítették az erkölcsöket.“ Erre Diderot: „Minden köznapi ember így fog felelni és ezen az úton csak közhelyeket fog találni, míg ha tagadólag felel, a filozófiának és

ékesszólásnak új, gazdag, termékeny mezőt nyit. Igaza van, mondja Rousseau, miután egy pillanatig gondolkodott, követni fogom tanácsát.“ És e perc óta, mondta Marmontel, Rousseau szerepe és álarca meg volt állapítva. Maga Diderot is említi egyik művében, hogy Rousseau tanácsot kért tőle ez ügyben és ő azt mondta neki: „Maga azt a nézetet fogja vallani, melyet senki sem vall.“ „Igaza van,“ felelte Rousseau. Lemaître, aki Rousseaut szinte személyes gyűlölettel tárgyalja, szívesen idézi ezeket az adatokat; elismeri ugyan, hogy Marmontel és Diderot nyilatkozatai megbízhatatlanok, mert Marmontel rosszakarója volt Rousseaunak, Diderot pedig ellensége, mégis arrafelé hajlik, hogy véletlen vezette Rousseaut a maga veszélyes útjára. A véletlennek bizonyára van szerepe az emberi dolgokban, de csak nagy szükségességeknek általunk nem könnyen felismerhető határai közt.

Az a rendkívüli megindultság, melyről Rousseau a *Vallomások*-ban említést tesz, nemcsak nem valószínűtlen, hanem az igazság bélyegét hordja magán és nagyon érdekes, sőt fontos adat. Semmi ok nincsen rá, hogy őt ebben az esetben akár hazugsággal, akár kiszínezéssel vádoljuk. Az a Rousseau, aki életének nagy eltévelyedéseit nyíltan és bűnbánóan bevallja, aki hihetetlen, szinte példátlan őszinteséggel föltárja legtitkosabb bűneit, miért találná ki azt az izgatottságot, melyet akkor átélt? Rousseau nem hazudik. Sőt nem találhatja ki azt a dolgot, ha legalább valamit belőle át nem élt. Tudjuk, hogy exaltált ember volt és nagyon elhiszsiik, hogy a pályakérdés felolvasása alkalmával az a gondolat, mely akkor milliók lelkében szunynyadt, benne hangos életre ébredt, őt magát meglepven és viharos hevességgel megtámadván. Egyszerre látott. Ily gondolatok nyugodtabb emberek lelkében is villámlással és mennydörgéssel jelennek meg.

Rousseau gondolata éppenséggel nem volt me-

rőben új, de nem ott voltak előzményei, ahol Lemaitre keresi őket, Montesquieuban, Marivauban, Duclosban; azok sokkal messzebbre nyúlnak és mélyebben rejtőznek. Az egész modern fejlődés forradalmi szellem» és mint ilyen ellenfele a múltnak, melyet le kell rombolnia, hogy a maga házát felépíthesse. Mennél erősebb azonban az ellenfél, ebben az esetben a középkori állam, egyház, tudomány, világfelfogás, mennél nagyobb az anyagi hatalma, mennél szélesebb az érdekköre, annál elkeseredettebb, negatívabb lesz a forradalmi szellem. A történeti alakulás ellen az ész jogát fogja szegezni. Hogyan gyűlölik az újkor kezdetén Aristotelest, kit a konzervatív hatalmak a maguk megtámasztására használnak fel! A primitív Ramus is mer a maga retorikájával Aristoteles ellen küzdeni. Descartes végre elvileg kimondja, hogy az ész autonóm és maga dönt az igazság dolgában. A tekintélyek tekintélyét ő végzi ki ezzel. De ő az elméleti igazságok, a tudomány terén akar maradni. Az államot és az egyházat nem akarja bántani, mert, úgymond, ezek nagy testek, ha ezeket ledöntjük, nehéz őket újra talpra állítani. A történetileg keletkezett városok, úgymond egy másik hasonlattal, nem oly kényelmesek és rendesek, mint a mérnökök terve szerint készült újak, de azért nem lehet a rendezetlen város házait egyszerre lebontani; hol lagnának azalatt a lakosok! Descartesnak könnyű volt, szenvedelmes matematikus és filozófus volt, ki egyedüli boldogságát a gondolkodásban találta. De azért magára nézve levonta a konzekvenciákat, talán inkább, mint Rousseau. Kilépett a társadalomból. Otthagytá hazáját, barátait, a társaságot, elbújdosott Németalföldre, még lakhelyét sem tudtván barátaival. Kiadója révén érintkezett a világgal. Életével és szavaival mondta, hogy nem akar tudni a történeti fejlődésről. Mit termelt ez! Tévedéseket és megfelelő téves cselekvéseket. Az észben kell bízunk. Hasonló úton járt

Spinoza. Sokkal aktívabb a történeti hatalmakkal szemben, mint a *Tractatus theologico-politicus* bizonyítja, de ő is elvonultan él és az élet legfőbb értékét az elméleti gondolatban találja. Egy másik erő ugyanabba az irányba hajtotta őket. Az emberi gondolkodás fölszabadítója nem a klasszikái irodalom volt, az csak egyengette az utat, egyébként pedig már a renaissance is ideális emberi életet látott és konstruált magának az ókorban és ezzel az idealizált ókorral, mely bizonyos tekintetben hasonlított Rousseau természetéhez (1. az ő régi római-jait!), vétett ugyan a tudomány ellen, de előre vitte az emberiséget. De az igazi felszabadító az új matematika és az új matematikai természettudomány volt, amely az emberi szellemet újra magabizóvá tette, látását a végtelenig tágította, a haladás csalthatlan és boldogító tudatát keltette benne, íme itt rejlenek az újkori szellem nagy, új, bélyegző vonásai: szuverénitása az emberi szellemnek, nagy optimizmus, mintául a matematikai gondolkodás biztonsága és szükségessége, történetellenes fölfogás, individualizmus. A matematikai szellem anti-hisztórizmusát nem kell bizonyítanom. A matematikai tételnek nincs története. Vagy tudom, vagy nem tudom. Amíg nem tudom, tévedek; amikor tudom, nem értem, hogyan tévedhettem. Ami pedig Descartesnak félénk teoreticizmusát illeti, ennek nincsen semmi jelentősége. Descartes csak magára nézve mondhatott le eszméinek a gyakorlati életre való alkalmazásáról, ő neki nem fájt annyira a világ, ámbár később eléggé szúrta még őt is, ki nem akart semmit sem tőle. De még ő is akarta, hogy gondolatai érvényesüljenek és az ő óvatosan megfogalmazott munkáit is a protestáns ortodoxok Hollandiában nyilvánosan elégették. Csakhamar jött egy más nemzedék, mely nem volt türelmes és lemondó s ez követelte, hogy az új gondolat hódítsa meg az életet is. Az új gondolatvilágot nagy rendszerré szélesítette Newton és a tizennyolcadik szá-

zad már tanúja a régi rend ellen minden oldalról intézett, mind hevesebbekké váló támadásoknak. Mindenki tudta, hogy a múlt: az elferdülés, a jelen: a küzdelem, a jövő: a diadal. Ami történeti, az voltaképpen észellenes. Nagyon messze vagyunk-e még Rousseautól!

De még valami van. A matematikától is azt lehet mondani, amit a szuronyokról mondtak: hadakozni lehet velük, de pihenni rajtuk nem. A matematika itt kitűnő szolgálatot tesz mint faltörő kos, de életet rája alapítani nem lehet. A matematizmus uralkodása alatt az eleven, bővérű élet forrásai elsikkadnak. Már a prédikátorok is a szószéken matematikai formákban prédikálnak, definiálnak, bizonyítanak, következtetnek. Spinoza a maga misztikus istenlátását a matematika páncéljába szorítja és fölismerhetetlenné teszi. A középkori élet melege, meghittsége, jámbor istenhite rég elveszett. A művészet a gazdagok gögjét, elfinomodott érzését és érzékiségét szolgálja. A régi erkölcsöt nem pótolja más, mint az egyén harci kedve és szuverén magaérzése. Amíg a harc hevesen folyik, a küzdők nem érzik, hogy lelkük tulajdonképp kiürült és majd ha győznek, nem lesz, miért küzdöttek és győztek. Az európai emberiség lelkének legmélyén nagy, új életvágynak ébrednek. Nem tudják, hol nyílnak az új élet forrásai, de ösztönszerűen egy meghatározott irány felé fordulnak. A nagy érzelmesség kora kezdődik. Az lesz az új világ embere, az lesz úr az embereken, aki a szívekhez tud szólni, tehát se Voltaire, se Montesquieu, még Diderot sem. Az emberek szíve Rousseau felé repül. Ő fogja kiegészíteni Descartes művét. Ő az emberi boldogság szempontjából fogja fölvetni a történet kérdését. Boldogabbak lettünk-e a történet folyamán! A kérdést előbb-utóbb föl kellett vetni; mihelyt a szív megszólalt, a kérdés felhangzott. A múlt az ész szempontjából esztelen, a boldogság szempontjából boldogtalanná tett bennünket. Nem

a tekintélyeket kell meghallgatni, ha az igazságot keressük; és nem a társadalmi mesterséges rend biztosítja boldogságunkat. Ez véletlen ötlet lett volna? Hiszen az egész renaissance sóvárogva nyújtja ki karját az ideál felé! Bacon mondja, mindenekelőtt az előítéletektől kell megtisztítani az elmét, melyekkel a múlt tele tömte. Descartes mondja: az elfogulatlan ész megtalálja és átlátja az igazságot. Csak egy lépés van még hátra, ezt megteszi Rousseau. Ő fogja kimondani: Az elfogulatlan, a természetes szív pedig jó és megtalálja a boldogságot. Mihelyt egy nagy emberi szív érezni fogja az idők jajját, a társadalmi rend félszégéseit, a kor csapásait, melyekről Hamlet szól, akkor a menekülés legyőzhetetlen heve fogja kergetni. Rousseau mindig idegen maradt főrangú barátainak körében és boldognak csak a magányban, a természet ölében érezte magát, melyet annyiszor fölkeresett. De hová fusson? A tiszta szív országába, amely csak a társadalmi rend keletkezése előtt állott fenn? Ez Rousseau „természete“. Az ideál. Oda kell bennünket vezetnie az új nevelésnek. Ott természetes lesz a szerelem. Ott megfürdünk majd a feledés Léthéjében és megtisztulunk bűneinktől. Ott emberek leszünk. Csak egy mélységesen szerencsétlen, érzékeny ember mondhatta ezeket. Aki kezdetől fogva a társadalmon kívül élt, szegényen, szenvedően; aki sóvár szemmel nézte ennek sürgését, forgását, míg végre beléje jutott. De soha otthonosnak nem érezte magát benne. Esetlen, idétlen volt és sokat szenvedett. Nevettek rajta, bámulták, mint valami exotikus állatot, ő meg büszke volt és szökött az emberek elől. És ekkor felfedezte a természetet és boldognak érezte magát. És hirdette a szenvedőknek az új evangéliumot, a természet szépségeit, a szív érzéseit, a kulturái élet meszterkedéseinek utálatát. Megtörtént pedig, hogy Jézus óta senkit sem hallgattak szívesebben és nagyobb áhítattal, mint Rousseaut.

Még kellett hallgatniok. Az egész modem élet rettenetes elfajulásait csak ő látta egész rútságukban, aki mint idegen, mint vendég került bele ebbe az életbe. Csak ő látta, de mindenki érezte. A történetírók egy része még mindig Rousseaut vádolja, hogy az ő eszméi keltették életre a terrort, holott az állapotok tűrhetetlenekké váltak. E nélkül Rousseau művei csak olvasmányok maradtak volna. De menél hatalmasabban fejlődött a modem gondolat, az új tudomány, annál tragikomikusabb volt az ellentét az új ideális és a régi reális világ között. Ezért hallgatták mint új evangéliumot, amit Rousseau hirdetett. És ez több mint külső analógia Rousseau és Jézus kora között. Rousseau korában az írástudók és farizeusok ott voltak ugyan az olvasói között, de gúnyosan mosolyogtak, vagy bambán bámultak. A nagy sokaság azonban nagy gyönyörűséget és példátlan izgalmat érzett.

Még ma is megrezegteti szívünket. Mert a szavaknak dupla jelentésük van, az egyik a sajátlagos, a másik a szimbolikus. A tudat fölszínén csak a sajátlagos van és a fölszínese, a lélekben szegények, az üresek csak ezt az értelmet tudják. Ezek mondták, hogy Rousseau orángutángokká akar bennünket visszavarázsolni, vagy négy lábú, legelő állattá. Mintha bizony némely emberre vonatkozólag ehhez nagy varázslat kellene. A mélyebb érzésűek, majdnem azt mondanám, Rousseau szavaival, a természetes emberek a szimbolikus értelmet is legalább homályosan érzik. Mindenki, aki az állami és társadalmi rend (ha ugyan rendnek lehet az ilyesmit nevezni) rettenetes visszaéléseit, üldözéseit érezte — és ki nem érezte szerte a világban — Rousseauhoz csatlakozott. Minden visszaélést a történet igazolt, minden harag a történet ellen fordult. A tiszta ész, a természetes szív — ezektől a jelszavaktól visszhangzott egész Európa. A történeti hatalmak garázdálkodása készítette elő Rousseau hatásának talaját. Voltaire utálta Rousseaut, de ő is

hirdette a keresztes háborút az „infame“ ellen. De benne sokkal erősebb volt a negatív kritika, mint a pozitív lelkesedés és a jövőben való hit, mely Rousseaut lelkesítette. Rousseau volt a kor embere, ezért hatott a korra.

De Rousseau gondolataiban nemcsak a saját korának jajja és sóvárgása szólalt meg, az emberiség legmélyebb, legszívszorongatóbb problémája is rejlik bennük, melyet a büszke huszadik század sem oldott meg. Ez a probléma a múlt és a jelen, az individualizmus és univerzalizmus viszonyának égető kérdése. Föl lehet-e a jelent a múltnak áldozni, a kegyeletet az életnek? A múlton állunk, de a jövő felé kell néznünk. Tűrhetjük-e, hogy a múlt béklyóba verjen bennünket? Azzal a múlton fölnevelkedett lelkünkkel fordulunk sokszor, szükséges hálátlansággal, a múlt ellen s szükségleteink, vágyaink, belátásunk szerint akarjuk berendezni életünket. Hányszor nem törünk ádáz dühvel ama múlt ellen, mely minden lépésünket megnehezíti! Hiszen a XIX. században nagy próbát tettünk. Nagyon is hátratekintettünk. Minden lépésnél kérdeztük: szabad-e előre mennünk? Egészen a hisztorizmusnak engedték át, dobtuk oda magunkat. És nagyon megállottunk. Félénkségünket pedig nagyon is kihasználták ellenünk. Bizony vissza akartak bennünket cipelni a múltba, és nem tudom, nem cipelnek-e, mert ezt csak akkor érezzük majd, ha már késő lesz, ha megérkeztünk.

Nem tudom, hogy a hisztorizmus szülte-e a reakciót, vagy a reakció a hisztorizmust, de bizonyos, hogy tőszomszédok és testi-lelki jó barátok, kik egymást hűségesen segítik. Mert Rousseau eszméi szószerinti alkalmazásukban kudarcot vallottak, azután nagyon is hátráltunk és kész volt a szentszövetség, mely sokkal tovább tartott, mint a politikai történet tartja.

Innét van, hogy a XVIII. század hangjai újra fölhangzanak, az utópiák szirénahangjai, a múlt

becsmérlései, a rombolás ádáz dühe. És az univerzalizmus ellen felszólal az anarchikus individualizmus. Kilépni a társadalomból, maga-magába vonulni vissza, megtagadni a nagy közösségeket, melyek idáig neveltek bennünket, veszedelmes jelei az új időnek. De nagy különbségeket látunk. Rousseau hite, szeretete, bizalma hiányzik. Rousseau az egész emberiséget akarta boldogítani, de a mai idők inkább a terror korszakához hasonlítanak. Hát igazán nem lehet semmit a múltból tanulni? Nem támad-e föl új próféta, aki a történeti fejlődés gondolatát kibékíti a haladáséval, az egyén szuverénségét a szolidaritás gyémántkapcsolatával? Hogy várjuk ezt a megtisztult, megbékült Rousseaut, ki a lelkekhez tud szólni! Mert mégis a szóé a hatalom, a szerető gondolat keltette szóé, melynek ő volt a világon egyik legnagyobb mestere.

T A I N E H I P P O L Y T E E M L É K E Z E T E

Néhány nap múlva lesz tíz éve, hogy Taine meghalt, midőn írói pályájának éppen negyvenedik évfordulójához ért és a negyven év alatt bámulatos munkaerővel, kitartással és folyton fokozódó és tisztuló tehetséggel a XIX. századnak egyik legérdekesebb irodalmi épületét emelte. Az épületet most áttekinthetjük egész kiterjedésében, megvizsgálhatjuk alaprajzát, bejárhatjuk minden részét. Az első pillantásra arányainak hatalmassága tűnik szemünkbe. Taine óriási munkákat írt, az angol irodalom történetét öt kötetben, a jelenkori Franciaország történetét tizenegy kötetben, az értelem lélektanát két kötetben, képzőművészeti tanulmányokat, úti képeket, összesen közel negyven kötetet, de ez csak a felső építmény, mely még sokkal hatalmasabb földalatti alapokon nyugszik. Mindezekhez a munkákhoz nagy előtanulmányok kellettek, népek egész irodalmának elolvasása, ezernyi ezer adat, megfigyelés, tény gyűjtése olvasás és utazás közben, laboratóriumban és kórházban, a természet ölén és a nagyvilágban. De ez épületnek részeiben való változatossága is nevezetes. A szigorú, elvont filozófiának megvan a maga szárnya, még nagyobb az irodalmi kritikáé, nem kisebb az irodalomtörténeté és az esztétikáé, és legnagyobbnak látszik a történeté. Szinte megzavarodunk: Vájjon egy ember építette és vájjon egy épület-e, vagy csak épületek halmaza? De ha eligazodunk benne, zavarunk megszűnik. Mert ámbár ember műve sohasem lehet teljes és befejezett és nem előre megállapított terv szerint készül — a körülményeknek nagy részök van dolgaink intézésében — Taine műve mégis egységes, egy gondolat kifejezése, egy ember meg-

nyilatkozása. Ez az épület nem sablonok szerint készült. Erős egyéniség műve ez, mely minden részére rányomta annak a főgondolatnak a bélyegét, mely az ő sajátja volt és egész belső életét magába foglalta. És mennél tovább időzünk ebben az épületben, annál inkább megszeretjük. Mint templomban, úgy érezzük magunkat benne. A világ förtelmes harcainak zaja nem hatol el ide; komoly, áhítatos csönd áhítatot kelt lelkünkben, itt is istenség lakozik, az igazság istensége, melynek tiszteletére a nagy mester ezt az épületet rakta. Hiúság, érdek, képmutatás, hazugság egyetlen követ sem hordott ide. De ha komoly is az épület, mégsem komor. Az épületnek van dísze és mindenekfölött jólesően világos. Ablakain át megpillantjuk a természet szépségét, az egyetlen vigasztalást, melylyel az építőmester emberi szenvedéseit enyhítette. És nyomban eligazodunk mindenütt. Művész ember építette, ki szereti a rendet, szereti a forma szépségét, szereti a fényes világosságot. Nem az égbetörő nagy középkori dómok jutnak eszünkbe, képzeletes külső díszekkel, inkább a görög oszlopcsarnokos templomok, melyek magaslaton, de nem magasan emelkednek s nyugalmas, világos rendjükkel oly jólesően nyugtatják meg lelkünket.

Ha pedig azt kérdezzük, hogy gyorsan romboló korunkban mi maradt meg épen abból az épületből, melynek alapköveit a mester ötven év előtt kezdte rakosgatni, az ő és műve dicsőségére azt felelhetjük: minden ép állapotban van és ma sem pusztá történeti emlék, mely mellett hűvös tisztelettel elhaladunk. Az utolsó tíz évben talán nem oly tömegesen keresik föl mint azelőtt, mikor Taine szinte korlátlanul uralkodott a szellemeken Franciaországban, de mostani közönsége, miután a divat áramlatát követő tömeg el-elmaradoz, a javából való. A csodálok tábora, valamint az ócsárlóké is lassan-lassan a tanulók seregévé olvad egybe. A külső jelek is hatásának elevensége mel-

lett szólnak. Munkái temérdek kiadásban forognak a közönség kezén. Egyesek, mint az Origines kötetei, melyek politikai vonatkozásaik miatt a szenvedélyeket is izgatták, huszonhárom kiadást értek, de az angol irodalom történetét is, mely tárgyánál fogva csak közepesen érdekli a franciákat, már tizedik kiadásban olvassák, a szigorúan tudományos lélektani művet is most kilencedszer adták ki. A kiadónak az egyes kötetek címlapjára kitett számai után indulva, a kötetek összevéve közel ötszáz kiadásban, tehát valószínűleg több mint félmillió példányban terjedtek el, nem számítva a német, angol, olasz stb. fordításokat, melyekhez a *Philosophes classiques*, a művészetelmélet, az *Origines* és az *Angol irodalomtörténet* magyar fordításai is járulnak. E művek pedig nem szépirodalmiak, engedményeket sem tesznek a nagyközönségnek, és habár jól járható lejtős úton, de mégis az elvonás igen magas fokára emelkednek, tehát főképp tartalmuk eredetiségével, erejével és újságával, valamint formájuk szépségével hatnak. Belső hatásuk jellemzésére is érdekes adatokkal rendelkezünk. Taine eszméi körül, még élete folyamán, nagy irodalmi mozgalom keletkezett; a szakemberek, saját elméleteik világába zárva, nehezebben indultak meg, annál nagyobb forrongást keltett az irodalomban, melyet az irodalmi kritika megújításával fenekestül föl kavart; az egész realisztikus regényirodalom, Zolával az élen, őt vallotta mesterének, habár Taine épenséggel nem viszonzta ragaszkodásukat. Az újabb nemzedékre azután nagyobb hatása volt, mint bármely kortársának, Renant sem véve ki. Franciaország legjobb írói, kritikusai, történet- és irodalomtörténetírói őt vallják mesteröknek. Brunetiére, Faguet, Soréi, Lavissee, Bourget, Anatole France, Lemaitre, Vogüe, hogy csak a most már öregebbeket nevezem, tőle tanultak, részben nyomába léptek, de mindenesetre, mielőtt saját út jókra tértek, ő vele

állottak szóba és intézték el dolgukat. A XIX. század második felének nem volt írója egész Európában, kinek oly fényes udvara volt, mint neki, és ez az üdvertartá⁹ a legnemesebb volt: önálló emberek, kik megőrizték függetlenségüket, sereglettek körülötte. Ez a férfiú nyilván szellemek nagy ébresztője is volt. Az európai szellemi élet nagy tényezője gyanánt áll előttünk. Külföldi hatása is jelentékeny, ámbár az ő esetében is tapasztaljuk, hogy a művészet van legkevésbé nemzeti határok közé zárva; mihelyt elvont nyelven kezdünk beszélni, a nyelvhatár hegységgé magaslik, melyen át csak szűk és meredek hágók vezetnek. Mégis nevezetes, hogy az első, ki igen terjedelmes monográfiát írt Taineről, az olasz Barzelotti volt, a második a svájci Giraud; az angolok három ízben is lefordították az angol irodalomtörténetet, a németek közül Zeitler és Wetz foglalokznak behatóbban vele. A mi irodalmunk is sokat köszön neki, egyebek közt, hogy Péterfyre és Riedl Frigyesre nagy ébresztő hatással volt. De mihelyt valaki akkora magaslatra emelkedett, ki bír láthatatlan hatásainak, melyek sokszor a legbecsesebbek, pontosan utána járni?

Érzem, mily súlyos feladat háramlik reám, midőn ezen a helyen kell szólanom róla és eleve magam szorítom szűkre elmélkedéseim határait az óriási Taine-területen. Bennünket ezen a helyen mégis csak nagy munkásságának vezérlő szempontjai, főbb eredményei érdekelhetnek és mint-hogy róla mint történetíróról már illetékes férfiú emlékezett meg az Akadémiában, inkább a filozófust, az esztétikust, az irodalomtörténetírót fogom vizsgálni. De azt tőle tanultuk mindnyájan, hogy irodalmi művek méltatása, megértése első sorban lélektani föladat; az eszméket bele kell helyezni annak az embernek a lelkébe, melyből fakadtak, hogy belőle megérthessük. De magát az embert is bele kell helyezni abba a talajba, mely-

ből kinőtt, környezetébe, nemzetébe, korába, mert ezek formálták. Semmi sem él és létezik elszigetelve ezen a világon és semmit nem érthetünk meg igazán, ha csak elvontan, természetes kapcsolataitól elkülönítve tárgyaljuk. Ez volt Taine egyik tanítása, melyet híven alkalmazott és melyet illik reá is alkalmaznunk. Ezért rövid pillantást akarunk vetni életére, elméje fejlődésére, hogy elméje alkatát megismerhessük. Szelleme mivoltából származtathatjuk aztán le élete alkotásait, műveinek vezérgondolatait. Én is tanítványának, sőt személyes tanítványának vallhatom magamat. Most van huszonkilenc éve, hogy mint lelkes hallgatója előtte ültem az École des beaux arts híres hemiciklikus termében és egy télen át teljes sorozatát hallgathattam művészettörténeti előadásainak. Hálával emlékszem egyszerű, tartalmas, eleven, de minden retorikai díszet megvető szavára. Mind lelkesedtünk érte, ámbár csak most tudom, hogy ifjú korunkban mily keveset értünk meg a nagy mesterek gondolatainak velejéből. A mesterek hatnak reánk, de a hatás mivoltára csak sokkal később eszmélünk és a mester nagyságát is csak később tudjuk megbecsülni. Iparkodom majd, erőmhöz képest, legalább némileg megfelelően megrajzolni ezt a nagyszabású alakot, hogy így is megháláljam, amit tőle kaptam.

I.

Taine külső életének folyása egyszerű, egyenes, meglepő kanyarulatok és esések nélkül való. 1828 április 21-én született Youziersben, régi, az Ardennesekben gyökeredző, lassan-lassan társadalmilag magasabbra emelkedő polgári családból. Egyik igen eszes ösét, Pétert, a városkában, melyben lakott, a filozófusnak nevezték; anyai nagyatya is tudományos hajlamú ember volt, kinek fi-

lozófiai és matematikai értekezéseit unokája kegyeletesen őrizte; atyja ügyvéd volt, művelt, jókedvű, szép tehetségű ember, kinek verseit és dalait még ötven évvel halála után is emlegették és tudták. Maga tanította fiát a latin nyelv elemeire, de korán halt meg, midőn fia tizenharmadik évébe lépett. Anyjáról Taine mindig megindító gyöngédséggel emlékezett meg; negyven éven át, mondja egyik végrendeletében, ő volt egyetlen barátnőm; szíve csupa gyöngédség és odaadás volt; soha nő nem volt mélységesebben és igazabban anya, mint ő. Apja betegsége alatt, majd halála után anyja és annak két bátyja gondoskodtak a fiatal Taine neveléséről. E nevelés útja is nyílegyenes volt. Másfél évig Rethelben volt egy penzionátusban, de szabad idejét két hajadon nagynénjénél tölthette, kiknek könyvtára gazdag táplálékkal kínálta nagy olvasókedvét. Onnét Párisba küldték egy internátusba, de midőn a fiú gyöngélkedni kezdett, édesanyja, hamarosan lebonyolítván ügyeit, Párisban telepedett le és fiát magához vette. A fiatal Taine rendkívül kitartással és koraérettséggel tanult. Minden tanulásra ösztönözte, a család szűkös állapota, saját nagy tudásvágya, a Taine-család világának komoly légköre. Mindenki körülötte tanult; nagyatya, két nővére, kik rendkívül sokat olvastak, az egyik azonkívül szenvedélyesen szerette a zenét, a másik a festőművészetet. A zenét Hippolyte is egész életén át szerette és művelte, a festőművészet iránt is akkor ébredt érzéke. Mindez különben csak éleszthette, de nem szülte azt a kivételes tanulókedvet, hevet, szenvedélyt, mely a fiatal Taineban már ekkor tüneményes módon nyilatkozott. Ez az ember már gyermekkorában csak a tanulásnak élt. Az iskolai tanulmányok idejének és erejének csak egy részét kötötték le, a többit egyéb stúdiómkra fordította, még pedig gondosan megállapított terv szerint. Jegyzetei és értekezései, melyek gimnáziumi éveiből fönmaradtak, bámulatun-

kát keltik. Egyébiránt a francia iskolák előtt is tisztelettel meg kell hajolnunk. Talán nagyon is formalisztikus nevelést adtak e korban növendékeiknek, de legalább ezt a föladatot kitűnően végezték és a tanulók megbecsülhetetlen készséget szereztek a módszeres gondolkodásban és a gondolatok világos kifejezésében. A fiatal Taine kitűnő médium volt e célra és korán hajlik a filozófia felé, melynek rendszeressége és elvontsága ki-elégítést ígér legfőbb szellemi szükségleteinek. Már 1847-ben, miután a retorikát elvégezte, azt írja egyik tanárának, hogy a következő, gimnáziumi utolsó évére, melyet filozófiai osztálynak neveztek, szeretetet és talán némi készséget is ígérhet a filozófia iránt; „ha nem csalódom, úgy tetszik előttem, mindig elég könnyen értettem az elvont dolgokat és megtaláltam az egyetemes eszméket.“ (Si je ne me trompe, il me semble, que j'ai toujours eu assez de facilité a comprendre les choses abstraites et a trouver les généralités. H. Taine. *Sa vie et sa correspondance*. Paris 1902.)

Mennyire beváltotta ígérését! Kézirataiból kitűnik, hogy ez évben tényleg intenzív módon foglalkozott filozófiai problémákkal, Jouffroyval, lélektani kérdésekkel, a panteizmussal, Spinozával, a széppel, stb. Legnevezetesebb egy nagy értekezése az emberi végzetről (*De la destinée humaine*), melynek bevezetésében a húsz éves ifjú megdöbbenő komolysággal számol be eddigi lelki fejlődéséről. Az egész Taine nyilatkozik meg előttünk, szellemi alkatának egész alaprajza, fölismerhetően, tisztán. Még nevezetesebb, hogy ő maga ismeri magát. Valóban e szellemi fejlődés története minden részletében a jövő nagyság keze. Minden megvan, az eredeti tehetség és hajlam ereje, tisztasága és öntudata, mely tudja az útját, biztosan rálép, soha nem habozik, soha el nem hagyja, míg a külső körülmények csak segítik munkájában. Azt írja ama bevezetésben, hogy azokhoz az em-

berekhez tartozik, kik magukba merülve élnek és kik számára csak egészen belső szenvedélyek, fájdalmak, örömek, cselekedetek léteznek. Igaza van, ilyen lesz ő egész életében, tisztán elméleti szellem, mely a való életet mindig csak mint tanulmány tárgyát fogja tekinteni, tehát elvontan, hidegen, tárgyilagosan, mintha idegen volna e világ, melyhez voltaképen köze nincsen. Azután elmondja belső fejlődését. Tizenöt éves koráig nyugodtan és tudatlanul élt. Ekkor kelt föl benne az ész, mint a nap sugara. A kritika szelleme ébredt benne. Ennek először vallásos hite esett áldozatul. A fájdalom rezgése nélkül beszél a tudásnak e fanatikusa hitének rombadőléséről. A következő három évben gyönyörűséggel tanult és növelte értelmét. Hévvvel tanulta a történetet és a régiségeket, mindig egyetemes igazságokat keresvén, tudni akarván az egészet, hogy mi az ember és a társadalom. Megnyilatkozás gyanánt hatott rá Guizot könyve az európai civilizációról. Kereste a történet egyetemes törvényeit (je me mis *a chercher les lois générales de l'histoire*). De átlátta, hogy előbb ismerni kell magát az embert. így jutott a filozófiához. Újra megvizsgálta azt, ami a vallásos hitből megmaradt benne, Isten léteit, a lélek halhatatlanságát, a kötelesség törvényét. Nem talált bizonyosságot. Kezdett kételkedni mindenben. A kételkedés romboló műve eleinte nagy diadalérzettel töltötte el lelkét, majd elsomorította. A kételkedés légkörében a fiatal, tette vágyó lélek megfullad. Szenvédélyesen szerette a tudományt, a művészetet és főleg a természetet és nem tudta, mit kezdjen erejével és szeretetével. Ura volt magamagának, testének, lelkének; azok a durva szenvedélyek, melyek az embert megvakítják és elhódítják, nem bántották; „egész lelkem, úgymond, a tudás szükséglete felé fordult, és annál inkább emésztődött, mert összes erőit és vágyait egyetlenegy pont felé irányozta“. Ez az állapot

hovatovább tűrhetlenné vált előtte, míg végre a panteizmus felé fordult. Ez mentette meg. Egyszerre megvilágosodott előtte a metafizika. Oly magaslatra emelkedett, ahonnét az egész filozófiai láthatárt áttekinthette, a rendszerek ellenkezéseit megérthette, birtokába jutott a módszernek. Most újra hévvel a munkához fogott, a felhők eloszlottak, átlátta tévedéseinek forrását, megpillantotta a kapcsolatot és az egészet. De fölteszi magában, hogy folytatni fogja kutatásait, soha nem fog megállni, mindig újból meg fogja vizsgálni elveit.

íme, a vallomás, melyet talán érdemes volt ismertetni. Csak most került nyilvánosságra, Taine előbb már idézett életrajzában, melynek első kötetét a család néhány hónappal ezelőtt adta ki; ez a kötet közli Taine ama leveleit, melyeket 19. évtől 25. évéig, tehát éppen fejlődése korában írt, továbbá számos más becses eredeti adatot. Csak most érthetjük meg e rendkívüli szellem rendkívüli fejlődését. E fejlődés lényege az, hogy Taine voltaképpen már húsz éves korában készen van. Nem igaz, hogy fájdalmas vallásos vívódásokon ment keresztül, mint némelyek eddig hitték. Nem igaz, hogy az 1848-iki februári forradalom nagy hatással volt lelkére, ezt a filozófiai vallomást március 6-án kezdte írni és a nagy eseménynek nyoma sincsen benne. Schopenhauer is a szabadságharc ágyúdörgése mellett írta az okság tételének négyes gyökeréről szóló értekezését. A filozófiának e fanatikusai oly világban élnek, hová ágyú dörgése nem hallik. De Taine szellemének irányát is megismerjük. Taine keresi a történet egyetemes törvényeit. Ez lesz életének tartalma, ezen a föladatán fordul meg minden. Midőn tehát később egészen a történetírásra adja magát, nem válik hűtlenné maga-magához, nem is tér el eredeti irányától, csak ifjúkori programját tetézi be. Addig is minden ezt a célt szolgálja. Ezért tanulja a filozófiát, Itt azután átmegy a filozófus tipikus fejlődésén.

désén. A kételkedés gyötri. Gyötri testét, lelkét, boldogtalanná teszi. így gyötrődött Descartes kétszáz évvel előbb és kétségbeesésében fogadalmat tett, ha Isten megvilágosítja elméjét és kivezeti ebből a sötétségből, a lorettói szent szűz oltárához fog zarándokolni. A XIX. század filozófusa azonban más légkörben nő fel; Descartes óta nem hiába múlt el két évszázad; Descartes gondolataiból született meg az a rendszer, mely a fiatal Tainének menedéket nyújt; Spinoza panteizmusa. Ez Taine belső életének legfőbb eseménye. Spinozizmusából fognak kisarjadzani főbb gondolatai. Spinozisztikus lesz egész gondolatvilágának bélyege. Spinoza lesz vezércsillaga életének. Mint Spinoza fogja imádni a természetet, csak nem fogja mondani: Deus sive natura, el fogja hagyni a deust.

Külső élete eseményei pedig programszerűen bonyolódnak le. Elvégezvén a középiskolát, nagy kitüntetéssel teszi le a két baccalaureatusi vizsgálatot. A versenyvizsgálaton pedig, mellyel az École Normáléba való felvételért pályázott, mint első került ki, noha versenytársai közt később világhíre került tehetségek voltak, About és Sarcey. A nagy alkotások a körülmények szerencsés találkozását is megkövetelik. Ez az óriási munkaerő az École Normáléban oly helyre jut, hol szabadon és mindenképpen támogatva csak hajlamainak élhet.

II.

1848 vége felé lépett Taine az École Normáléba, és ott tanult három évig. Nem részletezhetem tanulmányainak módját és körét, szellemének kialakulását — gondolnom kell még elvégzendő feladatom nagy terjedelmére — de mégsem szakadhatok el azonnal életének ettől a korszakától, melyben lényének érce még puha, de szinte szemünk előtt keményedik és ölti végleges formáját. Taine nagyon tartózkodó ember volt, mindent, ami egyéniségét,

fejlődését, magánéletét illetve, gondosan elrejtette a nyilvánosság előtt; végrendeletében meghagyta, hogy iratai, levelei közül csak a közérdekűeket szabad közzétenni; a család tisztelte is akaratát, de mégis úgy értelmezte, hogy ami fejlődésére fényt vet, kiadta levelei gyűjteményében. Eddigi életírói közül csak Giraud tekinthetett be az írásokba, ő is csak utólagosan, midőn műve első kiadása már készen volt. Most látjuk, hogy Taine-t egészen csak akkor fogjuk ismerni, ha a gyűjtemény második és harmadik kötete is előttünk lesz, de filozófiai fejlődését huszonötéves koráig ebből az első kötetből értjük meg és csak most érthetjük meg.

Az École Normale a francia iskolák közt egészen külön helyet foglal el. Névleg középiskolai tanárokat képez, de oly mély és széles alapot vet a tanulmányoknak, annyira számúzi az ilyféle iskolák rémét, az idomítás szellemét, mely különben annyira átjárja a francia közoktatásügyet, hogy ebből az iskolából kerültek ki Franciaország legszabadabb szellemei, legkiválóbb tudósai és írói. Akkor pedig virágjában volt, ha nem is abban, ami a tudományos nevelést illeti, de a reakció még rá nem tette a kezét, az intézet igazgatója, Dubois, és a tanulmányok igazgatója, Vacherot, a kiváló filozófus, oly szabad mozgást engedtek a növendékeknek, hogy éppen ebben az időben a sok tehetséges, törekvő fiatal elme vitatkozásából, érintkezéséből, egymásra hatásából szellemi elektromossággal telített légkör vette körül, izgatta és éltette ezt a nemes ifjúságot. Sarcey és About emlékezéseiből tudjuk, hogy Taine itt az elsők közt is csakhamar az első lett. Sarcey írja: Többet éreztünk iránta, mint barátságot: bámultuk és tiszteltük. Ez a folytonos, megfeszített munkásság, mely azonban semmivel sem csorbította szellemének nagy szabását, képzeletének elevenségét, jellemének kedvességét, ámulatba ejtett bennünket. Nem volt tanulmány, melybe nem hatolt be végső zugáig; élő szótár volt,

melyhez folyton kérdéseinkkel fordultunk és mely hatalmas és barátságos jókedvűséggel hagyott lapozni magában. Történet, bölcsészet, irodalom, természettudomány, matematika és fizika — mindenben otthonos volt. Nem osztozott a mi ostoba előítéletünkben bizonyos ismeretek, például az élő nyelvek iránt; és míg mi szellemesnek találtuk kicsúfolni angol és német tanárainkat, ő megtanulta ezt a két nyelvet; már akkor gyűjtött anyagot az angol irodalomtörténet számára, melyet később megírt. Óriási spongyához kell hasonlítanom ezt az elmét, mely minden pórusán át magába szíttá a könyveket, az embereket, a dolgokat; megtelt velük, fölfuvódott és csak meg kellett szorítani, hogy az ismeretek zuhataga áradjon ki kezünk alatt. A legnevezetesebb pedig az volt, hogy ez az egész tudás rendezve, lajstromozva, címezve élt bámulatatos rendben ebben az enciklopédikus főben ... Arra is ráért, hogy művészettel foglalkozzék; szerette a képeket és értett hozzájuk; imádta a zenét és elég jól zongorázott... Nem tudott csevegni, mint About; nem szeretett szellemeskedni. De ha egy eszmét kifejtett, ritka szabatsággal, bőséggel, választékossággal beszélt. Szelíd hangon beszélt, gesztus nélkül, egyhangúan, semmi szónoki nem volt benne... Arca és egész személyisége csöndes és a végsőkig szívós jellemerőt árult el. A legerősebb és legtürelmesebb akarat lakott benne. (*Souvenirs de jeunesse*. III. éd. Paris 1885. A külső dolgoknak e rajza kitűnő, és nagyon megfelel annak, amit már tudunk Taineről.

Belsejét főleg Prévost-Paradolhoz írt levelei mutatják, ki egy évvel később lépett az Écoleba. A főhelyeket idéznem kell, különben hihetetlenek volnának a következtetések. 1849 elején, tehát 21 éves korában írja barátjának, hogy új láthatár nyílt meg előtte a tudományban és az életben. Természete és meggyőződése nem változtak, de fejlődtek. Arra a meggyőződésre jutott, hogy a bol-

dogság lehetetlen, a nyugalom az ember legfőbb célja, ehhez pedig megdönthetetlen meggyőződések kellenek. „Nekem vannak, igen is vannak és napról-napra megerősödnek és szélesbednek; hiszem, hogy az abszolút, láncolatossá geometriai tudomány lehetséges; dolgozom rajta; már két-három nagy lépést tettem benne. Ki mondta neked, kérde barátjától, hogy az igazság elérhetetlen. Az csak nem bizonyíték, mert te nem találtad meg. Neked egy hiányzik, a módszer. Nem arról a közönséges módszerről beszélek, mellyel már a filozófiai osztály első hónapjaiban untatnak bennünket. Van egy felsőbb, világosabb, biztosabb módszer, a Spinozáé. ..“ (i. h. 48. 1.) íme, lényének iránytűje állandóan erre a pontra mutat.

Semmit sem akar az élettől, csak nyugalmat és alkalmat a gondolkodásra. Egyelőre bántja, hogy érzi föladata óriási voltát és ereje fogyatékosságát. Sok szomorú órája van, világfájdalmas érzése, -mely nála mélyebb forrásból fakad. Képzetele a tökéletességet, a föltétlent keresi és nem tud meghitt viszonyba kerülni a fogyatékos valósággal. Az emberi élet látványa olyképpen hat rá, mint a tenger, mikor vésszel fenyegeti a hajót. Az ember sajnálja a hajósokat, de a tenger oly nagy, annyi szépség és élet van a hullámok és felhők mozgásában, az emberek erőlködésében, veszedelmükben, hogy az első keserőséget különös öröm érzése váltja fel. „Ez az én érzésem. A tökéletesnek, a dolgok logikai és szükséges kapcsolatának ismerete ismerteti meg velem az ember gyökeres tökéletlenségét és boldogtalanságát, mely az ő igazi természete; de a szükségességnek, a tökéletesnek, ennek a nagy dolognak a látványa édes; az ember igazi életének és igazi természetének látványa megvigasztal engem; az igazságnak és a létezőnek a látványa elegendő ahhoz, hogy a lelket megtöltse és a kínokat eloltsa, melyek a boldogtalanság ismeretének nyomában kelnek. Ezért szeretem any-

nyira a természet dolgait. Az ég, még ha szomorú és ködös is, leveletlen, kopasz fák, az északi szél egyhangú zúgása, egy kopár síkság képe, néhány szegényes fűszál mozgása, mely a fagyos levegőben zizeg, mindez szép és elbájol engem és a szabad természet talán az egyetlen dolog, mely teljes elégedést adott nekem.“ (I. h. 55. 1.) Ez az ember nem csak olvasta Spinozát, hanem teljesen átéli, megújítja lelkében. Hogyan lehetett ekkora hatása a fiatal lélekre? Nem is volt rá akkora hatással, csak megfelelt neki. Spinoza lett az ifjú Taine filozófusa, mert Taine oly nagyon fogékony volt iránta, hasonlított hozzá. Taine fele úton találkozott Spinozával. Nem fog mindig az ő útján járni, de ez a találkozás mégis döntő esemény Taine életében. Gondolkodásának általános jellemző vonása spinozisztikus lesz.

És most szellemi alkatáról már teljesebb képet alkothatunk magunknak, összes szellemi tehetségei közt egy fejlődik ki szinte mértéktelenül, az elméleti gondolkodás, a megismerés ereje. A dolgokat megérteni: neki igazi szenvedélye. Magamagát és a világot és mindent — nem egyszerűen tudni, hanem — átlátni, összefüggésben fölfogni: minden egyebet kiszorít, vagy magába olvaszt lelkéből. Maga mondja magáról, hogy a művészeteket is csak a gondolat révén, a szépet a filozófia és az elemzés útján értette meg (I. h. 79. 1.) Neki jóformán minden csak tárgy, melyhez csak a megismerés viszonya köti. Fog ő ismeretanyagot, *tényeket* gyűjteni, mint az angolok, de sohasem az angolok módjára; sohasem a tudósoknak azzal a mániakális buzgalmával, mely lassan-lassan a gyűjtés kedvéért való gyűjtést mindennemű gyűjtő égi szenvedélyévé teszi. Rengeteg tudása csak előfoka annak, amit földolognak tekint, a megértésnek. A megértés, ha ily abszolút hatalomra tesz szert egy lélekben, csak a tudás rendszeresítésében talál megnyugvást. A rendszer föltételezi, hogy téte-

leink hierarchikus rendbe kerüljenek, a részlegesek egyetemesek, az egyetemesek egyetemesebbek alá rendelődjenek. Ezért mondja Taine magáról, hogy szereti az egyetemeseítést. Vacberot azt mondja róla, hogy ő volt a legkiválóbb, a legmunkásabb tanítványa. Bámulatosan sokat tudott. Példátlan hévvel gyűjtötte az ismereteket. Kitűnt fölfogása finomságával, gyorsaságával és erejével. Csak nagyon is gyorsan ért meg, fog föl mindent, ítél és formuláz. Túlságosan szereti a formulákat és definíciókat, melyeknek nagyon is sokszor föláldozza a valóságot, anélkül, hogy sejtene, mert teljesen őszinte. Taine kiváló tanár lesz, de azonfelül és mindenekelőtt elsőrendű tudós. Szelíd jellemű, szeretetreméltó modorú, de rendíthetetlenül erős lélek, elannyira, hogy senkinek gondolkodása rá hatással nincsen. Egyébiránt nem ebből a világból való. Spinoza jelszava lesz az övé: él, hogy gondolkodjék. Ami erkölcsiségét illeti, azt hiszem, ez az előkelő, kivételes lélek nem ismer más szenvedélyt, mint az igazságot. (I. h. 123. 4. 1.) Soha tanár nem találta ki úgy növendéke jellemét. Tegyük hozzá, miért kellett Tainenek Spinozát szeretnie. Mert Spinoza metafizikai rendszere leginkább megfelel ily elmének. A tételek matematikai szigorúsággal következnek egymásból. Az egész rendszer egy csúcspan végződik. Az egész világ olyan, hogy megérthető, a szükségesség fonalán következnek a jelenségek, éppen úgy, mint a rendszerben az elméleti tételek. A világ jelenségeinek rendszere azonos a gondolatok rendszerével. *Ordo et connexio idearum idem est ac ordo et connexio rerum.* És ezt átlátni a legfőbb, az egyedüli boldogság a földön. Taine lelkének minden zugába bevilágíthatunk. Még szomorúságát is értjük, mert a megértés legnagyobb örömei is hűvösek és melankólikusak. A természet iránt érzett szeretete is beleillik ebbe a lélekbe, mely korán szokott a magányossághoz és melyet az élet heve és irracionálizmusa jobban

nyugtalanított, mint a néma természet. És hogy így megértjük a fiatal Tainet, nem a mi érdemünk, egyesegyedül az övé. Az ő leikénél világosabb, átlátszóbb alig létezett. Ő maga olyan, mint egy matematikai demonstráció.

III.

De vissza kell térnünk, a keret kedvéért, Taine életének külső körülményeihez. Mondottuk, hogy élete folyása egyenes volt, de egy pont kivételével, melynél, ha Taine szemével nézzük, erősen megtört. Midőn 1851-ben az École legkitűnőbb növendéke tanári vizsgálatra jelentkezett (agrégation de Philosophie), a Sorbonne tiszteletreméltó bírái fényesen megbuktatták, alighanem Spinoza miatt, kit a jelölt nagyon is jól ismert. Jellemző, hogy a vizsgáló bizottságnak ezt az egy jelentését nem tették közzé, azután egészen elveszett, sőt együtt veszett vele Taine egész dossziéja. Sebzett öntudattal, de egyébként elég nyugodt lélekkel viselte el kudarcát és újabb kísérletre készült. Közben elfogadta a helyettes tanárságot a nevers-i college filozófiai osztályában, de rövid tanári pályája újabb meg újabb kudarccokat tartogatott számára. Tanulmányai persze nem pihennek. Vizsgálataira előkészít egy nagy értekezést az érzetekről; Hegelt akarta volna tárgyalni, de Vacherot lebeszélte, mert a Sorbonne gyanús szemmel nézte Hegelt. Behatóan foglalkozik természettudományokkal, anélkül, hogy fantasztikus világfölfogása megrendülne, csak modernné válik; megtelik a német filozófia és Goethe révén vitalisztikus szellemmel; a világ nem pusztán matematikai egyenlet, hanem élő organizmus gyanánt tűnik föl előtte. De a közbejött politikai események még ezt a filozófiai anachorétát is fölrázzák elmékedéseiből. A decemberi államcsíny után a tanári testület föliratot szerkeszt, melyben nemcsak hű odaadását, de háláját

is kifejezi az államcsíny szerzőjének. Taine nem írja alá. De miután a plebiscite hét millió szavattal szentesítette az államcsínyt, Taine is megadta magát és letette a megkívánt hűségesküt. Közben megszüntették a filozófiai agregációt — a filozófia úgylátszik nem illett be az új rendszerbe — és Taine kénytelen volt nem pályát, de vizsgálatéi, váltezta+ni és az irodalmi agTegációra készülni. Közben fölmentik állásától egy kedves intelem kíséretében, mellyel a közoktatási miniszter, H. Fortoul tudtára adja, hogy a retorikai tanszék helyettesévé nevezi ki Poitiersben, de ha tovább is veszedelmes elméleteinek híve marad, kénytelen lesz lemondani szolgálatairól. (Je me verrais dans la nécessité de renoncer ä vos services. I. h. 251. 1.) Taine elfoglalja új állását; ragaszkodik a tanársághoz, melyben tudományos munkássága kielégítő és egyedüli menedékhelyét látja. Újabb csapászámba megy, hogy az 1852. évre az irodalmi vizsgálatokat is fölfüggesztik. Tainenek nem marad egyéb hátra, mint doktorátusra készülni, ami tanári előmenetelét biztosítaná. Két dolgozatot ír, egyet francia nyelven az érzetekről, egyet latinul a külső észrevevésről. Ezek a kérdések most már éveken át foglalkoztatják, e dolgozataiból sarjadzik majd ki nagy lélektani munkája. De a Sorbonne ezúttal is bevehetetlennek bizonyult, visszautasítja Taine dolgozatait. Nem felejtette el Taine szóbeli vizsgálatát, melynek szelleme romlással fenyegeti az Universitét és a filozófiai oktatást; most még nagyobb eretnkségeket talált Taine írásaiban. De bármennyire bánthatta is Taine lelkét ez a második bukás, szándékában meg nem ingatja. De minthogy filozófiáról írni és beszélni ránézve veszedelmesnek bizonyult, most irodalmi doktorátusra készül. És hogy újra balsors ne érhesse, most előre bejelenti, hogy Lafontaine-ről szándékozik írni és előre megkérdezi az illetőktől, mily eredményekhez jusson, hogy eszméi

számára így előre egészségi és lapossági passzust eszközöljön ki. (I. h. 297. 1.) Még ezzel sem értek véget az ő kis megpróbáltatásai. 1852 végén új állásért kell folyamodnia és ámbár Poitiersben nagyon óvatos volt és nézete szerint nagyon alkalmazkodott főlebbvalói szelleméhez, mégis keményen megbüntették és Besangonba helyezték át az első osztályba! Ez egyértelmű volt a felmentésével. Taine most nem ellenkezett tovább. Párisba ment, szabadságot kért, melyet örömmel megadtak neki, és írta értekezéseit. Megírta *Lafontaine*jét francia nyelven és a *De personis Platonist* latinul. Közben leckéket adott, hogy vagyona csekély jövedelmét annyival megszerezze, amennyi szerény életmódjához szükséges volt. A többi időt főleg a természettudományoknak szentelte. 1853-ban május végén végre doktorrá avatják. De minthogy a tanárságáról egyelőre le kell mondania, azonnal egy akadémiai pályakérdésen dolgozik, mely *Titus Liviusról* szól. Némi incidensek után a pályadíjat megnyeri és ezentúl tíz éven át csak az irodalomnak él. Küzdelmei és szenvedései mély nyomokat hagytak benne. 1854-ben egészen kimerült állapotban a pyrenaei fürdőkbe kellett mennie, de ez a csupa ész ember betegségét is értékesítette. Ez útból hozza haza egyik legszebb könyvét, a *Voyage aux Pyrénées*, mely 1855-ben jelent meg. A *Titus Livius* csak ezután, bizonyos korrektúrák után láthatott napvilágot 1856-ban. És mintha a vizsgálatok elmúltával és a tanári pályáról való lemondásával nagy gát tűnt volna el, mely tanulmányai eredményét hatalmasan földuzzasztotta lelkében: most csak úgy ontja az irodalmi munkákat. Monod összeszámította, hogy 1855-ben tizenhét tanulmányt tett közzé a *Revue de l'instruction publique*-ban, 1856-ban húszat. Ugyanekkor kezdi publikációit a *Revue des deux mondes*-ban és 1856-ban a *Journal des Debats*-ban. A legkülönbözőbb tárgyakról ír ez a bámulatosan enciklopédikus fő,

de nagy munkái is előbb fejezetenként jelennek meg. így kapjuk a francia filozófia történetét a XIX. században, mely ugyan nem bosszúirat a Sorbonne filozófusai ellen, de oszlató kritikájával, játszi hangjával, szellemes formájával mégis úgymint, mintha az volna és Taine egyszerre az ifjú Franciaország egyik fővezérévé avatja. A könyv 1857-ben jelent meg. A szenvedélyes kritikákra Taine egy szóval sem felelt, bölcsen vélekedvén, hogy a polémia a legtöbb esetben igen áldatlan, terméketlen, idővesztegető foglalkozás. 1858-ban jelent meg esszéinek első gyűjteménye és 1864 elején az angol irodalomtörténet, melyből számos részlet előbb az említett folyóiratokban látott napvilágot. Mily óriási munkásság, mely nemcsak nem lankad, hanem minden új győzelméből újabbakra szerez erőt. Most végre a kormány is elfelejti régi igazságtalanságait, 1863-ban Duruy miniszter kinevezi examinátornak a Saint-Cyri fölvételi versenyvizsgálatokhoz. És ámbár az Akadémia Angol irodalomtörténetétől megvonja a jutalmat, de ami példátlan eset volt, azt határozza, hogy másnak sem adja ki és emiatt támadt keserőségeit oly kevéssé felejti, hogy Tainenek 1878-ig kell várnia, míg tagjává választja. Ugyancsak 1864-ben kinevezik az École des beaux arts esztétikai tanszékeére. Ekkor írja meg azt a ragyogó művét, mely *Voyages en Italie* címe alatt egyike legelterjedtebb munkáinak és mely először a *Revue des deux mondes*-ban, 1866-ban könyvalakban, két kötetben jelent meg. Tanszéke is gazdag irodalmi gyümölcsöket hoz. A *művészet filozófiája* című műve ugyancsak ez években keletkezik és részenként jelenik meg 1865—1869-ig; 1865-ben a kisebb vagy különálló dolgozatok hajlékot találnak az *Essaik* második gyűjteményében. És mintha ki is akarta volna pihentetni elméjét e súlyos munkáktól, 1863—1865-ben barátja, Marcellin lapjában, a *Vie parisienne*-ben, szellemtől szikrázó tárcákat írt

a párisi életről, melyek 1867-ben összegyűjtve jelentek meg az angol humoristákra emlékeztető címmel: *Graindorge (Árpasszem) Tamás úr élete és nézetei*. És míg ezek, hogy úgy mondjam, a fölszínen történtek, egy további műve hasonlít azokhoz a hegyi folyókhoz, melyek hol a fölszínre kerülnek, hol a föld mélyében folytatják útjukat, míg mindenféle járuléktól megdagadva végleg kitörnek. Említettük a doktorátusra írt nagy lélektani értekezését az érzetekről; erről és az értelem elméletéről sokszor esik szó leveleiben; egész irodalmi munkássága különben is lélektani alapokon nyugszik és lélektani kérdések körül forog. S míg 1860—1870-ig ennyi könyve jelenik meg, az *Angol irodalomtörténet, A művészet filozófiája, Az olasz út, az Essaik*, Graindorge, ezt a hihetetlen termékenységet éppen 1870-ben betetőzi az *Intelligence-ról* szóló két kötet, filozófiai világlátásának érett, korszakos formulázása. Élete is virágzásnak indult. 1868-ban, negyven éves korában, nőül vette Denuelle kisasszonyt, egy híres párisi építész leányát, ki méltó társa lett szellemi és szívbéli életének és a komor filozófus előtt a földi boldogságnak eddig előtte elzárt világát is megnyitotta. Ezentúl külső életét is magához és nagy szerepéhez méltóvá alakíthatta. Gyönyörű birtokot vett az Annecy tó partján, ahol az év nagy részét termékeny magányosságban tölthette. Mert ez az elasztikus szellem még távolról sem tekintette föladatát befejezettnek. Több ízben fordult meg Angliában és ez utazások eredménye egyik legszebb könyve a *Notes sur L'Angleterre*, 1871-ben. De ekkor talán még maga sem sejtette, hogy szellemi tevékenysége új, nagy feladatot fog maga elé tűzni. A német-francia háború őt is, ki népek életét, lelkét, kifejlését oly éles szemmel nézte, a földig sújtotta. Számot akart magának és a világnak adni, hogyan süllyedhetett Franciaország, ennyire. Ő, ki eddig mégis inkább irodalmi, esztétikai, filo-

zófiai, lélektani kérdésekkel foglalkozott, most Franciaország egész lelkét kezdte vizsgálni, hogy hazája betegségéről és a betegség gyógyszeréről véleményt mondhasson. 44 éves korában fölcsapott historikusnak. Élénken emlékszem, mily ámulat fogott el bennünket 1874-ben, midőn az École libre des sciences politiques-ban, melynek egyik alapítója volt, előadást tartott a francia forradalom okairól. De amiben akkor oly meglepő, új fordulatot látunk, azt ma szelleme természetes kifejlésének ismerjük fel. Kezdetől fogva a történeti fejlődés törvényeinek keresését tűzte ki céljául. Angol irodalomtörténete nem is irodalomtörténet, amint szokás írni, hanem az irodalmi művek értékesítése a faj, a nép lelkének a megismerésére, ami ő szerinte a fődolog a történetben. Hasonló természetűek művészettörténeti művei. Irodalom, művészet, tudomány ő előtte dokumentumok, melyek a történeti élet mozgató erőit tárják föl előttünk. Nem természetes-e, hogy most ezt a módszert saját hazája történetére alkalmazta? Csak ki kellett bővítenie módszerét és ennek alkalmazását. Eddig a főcél volt a nép, a faj lelkének megismerése; forrásokul szolgáltak irodalom, tudomány, művészet, állami és társadalmi élet, de az utóbbi inkább mellékesen. Most ez nyomult előtérbe és a cél is tágabb lett: a nép, a faj fölismert leikéből meg akarja magyarázni népe történetének viszontagságait. Gyakorlativá teszi tudományát a szó legfelső és legnemezebb értelmében. Franciaország betegségének legmélyebb okait és a betegség leghatékonyabb orvosságát keresi. Ismeri az új feladat óriási nehézségeit, mert hiszen új fajta forrásokat kell vizsgálnia, melyek nem oly kényelmesen hozzáférhetők és melyek tárgyalása az értelem új fegyelmezését is megköveteli. Ifjúkori energiája ébred föl benne. Lemond minden állásáról, abbahagyja a tanítást, gyűjti emberfölöttinek látszó erővel a rettenetes nagy anyagot, melynek földolgozását 1875-ben

kezdi közzétenni. Eleinte minden harmadik évben jelen meg egy-egy kötet, 1878-ban, 1881-ben, 1884-ben: az V. csak 1890-ben láthatott napvilágot, a VI. kevéssel halála után, mely végre pihenést parancsolt e gyöngé testben lakó hatalmas léleknek. Meghalt 1893 márc. 5. De azóta sem hallgatott el egészen. 1894-ben egy új kötet *Essai*-l gyűjtöttek kisebb dolgozataiból és 2—3 kötetre való anyag most is van még. 1896-ban kiadhatták francia úti jegyzeteit, melyeket napról-napra írt, utazásai közben, de amelyek formáján még se kellett változtatni. És most jelennek meg levelei, melyek e rendkívüli ember egyéniségét is megközelíthetővé teszi. Száz évben egyszer látunk ilyet, ha egy nagy tehetség, egy nagy munkaerő és az igazság keresésének ekkora szenvedélye így találkoznak egy emberben.

IV.

Mi ennek a nagy munkásságnak szellemi tartalma, egységei Mi az, ami benne új és értékes! Mivel növelte Taine szellemi birtokunkat! És ha nem szabad is részletekbe bocsátkoznunk és idézetek halmazával meg diszkussziókkal fölfogásunkat megtámasztanunk, a földolog általános jellemzéséről és megítéléséről e helyen sem szabad lemondanunk. Éppen Tainetől tanultuk, hogy a legjelentősebb emberek és művek velejét mikép kell néhány főtételebe foglalnunk. Földadatunk egy részét maga Taine teszi könnyűvé. Ez a legöntudatosabb író számtalan helyen formulázta, szabatosan és szigorúan, világfölfogását, módszerét, törekvése célpontjait és indítékait. Az angol irodalomtörténet bevezetése egész módszertani értekezés. Az előszó az *Essaik* első gyűjteményéhez programját adja kritikáinak. A *Philosophes classiques*-ban már korán vázolta filozófiája alap gondolatait. Carlyle és Stuart Mill elemzésében, főleg az utóbbiában ki-

fejt, miben egyezik velük, miben tér el tőlük. Az *Intelligenc-ban* nemcsak lélektant, de filozófiát is ad. Egyénisége is, bár sehol sem tolja előtérbe, mégis akaratlanul elárulja magát számos, őt közelről érintő esszében, pl. abban, melyet személyes barátjairól, Woepkéről, Marcellinról írt, vagy melyben azokat az írókat tárgyalja, kikkel együtt érez, például Balzac-ot, Stendhal rajzában. Graindorgeban is, bár egy amerikai disznókereskedő álarca mögé bújik, ez átlátszó álarcon keresztül könnyen Tainenek a szatírától kissé szomorú, elmélázó arcára ismerünk. A *Voyage aux Pyrénées*-ben sem vonja meg tőlünk egyénisége megnyilatkozásait. *Angol irodalomtörténete* is tele van egyéni vonatkozásokkal. Igaz, hogy életének jelszava, Spinozaként, sine ira et studio tekinteni az emberi dolgokat, de ehhez a jelszóhoz csak annyiban ragaszkodik, hogy soha, sehol, semmiben alantas érdek, köznapi érzés, gyűlölet vagy szeretet nem vezérli. De se nem száraz, se nem színtelen, se nem hideg író. Indulat nélkül soha senki nem hódította meg az embereket. Tainet nagy szenvedély hevíti, az igazság szenvedélye, az egyetemes igazságok nagy szeretete, mellyel az ellenállókat is magával tudja ragadni. Aki órá bízta magát, azonnal érzi, hogy ez az ember csak egyet akar: megismerni a dolgot és meggyőzni bennünket igazáról, de nem azért, hogy neki legyen igaza, hanem hogy az igazságnak megadassák minden dicsőség. Semmiféle hiúság nem bántja. Ennyiben egészen objektív szellem. Az is spinozisztikus vonás benne, hogy azokat a jelenségeket, melyekben a dolgok természete erősebben nyilvánul, lelkesítik; kiváló érzéke van az emberi dolgok nagysága iránt. Nag.) erejét minden nagy erő rokonszenvesen érinti. Legelvontabb okoskodásaiban, legobjektívebb elemzéseiben lendület, rejtett melegség és az előrehatoláson érzett gyönyörűség nyilatkozik. Bizalmunkat még növeli, hogy érezzük benne, hogy ez az

ember nem magának ír, tanítani akar bennünket. Nagyon rosszul tették, kik őt a tanári pályától elzárták, mert ő született tanító volt. Nem nyugszik, míg meg nem értettük, míg meg nem győzött bennünket. Így is ír. Világosan és elevenen. Halkan kezdi és mindig erősíti hangját, míg végre teljes akkordban hangzik. Az elmének azt a játékát, melyet szellemességnek nevezünk, nem szereti. De mindig találóbban, mindig koncentráltabban formulálni gondolatát, míg végre gondolat és szó egészen egybeolvad: stílusának jellemző vonása. Van valami szónoki benne, de a szónoki dísz nála csak egy: a gondolatnak minél plasztikusabb kifejezése. Rendkívül szereti a hasonlatot, mert a világosítás nehéz műveletét ez támogatja legnagyobb mértékben. Kifogyhatatlan a színes, találó, szuggesztív hasonlatokban. Az ő előadásában a gondolatok igazán megelevenednek. A legelvontabbat is valamely konkrét jelenséghez köti; ha a lélektanban egy lelki jelenséget fejteget, akkor ő maga. lép föl, sétál velünk a Szajna partján és a látottakhoz, tapasztaltakhoz fűzi elvont okoskodásait. Van fantáziája, de ez annyira fegyelmezve van, hogy egészen intelligenciája szolgálatában áll, mint egyébként minden benne. Olybá tűnik föl előttünk, mint egy magányos vándor, ki szomorúságában nagyon szereti a természetet, de bármit lát, embert vagy világot, mindenben keresztül a nagy Egységet keresi, az Egyet és Mindent, az örökkévalót, a Törvényt. Mihelyt ezt pillantotta meg, szeme fényleni kezd, arcát pír borítja, hangja megszólal és hirdeti az Igazságot. Aki ily módon gondolkodik és beszél, és maga magát is oly nyugodtan elemzi, mintha idegen volna, hogyan lehet azt meg nem érteni, főleg mióta leveleiben legbenső vallomásai is előttünk vannak!

Taine szellemének tartalmát fejlődéséből, melynek megindulásáról már szólnunk kellett, érthetjük meg legjobban. Taine fejlődése pedig épp-

oly átlátszó, mint elméjének alkata. Hasonlít az organikus testek fejlődéséhez. Rövidítve és koncentrálva ismétli az egész korszak fejlődését. Taine néhány év alatt átéli az elmúlt századok fejlődését, hogy képessé váljék a maga kora föladatainak fölfogására és megfejtésére. Mert csak az fejlődik szerencsés és egészséges módon, ki ezen az úton oda jut, hogy a maga kora kérdéseit érti meg és azokra keresi a feleletet.

A spinozismusból, mint láttuk, indul, még pedig annak eredeti formájából, melynek matematikai jellege van. A matematikai gondolkodás ébredésével kezdődött a modern tudomány, e gondolkodásnak általánosításával a modern filozófia és épenséggel nem véletlen, hogy a modern filozófiának első formulázója, Descartes, nagy matematikus is és utódja, Spinoza, matematikai módszer szerint, *more geometrico*, tanítja a filozófiát. Azt sem tekinthetjük véletlennek, hogy Franciaország a matematikai szellem, a matematikai filozófia hazája. A francia szellemben legerősebb a szükséglet a gondolkodásban való rend, világosság, módszer és rendszer iránt és ki mit szeret, ahhoz ért is. Sokat beszéltek Taine szellemének nem francia vonásairól, melyek hol a német, hol az angol szellemre emlékeztetnek, ő maga tényleg bámulatosan elsajátította e két nemzeti szellem ismeretét. De mindig francia maradt, telivér francia, kinek istenségo a módszer és rendszer, ki szereti a matematikát és mindent matematizál. Egy Beethoven-szonáta halatára mondta, hogy szép mint egy szillogizmus. Ő nevezte a történetet eleven geometriának. Nem is véletlen, hogy ez a matematikai irány legtovább él Franciaországban. Kant már 1762-ben megdönti azt a tételt, hogy a matematikai módszer megfelel a filozófiának: Holbach báró még 1778-ban kiadja a *Systeme de la nature*-t, mely a matematikai szellem materialisztikus hajtása.

Az első, ki a matematikai panteizmus merev-

ségét átlátja és megdönti, Leibniz, aki a XVII. század béte noireját, Aristotelest, rehabilitálja, tőle tanulja az organizmus gondolatát, melyre hovatovább a kor természettudománya is rászegzi tekintetét. A XVIII. század végén, mikor a francia szellem még mindig mechanizmusnak hirdeti a világot, a németek már kezdik az organizmus képe alatt fölfogni és az organikus világ titkait kutatják és fokunkint fölfedezik. Goethe és Schelling is panteisták, de az ő fölfogásukban a világegyetem élő organizmus, melynek részei úgy viszonylanak egymáshoz, mint az organizmus tagjai. Ezzel a német gondolkodás egy heurisztikus gondolatra tett szert, mely megújítja az összes tudományokat és ámbár szertelen spekulációban vissza is éltek vele, mégis a legtermékenyebbnek bizonyult. Az organizmus jellemző sajátosságai, hogy egyes részei nem konglomerátumot alkotnak, hanem egységet, hogy ez az egység olyképpen variálható, hogy ha az egyik része változik, a többiek is mind megfelelő változáson mennek keresztül, hogy az organizmus sajátosságai közt van hierarchia, vannak fölé- és alárendeltek; vannak, melyekből mások következnek, esetleg van oly egy, melyből mind a többi megérthető, végül az organizmust jellemzi, hogy fejlődik, hogy nem agglomeráció, mechanikus öszszetétel útján keletkezik, hogy mindjárt az egész van meg, csak nem élesen differenciálva, inkább mint vázlat, mely mindinkább színesedik, teljeseedik és növekedik. Meglehet, hogy maga az organizmus is csak speciális esete a mechanizmusnak, de ez éppenséggel nem érinti az organisztikus fölfogás nagy heurisztikus értékét. Az egész német filozófia ezen fölfogás hatása alatt áll és az organikus testek tudománya is egészen új fejlődésnek indul, midőn a specifikus organisztikus sajátosságok kerülnek vizsgálat alá. Taine gyorsan átmegegy a modern filozófiai fejlődésnek ezen a fázisán is. Már 1851-ben írja Prévost-Paradolnak:

Egyik része a világnak föltételezi a másikat, mint az emberi testnek egyik szerve szükségessé teszi mind a többieket; és a világ egy, mint az emberi test (et le monde est un comme le corps humain i. h. 151. 1.). Igaz, hogy ez a fölfogás még nagyon gyanúsán elegyedik az eredeti spinozizmussal, hogy az egész világot egyetlen egy törvényből, a létező önfenntartásából akarja leszámaztatni, de az organizmus gondolata nem távozik többé leikéből. Ugyané leveléből látjuk is, hogy természettudományi tanulmányok hatoltak be spekulációjába, melyekre éppen Prévost-Paradol buzdította. „Mialatt én neked Spinozát adtam, írja ugyanebben a levélben, te Burdachot adtad nekem (ki a Schelling-féle természetfilozófia egyik főembere volt) és Geoffroy-Saint-Hilairt (híres francia zoológus), én természetvizsgáló lettem (naturalista), te meg metafizikus (152. 1.). Majd később, 1864-ben, azt írja E. Havetnek (1. Monod könyvében 115. 1. és tovább): Soha sem állítottam, hogy a történetben, vagy az erkölcsi tudományokban a geometriaiakhoz hasonló teorémák vannak. A történet nem a geometriához hasonlít, hanem a pszichológiához és a zoológiához. Valamint hogy állandó, de mennyiségileg meg nem mérhető viszonyok állnak fenn az élő test orgánumai és funkciói között, azonképpen vannak szabatos, de számbeli megbecsülésre nem alkalmas viszonyok a tények ama csoportjai közt, melyek a társadalmi és erkölcsi életet alkotják... Carlyleról való gondolatai közt pedig ezt találjuk: Az utóbbi ötven év óta Németországban kidolgozott összes eszmék egyetlen-egyre vezethetők vissza, a fejlődésére (Entwicklung), melynek értelmében valamely csoport összes részeit egymáshoz tartozóknak és egymást kiegészítőnek (solidaires et complémentaires) tekintjük, úgyhogy mindegyük szükségessé teszi a többit és valamennyi együtt, egymásra következésükben és ellentéteikben nyilvánvalóvá tesz az a belső kvalitást, mely

összehozza és termi őket. (Litt. angl. V. 271. s köv.) Ide kapcsolja ő be a francia szellemnek, melynek képviselője gyanánt érzi magát, szerepét és hivatását a jelenben. Világossá kell tennie és alkalmaznia a német szellem e vívmányát.

De ennek megértésére még egy fejlődési fázis ismerete szükséges. A mechanisztikus és vitalisztikus filozófia kizárólag Franciaországban és Németországban fejlődik, míg az angol szellem egészen más úton jár.

Mindegyik filozófiai irány egy-egy modern tudományra támaszkodik, ennek módszereit egyetemeseíti, annak vezérlő gondolatát alkalmazza. A mechanisztikus filozófia a matematikából indul és végül a világegyetemet geometriai módon fogja föl. A vitalisztikus az élet jelenségeit nézi, az organizmus eszméjét teszi uralkodóvá és végül a világegyetemet egységes nagy élő valónak tekinti, melynek vannak orgánumai és van fejlődése. Az angolok egyáltalán idegenkednek ezektől a nagy egyetemeseítő gondolatoktól. Bacon, a legbátrabb köztük, ki az egész tudást meg akarja újítani, (instauratio magna), végül csak a kísérleti módszer elméletével gazdagítja a tudományt; Locke főleg az ismeretek eredetét vizsgálja és még inkább megerősíti az angol szellemet a filozófiai egyetemeseítések iránt érzett idegenkedésében. Hume a legkritikusabb és a legszkeptikusabb valamennyi között. Ki akarja mutatni, hogy igazi ismeret csak az érzéki benyomásokból ered és annyiban igaz, amennyiben megfelel ezeknek, végül pedig, hogy épp ezért az igazi ismeret nem lehet egyéb, mint tapasztalati tények és tapasztalati ténykapcsolatok konstataciója és minden, mi a tapasztalaton kívül van, kétséges. Csak a tapasztalati tudás igazi tudás és a tapasztalati tudás csak tények tudása. Ez a filozófia párhuzamosan fejlődik a franciával és némettel, de a XVIII. században behatol a francia gondolkodásba, és részben a szenzualisztikus,

részben a materialisztikus iskolában érvényesül, míg Németországban minden törekvés oda irányul, hogy ezt az irányt megegyeztesse a némettel és ami benne létre jogosult, egy magasabb fölfogás integráns részévé tegye. Ennek a nagy egyeztetési iránynak első képviselője Leibniz, a második Kant. Franciaországban még Taine föllépése előtt Comte áll legközelebb Hume fölfogásához; ő is ellensége minden metafizikának, ő is tények és tények viszonyainak konstatálására szorítja a filozófiát, csak szkepticismusa nem oly gyökeres, az egyetemes gondolatokban nem csak hisz, hanem éppen erre alapítja pozitív filozófiáját, azonfölül sajátos történeti fölfogást a szellemi élet fejlődéséről kapcsol össze pozitívizmusával és végül a társadalmi tudományok művelésébe helyezi át gondolkodása súlypontját. A francia szellem a maga matematikai hajlamaival húzódik a rideg liumeizmustól. Comte is elsősorban matematikus volt és a matematikából indult, Taine is kivált matematikai hajlamaival és bár nem foglalkozott behatóan matematikával, a matematikai fölfogásmód mindvégig megmaradt benne. De az angol empirisztikus fázist megtaláljuk gondolkodása fejlődésében. Láttuk, hogy szinte kezdettől fogva foglalkozott az ismeretek eredetének kérdésével, az érzetekkel és észrevevésekkel; az értelem egész lélektanát megírni legkorábbi irodalmi tervei közé tartozik. Ezen a réven ismerkedhetett meg az angolokkal, kiknek kutatási módszere különben az összes pozitív tudományokban diadalmaskodott. Midőn Taine lemondott a tanári pályáról és Párisban készült a doktorátusra, igen behatóan foglalkozott fiziológiával, zoológiával, orvosi tudományokkal és e tudományokban a szellem határozottan anti-metafizikus, minden spekulációtól tartózkodó és ha nem is szkeptikus, de mégis főképp tények konstatálására szorító és tényeket csak nagyon óvatosan egyetemesítő volt.

Íme az újkori filozófiai fejlődésnek három nagy fázisa, a mechanizmus, a vitalizmus, az empirizmus; ezeket élte át Taine, ezek hatottak gondolkodására, ezek sajátos szintézise biztosít neki helyet a XIX. század gondolkodói közt, ezekből fakad azután, amivel ő nevelte a XIX. század szellemi kincsét. Csak meg kell még kísértünk föltüntetni, ámbár ez ily általánosságban éppen nem könnyű, hogyan hatották át egymást ezek az elemek az ő gondolkodásában. Más helyen részletesen ki fogom mutatni, hogy legmélyebb nyomokat hagyott benne Spinoza monisztikus világfölfogása. Igaz, hogy az angoloktól megtanulta, hogy a szubstancia fogalma csak szubjektív mivoltú, lélekta- nilag keletkezett látszat, melynek objektív értéke nincsen, Spinoza világfölfogása pedig egészen a szubstancia fogalmán épül. Ezért nem ismerték föl eddig Taine kifejlett világfölfogásában a spinozizmust. De nem képzelhetünk-e el spinozizmust Spinoza szubstanciája nélkül? Spinoza rendszerének főgondolata másképp is formulázható. A fődogma az benne, hogy szellemi és anyagi jelenségek nem két különböző sorozata a jelenségeknek, hanem azon, egy sorozatnak két különböző oldala, továbbá, hogy ez a sorozat nem a véletlen műve, hanem a szükséges kapcsolat eltéphetetlen kötelékével van egymáshoz fűzve, végre, hogy e sorozat a maga egészében egységet alkot. Három tehát lényeges. Minden egy, minden szükséges és a dolgok meg a gondolatok rendje azonegy. Íme a szubstancia fogalmát kihagytuk az egész gondolatsorból és a gondolatsor megáll. Így hagyja ki Taine is. Taine tanítja, hogy lelki és testi jelenségek olyanok, mint két nyelven írott könyv, mint egy idegen nyelven írott könyv interlinearis fordítással; ugyanaz az értelem, de kettős a nyelv. Némely helyütt az egyik szöveget tudjuk olvasni és megérteni, más helyen a másikat; a fizikai jelenségeknek nem ismerjük szellemi ekvivalensét, a szellemieknek nem

materiális megfelelőjét; de a könyv egy, az értelem egy és a megfelelőség kitalálása a haladó tudomány föladata.

Ez a nézete tellát spinozisztikus. De a szubstancia fogalmának is van ekvivalense az ő gondolkodásában, melyet két helyen fejteget, a *Philosophes classiques*-ban (1857) és a Stuart Mill-t tárgyaló remek esszében, melyről maga Mill mondotta, hogy lehetetlen kevés lapon pontosabb és teljesebb képét adni művének, mint filozófiai elmélet összességének tartalmáról. (*Le positivisme anglais*. 2. éd. 1878. Préface datálva »1864 január«, 5. Ő.) E helyeken megmondja, mennyiben követi az angol empirizmust, hol tér el tőle. A *Philosophes classiques*-ban, a könyv végén, két filozófus beszél egymással, Péter és Pál. Péter egészen a tapasztalat embere, Pál: maga Taine, kinek két legjobban elhasznált könyve Spinoza *Etikája* és Hegel *Logikája*. Pál is a tényekből indul, de ez csak a kezdet. A tények közt van hierarchia. Vannak részletes és vannak egyetemes tények, vannak tények, melyek okozatok, tények, melyek okok és tények, melyek okok okai és így tovább. Milyen tehát eljárásunk? Mindig a tények körében maradunk, csak tények csoportosításával foglalkozunk. Mikor a csoportok megvannak, minden csoportot helyettesítünk azon tény által, melyből leszarmazik. Azután a tényt egy formula alá hozzuk. Majd csoportba szedjük az egyes formulákat és keressük azt a magasabb rendű tényt, melyből levezethetők. Ezt folytatva, elérünk azon egyetlen tényhez, mely a többinek mindnek oka. És hogyan jutunk el az egyetemes, a fölérendelt tényekhez? Absztrakció útján, ügyelvén arra, ami a csoportban azonos. Taine lélektana majd később be fogja bizonyítani, hogy az értelem főműködése az absztrakció. Ha majd a tudomány ezt a munkát az egész világra, az egész történetre nézve elvégezte, akkor eltűnik szemünk előtt a mindenség, mint azt elménk közönségesen

látja. A tények formulákba szorultak Össze; a világ rendszerré lett, megalakult a tudomány. Most keresni fogjuk a legfőbb formulát, tényt, törvényt, mert ez a három egy. Most tudjuk, mit értsünk természetesen. A szükségességek e láncolatában a világ: egységes, oszthatatlan lény, melynek tagjai: az egyes jelenségek. A dolgok végső csúcán, az elérhetetlen éter fényözönében felhangzik az örök axióma és e formuláknak folyton terjedő összhangjából, kimeríthetetlen hullámzásaiból támad a mindenség... Minden élet annak az egynek a mozzanata, minden lény annak az egynek a formája. Belőle fakad a dolgok sora, melyeket törhetetlen szükségesség láncá kapcsol egymáshoz. Nincs neve: az indifferens, a végtelen, mindenható teremtő erő, egy név sem meríti ki teljesen s ha nyugodt fenségében élénk tárul, nincs emberi elme, melyet rettegés és bámulás földre ne sújtana. De ugyané pillanatban az elme föl is magasztosul; elfeledi halandó kicsinyes voltát; rokonérzéssel öröme telik a végtelenségben, mely az ő gondolata is és részt vesz nagyságában.

íme Taine gondolata fejlődése kezdetén, melyen soha lényegesen nem változtatott. Tíz évvel később, midőn Mill rendszerét elemzi, más nyelven ugyanezeket mondja a magáéről, melyet szembeállít M illével. Két nagy művelete van az elmének, mondja ott, a tapasztalat és az absztrakció; két birodalma van, az összetett tényéké és az egyszerű elemeké. Az első az okozat, a másik az ok. Az első foglaltatik a másodikban és belőle következik, mint princípiumának következménye. Mindkettő egyértékű, mindkettő egy, két szempontból nézve. Ez a nagyszerű mozgó világ, az összebonyolódott eseményeknek e zajongó zűrzavara, ez a végtelenül változó és sokszerű örök élet néhány elemre és azok viszonyára redukálódott... És itt is kifejti, hogy mindig magasabbra emelkedhetünk, a törvényekhez, a törvények törvényéhez. Belső erő hoz létre

minden eseményt, kapcsol össze mindent, ami össze van téve, épít mindent. Ezek a nemző erők pedig nem egyebek, mint a dolgok elemei és a cselekvő erő, mely által a természetet képzeljük, nem egyéb, mint a logikai szükségesség, mely az egyiket átváltoztatja a másikká, az összetettet és az egyszerűt, a tényt és a törvényt. így megállapítjuk eleve minden tudomány végső határát és kapjuk azt a hatalmas formulát, mely a lények leronthatatlan kapcsolatát és spontán természetét megállapítván, a természetbe helyezi a természet mozgató erejét és egyúttal minden élő lény belsejébe mélyíti és szorítja " szükségesség acélkapcsait. (Litt. angl. Y. 411. 1.)

Ha pedig ez Taine gondolata, akkor az Gp: noza. A szubstancia helyét pótolta a világtörvény, a világformula, a legegységesebb és legegyszerűbb tény fogalma, melyből minden származik, vaszükségességgel. Ez Spinoza. A kapocs pedig a világ logikája: ez Hegel. Eljutni eljutunk ezekhez a törvényekhez és a törvények törvényéhez a tapasztalat útján: ez az empirisztikus elem Taine gondolkodásában. Az egyes ténycsoportokat pedig organizmusok módjára kell fölfogni: ez Goethe, Schelling, Hegel. így kapcsolódnak elméjében fejlődése egyes fázisainak leülepedett gondolatai. Megáll-e ez a szintézis? Erről itt nem szólhatunk behatóan, de a végén legalább érinteni fogjuk.

VI.

E magaslatra fölérve egy pillantással átfoghatjuk Taine élete művét, meglátjuk egységét, megértjük mivoltát. Láttuk, hogy Taine filozófusnak készült, de élete körülményei az irodalom, a történet felé terelték. Ha azok az események közbe nem jönnek, előbb kaptuk volna meg az értelem elméletét, esetleg azután egy filozófia történetét, melynek vázlatát megtaláljuk legkorábbi iratai közt. A filozófiából kezdettől fogva a történet filozófiája

vonzotta. 1852. június 20. azt írja Prévost-Paradolnak: „Elolvastam Hegel Történetfilozófiáját; szép, de nagyon hipotétikus, nem elég szabatos. Mindinkább kérődzöm azon a nagy filozófiai pástétomon, melyről szót ejtettem neked és amely abból állna, hogy a történetből tudományt csináljak, megadván neki, mint az organikus világnak egy anatómiát és egy fiziológiát.“ (I. h. 247. 1.) Még érdekesebb egy 1851-ből datált füzete a filozófia történetéről, a következő jegyzettel: A filozófia történetében, valamint a történetben mindent újból kell csinálni, a végén pedig, miután elmondotta, hogy a rendszerek előadását el kell különíteni megítélésüktől, minden rendszert formulába kell foglalni, osztályozni, mint a zoológiában, származása törvényeit megtalálni, az egyetemes folyást kutatni, melynek minden rendszer egy-egy pontja, minden iskola ideális típusát és ideális fejlődését bemutatni, a külső hatásokat vizsgálni, ezt írja: szóval az emberi szellem zoológiáját megcsinálni, a pszichológiának mint fiziológiai és anatómiai elvnek segítségével. (121. 1.) Más füzetben pedig ezeket találjuk: A történet célja törvényeket vagyis egyetemes tényeket találni, segítsége a lélektan. (179 1.) Így indulva, bizonyára ezen az úton haladt volna tovább. De minthogy ezt az utat elzárták előtte, kerülőt kellett tennie. A tiszta filozófiával kevesebbet foglalkozott. A *Philosophes classiques* és az *Intelligence* egyedüli szakmunkái a filozófiában; az akaratról akart munkát írni, de csak egy kis töredék készült el; Millt elemezte az angolok közül; ez minden. E helyett az irodalom, a művészet és később a történet felé fordult. De ezekben érvényesítette filozófiai fölfogását. Egy szóval kifejezve: az organizmusról való fölfogását átvitte és alkalmazta az irodalmi, művészi és történeti életre. Ez az ő műve, művének sajátossága, eredetisége és értéke.

De nem az elv kimondása az ő főérdeme, ha-

nem annak részletezése és alkalmazása. A szellemi életet in concreto fogta föl organizmusnak, míg az ő föllépéséig csak a testet tekintették organizmusnak, a szellemi életet pedig vagy függeléknak, mint a materialisták, vagy önálló valóságnak, melynek toto genere különböző törvényei vannak, mint az idealisták. Taine nem volt materialista. Ámbár sokszor mondotta, hogy a szenvedélyeket úgy nézi, mint a kémikus a vitriolt és több ily félért, nem ebben van művének sajátos jellege. Ő volt az első, ki azt mondotta, hogy az egyén szelleme is oly módon tárgyalandó, mint növény, vagy állat, azaz, mint organizmus, melynek legjellemzőbb sajátosságait mutatja. Melyek ezek a legjellemzőbb sajátosságok! Kétségkívül ezek közt van, hogy fajtajának lényeges tulajdonságait mutatja. Ez a *race* elmélete. Továbbá, valamint a növény és állat fejlődése ezen fölül függ a külső körülményektől, a klímától stb., azonképpen az egyén fejlődésére is a *milió* van döntő hatással. A tényleges fejlődés körülményei is fontosak. A körülmények, ható erők nem találnak tabula rasa-t maguk előtt, hanem már fejlődött valót és ehhez alkalmazkodik az ő hatásuk. Ez a *moment* elmélete. De van mindezeknél fontosabb. Az organizmust egysége jellemzi leginkább; az, hogy a részek belsőleg összefüggnek, egymást föltételezik, az egyik a másikból, valamennyi egy legegységesebb vonásból, princípiumból, eszméből leszarmaztatható. Ez a kölcsönös összefüggés, *dependance mutuelle* és az uralkodó tehetség, a *faculté maitresse* elmélete. Ezek a kifejezések jelszókká lettek és mint ilyenek annyira elkoptak, hogy eredeti jelentésük egészen elcsenevészedett. Azért értsük meg jól: ha egy ember szellemét vizsgáljuk, tudnunk kell, hogy ez a szellemerőknek organikus rendszere, mint bármely organikus test. Minden összefügg benne. Az egyik jelenség ilyen vagy amolyan alakulása döntőleg hat a többire. Keresnünk kell, melyek azok a jelenségek, amelyek

okádó természetűek, azaz amelyekből mások következnek és keresnünk kell azt, melyből valamennyi leszármaztatható, mely tehát valamennyit magyarázza. Szóval, nem szabad semmit az emberben elszigetelten tekinteni, hanem mindent mindennel való kapcsolatában. Mert minden összefügg. De ez nem minden. Az egyént a maga egészében sem szabad magában tekinteni, mert nincsen magában. összefügg népével, lakóhelyével, az őt megelőző történeti fejlődésével. Ne felejtsük soha: minden összefügg. De még ez sem minden. Itt mindig egyénekről szóltunk, mintha más szellemek nem volnának. *De a nép lelke is oly organikus egység, mint az egyéné.* Igaz, hogy csak az egyénekben él, nyilatkozik, de nincsen hozzákötve ehhez vagy ahhoz az egyénhez, vagy ehhez vagy ahhoz a korhoz. Nem lehet független az egyénektől általában, de független egyes egyénektől. Több, egyetemesebb, tartósabb mint az egyén. Ezt is meg kell vizsgálni, mégpedig a mondott módszer szerint. Meg kell találni a nép, a faj jellemző tulajdonságait és kvalité maîtresse-jét. S míg az egyén inkább függ a fajtól, addig a faj inkább függ a miliótól. Sőt organikusan fejlődik a filozófia, vallás, politika, művészet is. Mindegyiknek megvan a saját belső mivolta, mely megállapítja, micsoda fajtákra oszlik, milyen fejlődéseken mehet keresztül, mily körülményektől függ. Aki ezekkel a tudományokkal foglalkozik, annak először óriási tényhalmazt kell gyűjteni, hogy a megmagyarázandó jelenség szeme előtt legyen. Tények nélkül nincs szellemi tudomány sem. Nem ténycsoportokat kell összehalmozni, hanem az egyes tényeket, főleg azokat, melyek jelentősek, *petits faits significatifs*, melyekből maga Taine oly hihetetlen mennyiségeket gyűjtött. Azután a tényeket részeikre kell bontani, az így nyert elemeket összehasonlítani és így tovább. Ugyanígy kell tennünk azokkal a tényekkel, melyek kapcsolatokra vonatkoznak. Tudományunk

képe legyen a világnak, annak belső alkatát és belső kapcsolatát tárja föl szemünk előtt.

Az elmélet, mint elmélet nem egészen új; már az ókorban tudtak a klíma hatásáról; Herder is alkalmazta; Taine maga vallja, hogy eszméje Montesquieu óta a földön hever, ő csak fölszedte. (Monod 117. 1.) Láttuk, mi benne spinozisztikus, mi tartozik Goethére, Hegelre. A történeti fölfogás egységét Hegelnek köszönjük. Hogy az emberiség egyes korszakai egy-egy eszme változatos kifejezései, hogy egy korszak politikai, egyházi, műveltségi, tudományos története összefügg egymással, közös jelleget mutat, ő dedukálta bámulatos dialektikai erővel és földolgozta hatalmas enciklopédiái tudással. Azt is tudjuk, hogy amint Taine formulázta módszeres elveit, azokba bizony hibák, túlzások csúsztak be. Ma a *race*, *milió*, *qualité* maîtresse elveiről meglehetősen fennhájzva szólnak és ezzel elintézettnak veszik Taine műveit. Valójában pedig mindez nem is érinti Taine igazi érdemét.

Taine módszere nem az egyedüli és nem az egész módszer. Taine eredményeihez szó fér; ezen a téren matematikai pontosság és egyértelműség lehetetlen, és akik azt tanítják, hogy Taine megtalálta a tudományos, exakt kritika és történetírás módszerét, valószínűleg tévednek. Aki elolvasta az Angol irodalom történetét, bizonyára szükségét fogja érezni, hogy még egy angol irodalomtörténetet olvasson, mely a régi vagy más módszerek szerint íródott. Hasonlóképp vagyunk az Origines-nal. Ez a mű nagy változást idézett elő a francia forradalom történetírásában, de a francia forradalom történetét nem adja és a többieket nem pótolja. S mindez mégsem érinti Taine igaz érdemeit.

Taine gyönyörű irodalmi és történeti arcképeket rajzolt az *Essaikhan*, például Balzacét; az angol irodalomtörténetben, például Shakespeare-ét, Pope-ét, Swift-ét, Byron-ét, a francia történetben, a *Philosophes classiquesban* (Cousin, Jouffroy), de

már Sainte Beuve észrevette és azóta százszor ismételték, és minden figyelmes olvasó újra tapasztalja, hogy ami az egyénekben egyéni, kisiklik kezéből. Az egyén mindig mint nagy egyetemes szálak szövedéke jelenik meg előttünk, de Taine előadásában nem a szövedék egyéni volta válik világgossá előttünk, hanem a szálak egyetemessége. Minden elvonttá lesz ebben a nagy szellemi műhelyben, emberek, események, korszakok. Igazán *sub specie aeternitatis* nézi a dolgokat, mint Spinoza, mestere, mint ez Taine szellemének is megfelel, mert csak az egyetemes tárgya az értelemnek, az egyéni a szemléletre tartozik. Ez az ember, aki mindent meg akar *érteni*, mindent először egyetemesít. Mindenütt keresi a törvényeket. De vannak-e a történetnek törvényei? Hiszen ami a történetben, a művészetben, az irodalomban előfordul, az mind csak egyszer fordult elő, az így nem ismétlődik többé soha, ellenben Taine minden történetben az állandót keresi, ami nem változik, ami volt, van és lesz; lehet-e ezt még történetnek mondani? Van-e a spinozizmusban egyáltalán helye a történeti fejlődésnek? Tainet mindig a legnagyobb érdeklődéssel olvassuk, de találjuk-e benne történeti szükségletünk kielégítését? Érdekli-e őt a szinguláris, ami egyszer volt, mint ilyen? Mindezek a kétségek sem bántják az ő tulajdonképpeni érdekét.

Sőt egy oly kritikai megjegyzéstől sem tartózkodhatunk, mely Taine világfölfogásának legmélyéig nyúl. Taine az értékek világával foglalkozott, mégpedig mind a bárom nagy értékcsoportéval, az igazsággal filozófiai művében, a széppel esztétikai és kritikai irataiban és a cselekvéssel történeti műveiben. Alapelve az, mint Spinozáé, hogy ezeket az értékeket úgy fogja leírni, elemezni, csoportosítani stb., mintha vonalak és felületük, vagy növények, állatok volnának. Helyes. Ezeket lehet is így tárgyalni. Az igazságok lelki jelenségek, a műalko-

tások emberi produktumok, a cselekvések pedig mozgások. De akkor teljesen ki kell zárni az érték fogalmát. Akkor a gondolatok, műalkotások és cselekvések közt nem szabad értékbeli különbséget tenni. Lehetséges-e ez? Tainenek van mechanisztikus lélektana, melynek a logika csak egyik része. De konnét veszi aztán az igazság, a logikai kapcsolat, az eszmék belső összefüggésének azt a láncolatát, melyet Pál úr oly lelkesen dicsőített? Miért értékes az egyetemesítés, miért bízunk benne, miért segít bennünket a gondolkodásban? A mechanisztikus lélektan, ha ez a belső élet egyedüli elve, kizárja a logika lehetőségét. Taine a *Művészet filozófiájában* leírja, mi a művészet föladata és hogyan fejlődtek a művészetek Görög-, Olaszországban és Németalföldön. De hogy mi a szép, azt ez az esztétika csak mellékajton tudja becsempészni a rendszerbe. Nyilvánvaló, hogy vagy van forrása a lélekben az esztétikai értékeknek és akkor azt ki kell fejteni, vagy le kell mondani az esztétikai érték meghatározásról. Hasonlóképpen vagyunk a cselekedetekkel. Taine megírja a francia forradalom történetét. De miért háborog a forradalom szörnyetegei ellen, ha mindez szükségkép történt és ha ezt a szükségességet oly objektív módon akarja leírni, mint zoológus a maga dolgait? Még soha nem láttuk, hogy a zoológus mint ilyen a tigrisre vagy hiénára haragudott volna. Vagy vannak értékek az emberi életben és nemcsak tények, akkor ezek forrását ki kellett volna mutatni, vagy nincsenek, és akkor nem is kell róluk szólni és akkor logikát kell csinálni az igazságnak, esztétikát a szépnek, erkölctant a jónak fogalma nélkül.

Taine ezen a téren nem adott új szintézist. Ne is követeljük tőle, mert adott egyebet.

Főérdemének tekintem, hogy ráirányozta figyelmünket, véglegesen, visszavonhatatlanul, a szellemi életben megnyilatkozó törvényszerűsége. Mert meglehet, hogy a történeti életnek nincsenek

törvényei a szó legszorosabb értelmében, de hogy a véletlen, az egyéni mellett *törvényszerűség* is nyilvánul a történeti életben, azt Taine nemcsak posztulálta, hanem fényes példákkal bizonyította. Ahogyan az Originesben az esprit classique-ot elemzi, örökbecsű marad legalább is módszer tekintetében, de eredményében is mindig eleme lesz az igazságnak. Pszichológiája is, egyoldalúságában is, egyike a legeggyöntetűbb műveknek, melyek e téren vannak. Ahogy ő irodalmi arcképeket megrajzolt, nem az egyedüli módja a rajznak, de a maga szempontjából hatalmas. Sainte Beuve egyénibb képeket fest, de Taine tág horizontokat nyit meg szemünk előtt. Az angol irodalomtörténet mégis a múlt század egyik legnagyobb alkotása a néplélektan terén. Taine nem mint filozófus korszakos, de mint pszichológus, mint az egyének, népek, korok lelkének elemzője, magyarázója. Ahová az ő keze nyúlt, azt nem lehet többé a régi állapotba visszahelyezni. Mindenkinek, aki az ő tárgyival foglalkozik, le kell számolnia vele. Sokszor tévedhetett a *qualité maitresse* és a *dépendances mutuelles* kimutatásában, de minden tévedése is tanulságos, és hogy egyáltalán ezeket kutatjuk, mégis csak az ő érdeme. Az irodalomtörténet, az egyetemes történet, a kritika képe teljesen megváltozott az ő föllépése óta; ezt vallják a franciák és ha a többiek nem vallják, hiúságból és nemzeti elfogultságból történik. Ő az alkalmazott lélektan-nak legnagyobb mestere, ki valaha élt.

Miben rejlik ereje? Nem volt szaktudós, szobatudós a szó rossz értelmében. Az igazságnak egy nagy ideálja élt lelkében, melyet hihetetlen energiával szolgált. Széles látása volt, mely az emberi tudás legtöbb területére kiterjedt és így igazán meg tudta látni a nagy kapcsolatokat, melyeket elmélete posztulált. Ez óvta meg a szobatudomány nagy betegségétől, az elszigeteléstől, mely jegyzeteket jegyzetekre halmoz és soha még csak meg

sem sejtí a dolgok lényegét. Az volt, amit saját elméletében nem tudott eléggé méltányolni, de gyakorlatban a kortársak szeme elé állított: sajátos, gazdag adományú, nagy és nemes egyéniség. A *qualité maitresse* elmélete órá igazán illik. Minden tehetsége a megértés szenvedélyének gyújtópontjából áradt szét. Ez fedeztette fel és alkalmaztatta vele a szellemi törvényszerűség nagy gondolatát. Ennek állott szolgálatában az a megfeszített munkásság, mely életét emésztette. Hogy terjessze a gondolatot, írta a világosság fényében ragyogó stílusát. Ez fosztotta meg az élet gondtalan élvezésének nagy örömeitől. És aki annyi embernek örömet szerzett, világosságot gyűjtött, elméjét ébresztette, az melankolikus rezignációval járt a maga magányos útján, mint idegen az emberek közt, csak a természet csöndjében találván némi vigasztalást és megnyugvást. De ha magának nem szerzett is boldogságot, a mienkhez hozzájárult: alakja az emberek történetében lélekemelő példává nemesedett.

S P I N O Z A

I. Spinoza élete

Baruch de Spinoza szülei házáról, ifjúságáról, neveléséről, ifjúkori tanulmányairól igen keveset tudunk. Két bővebb életrajza maradt fenn, az egyik *ogyColerus* nevű papé, aki véletlenül Spinozának egyik régibb lakásában lakott, 1693-ban került Amsterdamba mint a s'G ravenhage-i luteránus község német papja, összegyűjtötte, amit Spinozára vonatkozólag megtudhatott és tetszetős életrajzzá dolgozta föl. Egyik főforrása volt Van der Spyck festő, kinél Spinoza élte utolsó hat évében lakott és ki természetesen sokat tudott mesélni róla. De Spinoza ifjúkoráról egyik sem tudhatott sokat. Még abba is, amit tudhattak, sok hiba csúszott be. A történeti igazsággal általában abban az időben még könnyedén bántak, életrajzok kritikai földolgozása pedig a döntő szempontok nem-ismerése folytán még egészen kezdetleges volt. Colerusról azonban dicsézően meg kell említeni, hogy ámbár Spinoza tanításaitól mint bithű pap irtózott, mégis hőse iránt nagy szimpátiát mutatott és erkölcsi jellemét tisztelte és csodálta. Spinoza házigazdája is hasonló lelkű volt. Mint csekély műveltségű embernek alig volt sejtése lakója nagyságáról, de szerette és tisztelte és csak jót mondott róla. Ennek a két embernek köszönjük, hogy Spinoza élete nem vált szörnylegendává és a hírhedt „ateista“ életét nem sikerült befeketíteni, amihez pedig még a „szabad“ Németalföldön is nagy hajlandóság mutatkozott. El kellett mint a történet nagy paradoxonját fogadni, hogy valaki nagy „ateista“

lehet és tisztalelkű ember maradt élte utolsó lehelteig. Mily varázs áradhatott ki ebből az emberből, hogy rettenetes híre ellenére mindenki, aki érintkezett vele, magasztalta! A másik életrajz, melyet egy *Lucas* nevűnek tulajdonítanak, akinek személyazonosságát se tudjuk biztosan megállapítani, elég rejtélyes jellegű. Ez a Lucas mint Spinoza tanítványa lép elénk és nagy csodálattal beszél mesteréről. Először 1719-ben jelent meg az életrajz egy akkori folyóiratnak, a *Nouvelles litteraires*nek tizedik kötetében; ugyanebben az évben külön is megjelent. Minthogy a szövegben célzások vannak egy lefolyt háborúra, nem lehetetlen, hogy az életrajz már 1678-ban készült, egy évvel Spinoza halála után; bizonyos, hogy 1688-ban már megvolt. Később megjelenése talán onnét van, hogy nem merték kiadni. Hiszen az említett első kiadásokat is úgy eltüntették, hogy alig egynéhány példány maradt meg belőlük. Lucas életrajza nem érték nélkül való, ámbár arról, hogy egy Lucas nevű tanítványa lett volna Spinozának, semmiféle más forrásunk nem tud semmit, az a Lucas pedig, kinek ezt az életrajzot tulajdonítják, hírhedt ember volt. Az életrajz írója mégis valahogy hozzáférközhett Spinozához, mert elég olyan adat foglaltatik benne, mely hitelesnek fogadható el és más forrásokból nem maradt reánk. Az összes életrajzi forrásokat Freudenthal összegyűjtötte, lefordította és mintaszerűen, a legnagyobb gonddal *Lebensgeschichte Spinozas* cím alatt 1899-ben kiadta. Már előbb, 1896-ban Meinsma „*Spinoza en zijn Kring*“ (most németül is *Spinoza u. sein Kreis* 1909) egy a Spinoza-irodalomban korszakos művet bocsátott közre; neki sikerült először Spinozát az akkori Hollandiába állítani be, eleven képet alkotni környezetéről, egész „milieu“-jéről és egész új világításba helyezni az akkori szellemi és társadalmi mozgalmakat. Újabban C. Gebhardt mintegy kivonatát adja Freudenthal művének (*Spinoza Lebensbeschreibungen und Gespräche* 1914. Phil. Bibl. 96b. F. Meiner),

újra lefordítja az idegen nyelvű forrásokat, de nem teszi fölöslegessé Freudenthal forrásművét, mely Spinoza családjára vonatkozó adatokat, sírköfeliratokat, levéltári közléseket stb. is hoz és minden tudományos és művészi Spinoza-életrajznak mindenkorra mellőzhetetlen alapja. Ő maga 1904-ben kiadta ily nagyszabású művének első kötetét. *Spinoza, sein Leben und seine Lehre I. Das Leben Spinozas.* A második kötet megírását már nem élhette meg. Az irodalomban még mindig első helyen áll Kuno Fischer Spinozája, nagy történeti művének harmadik kötete, melynek legújabb kiadását a szerző halála után Gebhardt gondozta és látta el jegyzetekkel. Egyéb életrajzi adatokat, kortársak nyilatkozatait stb. Freudenthal és Gebhardt művei hozzák. Az óriási Spinoza-irodalmat, mely még folyton nő, itt nem ismertetjük, csak épp az életére vonatkozókat említettük, a filozófiájának ismertetésével, magyarázatával, méltatásával és kritikájával foglalkozókra még csak futó pillantást se vethetünk.

Spinoza szülei Spanyolországból származtak, de Spinozának apja valószínűleg Portugáliában, Figuerában Coimbra mellett született. Spanyol maradt a családi nyelve. Baruch már Amsterdamban született 1632-ben, november 24-én. Az ő anyanyelve is a spanyol volt, kifogástalanul nem beszélt és nem írt hollandul. A szülők nem voltak épp gazdagok, de úgy látszik, elég tisztas jólétben élhettek Amsterdamban a szegényebektől lakott városrészében, Vlooienburgban, a ház még ma is áll. Az apa, Mihály, a hitközség több díszes állását töltötte be, közbecsülésben álló ember volt. Háromszor nősült meg, három feleségétől több gyermeke született, de csak Baruch élte túl és egy első házasságából való leánya, Rebekka. 1664-ben halt meg, mikor Baruch 22 éves volt. Hogy egyébként mily karakterű volt, ismeretlen előttünk. Lucas írja és elbeszélésének hangjából annak igazságára lehet következtetni, hogy Spinoza apja józan eszű ember volt, ki korán tanította fiát,

hogy a babona-hitet ne tévessze össze az igazi jámborsággal. Egyszer próbára tette fiát, ki akkor tízéves lehetett és elküldte egy öreg nőhöz valamely adósság behajtására. A fiú belépett hozzá, aki a bibliát olvasta; a nő jelt adott neki, hogy ne zavarja, még nem kész. Aztán leszámolta a fiúnak a pénzt, dicsérte a fiú apját, hogy az mily becsületes ember és intette a fiút, hogy atyja példáját kövesse. Ezzel a pénzt a fiú zacskójába akarta tenni. De a fiú, mondja Lucas, fölismerte a nőben az áljámborság jeleit, amire apja figyelmeztette volt, utána számította az aranyakat és kettőnek a hiányát állapította meg. A jámbor nő egy rést alkalmazott az asztalon, melyen át eltüntethette az aranyakat. A fiú büszke volt erre a kalandjára, mondja Lucas, boldog, hogy atyja megdicsérte és ezentúl még inkább, mint eddig, figyelte meg az effajta népséget és oly finom gúnyt öntött ki rájuk, hogy mindenki meg volt lepve tőle. A szülei ház szellemébe ez némi betekintést enged, nem valószínű, hogy a szertartásokhoz úgy ragaszkodtak volna benne és általában az amsterdami zsidó hitközség családjaiban, mint régi tradíciójú helyeken. Nem szabad elfelejteni, hogy ezek majd mind újszidók voltak, a zsidóságot úgy kellett megtanulniok és inkább kifelé játszották a buzgóságot és a szertartásokhoz való végső ragaszkodást; nem igen jöhetett ez belülről. A gyermekeket sem nevelhették ezek a marranok oly hagyományos benső szellemben, melyet maguk is inkább fitogtattak, mint éreztek. Ez érteti meg az Uriel da Costák és Spinozák föllépését, akikhez hasonlók, de nem épp mint demonstratívok, fölös számmal lehettek. A zsidó egyházi jámborság olyan, mint minden egyházbeli: addig teljesen ép, míg megsértésének a gondolata sem merül föl. A Spinozák soha sem elszigetelt jelenségek: csak tragikus képviselői oly belső viszálynak, melyet a közönséges emberek megalkuvásokkal, elhallgatásokkal és tette-
tésekkal oldanak meg. Sőt az amsterdami hitköz-

ség nagy szigorúsága da Costa és Spinoza esetében arra vall, hogy a község a nagy zsidó hitközségek előtt féltette talán nem éppen kifogástalan egyházi hírnevét.

Spinoza tanulmányai.

Az amsterdami zsidó hitközségnek kitűnő hét osztályú iskolája volt, *Az élet fája* (éc chájim) nevű, melybe Spinoza is került és melyről részletes tudomásunk van. (L. Meínsma 155. 1.) Az első osztályban héberül olvasni tanultak a gyermekek. A másodikban a Mózes öt könyve olvasását tanulták, a szokott éneklő módon. A harmadikban Mózes öt könyvét *spanyolra* fordították; a negyedikben sor került a prófétákra, melyeket szintén spanyolra fordítottak; az ötödikben Rasi kommentárjait tanulták; a hatodikban a talmudot vették elő, a héber szónoklattant és poézist. A legfelső osztályban Saul Levi Morteira oktatta az ifjúságot a talmudban, a misnákban és tószafotban. (Saul Levi Morteirának volt a legnagyobb fizetése: 600 frt évenként és 100 kosár tőzeg.) Minden osztálynak megvolt a maga külön mestere. 1641-ben, mikor Spinoza talán már a harmadikat járta, Sabbathai Horovitz, híres német rabbi látogatta meg az iskolát és nagyon meg volt elégedve eredményeivel. Tőle tudjuk, hogy a tanítvány csak a 13. életév után kezdhette meg a talmud tanulását, tehát a fiatal Spinoza is csak 1646-ban kerülhetett az említett híres Saul Levi Morteira keze alá.

Tehát ez volt Spinoza nevelő iskolája, itt indult meg szellemi fejlődése. Elképzelhetjük, hogy rendkívüli szelleme már az iskolában is megnyilatkozott. Lucas mondja róla, hogy még nem volt tizenöt éves, amidőn oly nehézségeket mutatott föl, melyeket a legnagyobb tudósok is alig tudtak megoldani és azt is látta, hogy tanítóit zavarba hozta. Hogy őket ne

ingerelje maga ellen, úgy tett, mintha feleleteik ki-elégítették volna, csak följegyezte őket, hogy a maga helyén és idejében felhasználhassa. Nagy jártasságot szerzett a bibliában, úgyhogy magyarázóra nem volt szüksége. Elhatározta, hogy csak saját magától kér tanácsot és semmi fáradságot nem kímél, hogy az igazságot megtalálja. A biblia vizsgálata után ugyanoly pontossággal olvasta és újra olvasta a talmudot. Lucas nem sokat tudhatott a talmud terjedelméről, midőn azt gondolja, hogy azt oly könnyen el lehet olvasni és újra olvasni.

Lucas egyébként is igen naiv, midőn azt hiszi, hogy a 15 éves tanítvány könnyen zavarba tudja hozni a tanítómesterét. A talmud a disputálás legnagyobb szerű tengere, amelyen mindenki minden tétellel, de annak ellentétével is előre tud jutni. Ott nem jönnek egykönnyen zavarba a disputálók, legfőlebb, hogy mindenki ezt az ellenfeléről hiszi. Ilyeneket nem tudhatott meg Lucas magától Spinozától, ez legfőlebb mendemonda volt, vagy az ő saját képzelődése. Csak annyi bizonyos, hogy Spinoza nagy nyelvtehetségével, éles kritikai eszével aránylag hamar sajátította el azt az egész héber tudományt, melyet ott tanítottak, mást pedig abban az iskolában egyáltalán nem tanítottak. Bizonyára rendkívül kimagaslott az egész iskolából. Éles kritikai esze volt, melyet nevelése nem homályosított el.

Miért járt ebbe az iskolába? Rabbinak szánták-e? Lehet, de nem tudjuk biztosan. Az a hét iskolai esztendő nem látszik elegendőnek erre a célra. De a tanfolyam befejezése után tovább is használhatta az intézet könyvtárát, talán külön oktatást vagy útmutatást is kapott a híres rabbiktól, kik az iskolában tanítottak. De nincs kétség benne, hogy egyebek tanulásához is hozzáfogott. Ott Amsterdamban nem olyan viszonyok voltak, mint egy lengyel jesiván, ahol csak zsidó dolgokat és jóformán csak a szentírást és talmudot tanulták. De minderről nem tudunk biztosat. 1632-ben született, 1639-

ben beléphetett az iskola I. osztályába és 1646- vagy 1647-ben befejezte a tanfolyamot. Onnét kezdve 9 évet kell számítanunk, amikor kirekesztették a zsidók közösségéből és további négy évet, 1661-ig, amikor tudományos levelezése megindul. Számot kellene tehát 12—13 évről adnunk, amelyről a kirekesztés tényét mellőzve, adataink egyáltalán nincsenek. De tekintve, hová jutott el 1660-61-ben, megállapíthatjuk, mikkel kellett ez idő alatt foglalkoznia. Tekintve, hogy akkor fiatal ereje duzzadó virágjában volt, nem tudhatjuk, mennyi idő kellett neki az egyes tanulmányokra, de ez nem fontos. Egy intenzív, tartalmas fejlődésen ment keresztül, mert 1660-ban jóformán készen volt egész filozófiájával.

Héber tudományával, melyet az iskolában kapott, nem foglalkozhatunk, de bizonyos, hogy nagyon bő terjedelmű és nagyon alapos volt. Erről tanúskodik a Teológiai-politikai értekezés című műve, mely ugyan csak 1670-ben jelent meg, de részben magában foglalja az Apológiáját, melyben a kirekesztéshez vezető vádakkal foglalkozott, és a bibliai szöveg bámulatos kritikáját, amiről alább szólnunk majd. Ezt a tudását, legalább alapvetését, még az iskolában kellett szereznie. Igaz, hogy könynyebben szerezte, mint keresztény teológusok, de meg is haladta őket mind, korának legnagyobb bibliatudósa volt és még később is héber grammatikát írt, mely megvan művei közt és ezen a téren is mesternek tünteti föl. Hogy a talmud és bibliai tanulmánya mennyire élesítette eszét annak, ki különben is oly éleselmjű volt, könnyen elképzelhetjük. Ha később el is fordult a zsidó hittől, szellemi magatartásának sok vonását az iskolának köszönte, nem is említve erkölcsi világfölfogását, melynek zsidó gyökereiről még bővebben lesz szó.

De vagy még az iskolában, vagy közvetlenül utána, foglalkoznia kellett a zsidó filozófusokkal, akik nem fordulnak elő a tantervben, de akiket ismert és sokszor idézett. Itt első helyen állott Mai-

monides Móré nebuchimja (A tévelygők útmutatója), kit többször idéz, úgyszintén idézi Gersonidest, Chasz dai Kreszkaszt, Ábrahám ibn Ezrát, aki a biblia kritikájában egyik vezére volt, Leo Ebreónak Dialogusai-ja megvolt a könyvtárában, és másokat. E zsidó skolasztikusok művei vezették be a középkori filozófiai gondolkodásba. Hátrahagyott művei előszavában, melyet barátja Jarig Jelles írt, említés történik róla, hogy ifjúkorától fogva a tudományokban nevelkedett és fiatal éveiben sok éven át a teológiával foglalkozott, de teológián értették a bibliai tanulmányokat, a hitet szolgáló filozófiát, tehát az említett írók is mind ide tartoznak és ezek avatták be a filozófiába. Ebben a filozófiában főleg aristotelikus tanítást talált, de sok platonizmust és újplatonizmust is. Ide tartozott a hírhedt Kabbala is, melyben sok az újplatonikus elem, de keverve lélektelen misztikával, babonával és fantasztikus értelmetlenséggel. Spinoza kora azonban kedvelte és tanítói közül Manasse ben Izrael és Morteira hívei voltak. Spinoza undorodott a Kabbalától, fecségőknek nevezi a kabbalistákat, kiknek örültségén nem lehet eléggé csodálkozni. Hogy néha-néha a zagyva szóáradaton és fantasztikus ömlengéseken keresztül az újplatonizmus monizmusa is keresztül csillan, igen természetes, de még természetesebb, hogy ez a monizmus ebben a környezetben nem hatott Spinozára fölvilágosítólag és irányítólag. Ha tehát Dunin-Borkovski egy különben érdekes fejezetben Spinoza kabbalisztikus tanulmányainak nagyobb jelentőséget tulajdonít és ha nem is nagyon határozottan, mégis némileg belőlük származtatja le Spinoza némely tanítását, annak a gyakori illúzióknak esik áldozatul, hogy azt hisszük, mert mi találunk bizonyos hasonlóságokat egy gondolkodó és előzői közt, ezt a hasonlóságot ő maga is érezte. Kant mondotta, hogy vannak ily hasonlóságok, de azokat csak *a fejlett gondolat világosságánál* láthatjuk meg. Szóval Spinoza gondolatainak fényé-

nél láthatunk hasonlóságot némely gondolata és a Kabbala közt, de ezt ő maga nem is láthatta. Nem a Kabbala érteti meg velünk Spinozát, inkább megfordítva, Spinoza a Kabbalát. Nem kabbalái gondolatokból származtak spinozaiak, hanem spinozaiakból látjuk, mily értelmük lehet azoknak az egyes gondolatoknak, melyek valószínűleg újplatonikus forrásokból beletévedtek abba a hulladéktömegbe, mely az emberi babonahit, tévelygő fantázia, beteges képzelődés hitvány salakjaként évszázadokon át lerakódott. Ebből a szemétből szedte volna Spinoza gondolatait, ő, ki mindenek fölött a tiszta, világos, kritikus, megalapozott gondolkodás embere volt? Ily föltevés *mellett* semmi sem szól, ellene minden. De korának teológusait megdöbbenetette ez a panteizmus, melyhez az utakat nekik a tradíció homokja eltemette. Mi természetesebb, mint hogy mindenki a titokzatos kabbalában reménykedett; az fogja a paradox rendszer keletkezését és forrásait fölmutatni. Még nem rég jelent meg egy egész modem könyv Spinozáról (*Lasbax E. La hiérarchie dans l'univers chez Spinoza, Paris 1919*), mely, hogy újplatonikusnak tüntesse fel Spinozát, a kabbala közvetítését sem veti meg. De Spinozának *semmi köze* a kabbalához, melynek képviselőit lenézi és örülteknek tekinti, nemcsak amulettjeik, egyéb babonáik, számtitkaik stb. miatt, hanem mindenképen és egyetemlegesen. Spinoza világa a fény, a kabbalé a kísérteties sötétség. Ha az újplatonizmus némely gondolatában mindhárom irány, Plotinosé, a kabbalé, Spinozáé érintkezik, ez nem onnét van, hogy Spinoza a kabbalából szedte gondolatainak akár csak csiráit is, hanem mert az újplatonikus gondolatok akkor annyira éltek az irodalomban, hogy egyenes és járható úton juthatott hozzájuk Spinoza. Hogy Spinoza akkor vagy később keserves belső küzdelmeken ment-e át, mint Dunin-Borkovski képzei, nem tudhatjuk. A zsidó filozófusok erre nem igen adtak okot; a kabbalisták, akiket nagyon le-

nézett, még kevésbé. Könnyű útja semmiesetre nem volt. Neki is egy világot kellett teremtenie, meglevő és átalakítandó gondolatokból és nagy esze, gyors felfogása, éles kritikája ezt a feladatot nem könnyítették meg neki. Minden talpalatnyi földet külön meg kellett hódítania. De ezek nem vallási, hanem filozófiai küzdelmek voltak. Hogy romba döntött oltárokat nagy érzelmességgel sajnált volna, nem látszik valószínűnek. Az ész embere, az igazság fanatikusa volt, kinek egy tévedés kiirtása nem vérezte meg szívét. Az elvont gondolkodás nagy mestere volt, nem a fantázia nyugtalanított áldozata. Később oly magaslatain a léleknek tartózkodott állandóan, ahonnan a mindennap gondjai igen csekély erővel hatottak föl hozzá. A zsidó hit szertartásához a marranok Amsterdamjában alig ragaszkodtak erősen. A zsidó vallás dogmáinak metafizikai része se volt nagyon megrögzítve és a zsidó filozófusok példát mutattak neki ezek sokféle fölfogásához. A zsidó ethika alapgondolataitól pedig soha sem pártolt el, csak szublimálta őket. A lélek üdvössége a fődolog a világon és csak a tiszta gondolat szerezheti meg az embernek; ez volt az a főgondolata, melyet egész metafizikai rendszere szolgált.

Spinoza világi tanulmányai.

Hogy mikor lépett be az európai gondolkodás közösségébe, nem tudjuk. De hogy nagy munka volt, a dolog mivoltából folyik. Amily természetes volt, hogy bibliai és általában héber tudásban a keresztények nem mérkőzhettek vele, mert abban nőtt fel, épp oly bizonyos, hogy egyéb tudásban a — mondjuk — 16—18 éves csak gyerek volt azokhoz képest, kik a triviumot és quadriviumot elvégezték és beiratkoztak az egyetemre. Nem tudott latinul. Még a közkézen forgó tankönyveket sem olvashatta, nem is említve a tudomány és irodalom klasszikusait. Min-

denekelőtt latinul kellett megtanulnia. Hogy zsidó tudósok akkor latinul is tudtak és írtak, nem volt rendkívüli eset, tanítói közt is voltak, akik ékes latinsággal írtak könyveket. Colerus említi, hogy először egy német diák adott neki latin órákat, talán még az éc chájim ideje alatt, ami nem lehetetlen, de azután, valószínűleg az ötvenes évek elején, jobb kézbe került, egy Franciscus van den Emdenéhoz, akinek úgy látszik nagy szerepe volt életének e korszakában. Érdeemes róla néhány szót mondani. Meinsma mindent összeszedett, amit idáig róla tudni lehetett.

Van den Emden Antwerpenben 1600-ban született, kiváló tanuló volt az egyetemen, úgy hogy már 18 éves korában tanári állással kínálták meg, egy ideig a jezsuita rend tagja volt, kilépett belőle, 42 éves korában megnősült, 1643-ban leánya született, akinek tán szinte szerepe volt Spinoza életében; Klára Mária volt a neve, gyöngye gyermek volt. kissé sánta és púpos is, de rendkívüli szellemű, ki nagy hírre tett szert, összesen hét gyermeke született Van den Emdennek. Miből tartotta fenn népei családját, nem igen tudjuk. 1650-ben mint könyvkereskedőt találjuk Amsterdamban. 1652-ben, mikor könyvüzlete nem nagy sikerrel járt, iskolát nyitott, melyben főleg latint tanított. Az iskolát sokan látogatták, Van den Emden kitűnő tanító lehetett, tanítványai kedvvel tanultak, sőt ami elég csodálatos, meg is tanultak latinul. Van den Emden szerette a római irodalmat, ennek pezsgő, eleven életébe vezette be tanítványait, eljátszatta tanítványaival Terentius drámáit, persze latinul, maga is írt iskolai drámát és bár az egyházi tanács ellenkezett vele, 1657-ben elő is adatta a saját és Terentius egyik drámáját, még pedig nyilvánosan a színházban. Talán ránk nézve még fontosabb, hogy Van den Emden járatos volt a modern filozófiában, ismerte Descartes, Bacon, Hobbes műveit, a nagy új asztronómiai felfedezéseket és az új matematikát,

moly nélkül Descartes-ot nem lehetett megérteni. Ily mentor kellett a fiatal Spinozának. Csak azt kellene tudnunk, mikor került Van den Emdenhez. Bizonyos, hogy még 1657-ben nála volt, mert akkor kötött barátságot egy Kerckrinck nevű fiatal emberrel, aki egyszerre kedvet kapott a tanuláshoz és 18 éves korában Van den Emden tanítványa lett. Két év után készen volt az előkészítő tanulmánnyal és 1659-ben már beiratkozott a leydeni egyetemre. Ez a Kerckrinck már 1661-ben mint orvostudományi író lépett föl és 1665-ben híres ember volt. Erről a Kerckrinckről írja egy barátja, hogy két év alatt úgy megtanult latinul, hogy hibátlanul írt és beszélt rajta, a görögöt is némileg értette, oly jártas volt a filozófiában, mintha egy emberéleten át foglalkozott volna vele stb. stb. Így tanultak és tanítottak akkor. Colerus mondja, hogy Kerckrinck és a fiatal Spinoza, aki akkor 25 éves volt, mindketten beleszerettek a nagy szellemű Klára Máriába, de Kerckrinck, a 18—20 éves, legyőzte Spinozát ebben a nemes versenyben és főleg egy drága gyöngy-sorral megnyerte a leány kezét és elvette. Klára Mária 1657-ben tizennégy éves volt. Mi igaz ebből, mi nem, sohasem fogjuk tudni. A regényírók, mint eddig, úgy továbbra is féket ereszhetnek fantáziájuknak. Hogy az egész történet képtelenség, senki ne mondja. Mért ne szerethette volna a csupa-szellem Spinoza a rendkívüli leányt, kinek hírével az egész város tele volt! Freudenthal kategorikusan kimondja, hogy ez a szerelmi viszony soha sem létezett, mert Spinoza egy valószínűleg 1660-ban írt művében igen becsmérlőleg nyilatkozott az érzéki szerelemről. De már néhány sorral később azt mondja, hogy filozófiai elvei ellenére mégis hő szerelemre gyuladhatott a leány iránt és megkérhette a kezét, de szegénysége bizonyosan nem engedte, hogy a maga kétes sorsához kösse egy szeretett nőét. Aztán kiadója, Rieuwertsz azt mondotta: Spinozának soha sem volt hajlandósága a házassághoz. Ezek

nem argumentumok. Szívesebben gondolunk egy Spinozára, aki egyszer életében szerelmes is volt. Mit tudjuk mi, mikor kérte meg kezét? Talán mikor Klára Mária latinra tanította, mert a leány helyettesíteni tudta atyját a tanításban. Talán később, mikor már Spinoza meg tudta keresni kenyerét? Talán egyáltalán nem kérte meg kezét, csak szerette a leányt és leküzdötte szerelmét. Csak az bizonyos, bogy Kerckrinck vette el Klára Máriát, de nem tanuló korában, hanem 1671-ben febr. 27., amikor a férfi 32, a leány 27 éves volt. A leány atyja jelen volt az esküvőn mint „XIV. Lajos tanácsosa és orvos”, és éppen készült, hogy Párisba tegye át lakását. Ott azután szomorú sors érte. Politikai okok miatt elfogták és felakasztották a nagytehetségű, sokat hányatott, lelkes embert, kinek hálás emlékezésünket biztosítja, hogy Spinozát nevelte és tanította. De hogy mikor került hozzá, mindezek után sem tudjuk. Meglehet, hogy már az ötvenes évek elején, meglehet, hogy Kerckrinckkel egyidőben. Valószínű, hogy az egyháztól való elválását megelőzte a modern gondolkodásba való beavatása: akkor mégis előbbre kell tenni Van den Emdennél való tanulását. Hogy szülei házáat apja halála előtt (1654) elhagyhatta, nehezen hihető. Csak annyi bizonyos, hogy az ötvenes években meg kellett tanulnia latinul és be kellett hatolnia a modern filozófiai és természettudományi gondolkodásba, amire valóban elég idő áll rendelkezésére. Meglehet, hogy Van den Emden hajlékot is adott a fiatal Spinozának, aki viszont segítette őt a fiatalok tanításában, úgy hogy mint tanítványa és segédje időzött volna Van den Emdennél. De abban nem lehet kétség, hogy Van den Emden házában új világ nyílt meg előtte, olyanokkal érintkezhetett, akik az akkori szabad, modern gondolkodás hívei voltak, megszerezte a további tudományos haladás feltételeit és teljesen elidegenedett a zsidóságtól. Tudott jól latinul, nagyon járatos volt a latin irodalomban (Terentius,

Cicero stb.), megismerkedett a korában virágzó neoskolasztikával (Suarez, Bellarmin stb.) és ismerte a modern filozófiát, természettudományt és matematikát. Ez tíz évre elég nagy munka, de egy Spinoza ezt elbírta. Ha Freudenthal azt mondja róla, hogy bizonyos tekintetben autodidakta volt és az „egyetemi oktatás áldásában“ nem volt része, akkor a magunk részéről ezt nem sajnálattal említjük. Freudenthal ne tudná, hogy ily hatalmas elmék, minő Spinozáé volt, nem illenek bele semmiféle iskolai oktatás merev kereteibe? Sőt, ha van valami, ami kivételesen kedvezőtlen nevelési helyzetét jobbra fordította, akkor ez bizonyára az volt, hogy nem kellett az iskolai idomítás kárát és kínjait, melyek a formalisztikus skolasztikai oktatás idejében igen nagyok lehettek, elszenvednie. Tudott tanítók vezetése nélkül tanulni és hogy mily sikerrel, mutatják az eredmények.

A kiközösítés.

1656-ban történt életének nagy katasztrófája, a zsidó egyházból való kiközösítése. A kiközösítés formulájában bennfoglaltatik, hogy az eljáróság urai tudatják, hogy már régóta Baruch de Spinoza gonosz véleményeiről és cselekvényeiről tudomást szereztek, és különböző eszközök és *ígéret*ek segítségével iparkodtak őt gonosz útjairól eltéríteni. Ezek a „gonosz cselekedetek“ természetesen a vallási szertartások elhanyagolása és mellőzése volt, ami a jámbor zsidónak mindig igen nagy bűnnek tetszett. A „gonosz vélemények“ pedig ugyancsak a vallásra vonatkoztak. Lucas egész regényt mesél a kiátkozásáról, ami őt is, Colerust is tán jobban érdekelte, mint Spinoza egész filozófiája. Lucas szerint két fiatalember, tanulótlarsa irigységből vagy egyéb okból agent provocateurként lépett fel ellene. Kérték, hogy igaz véleményeit tárja föl előttük, semmi-

kép nem fogják elárulni. Spinoza eleinte Mózeshez és a prófétákhoz utasította őket, azokra kell hallgatni. De ha azoknak kell hitelt adni, mondta az egyik, akkor nincs anyagtalán való, Istennek teste van, a lélek nem halhatatlan és az angyaloknak van valódi szubstanciájuk. Szóval belevitték Spinozát ilyenemű teológiai vitatkozásokba és az eretnek tanítások hangoztatásába. Spinoza gyanút fogván, kerülte ezután a két álbarátot, ezek pedig kezdték rossz híret kelteni, hogy hiába reménykednek benne tanítói mint Izrael leendő nagy oszlopában, ellensége ő a zsidó hitnek. Erre megidéztek az előljárók és rabbik elé és nagy fenyegetésekkel iparkodtak visszatéríteni a helyes útra. Nem érdemes Lucas színes elbeszélését bővebben ismertetni, vagy a kiközösítés rémes és kegyetlen szövegét lefordítani. Tény az, hogy az egyházi átkot Saul Levi Morteira és Izsák Aboab rabbinusok 1656 jul. 27-én kimondták rá. Előbb, mint maga az átok szövege hangoztatja, visszatérésre akarták bírni fenyegetésekkel és ígéretekkel. Állítólag 1000 frt. évi járadékot ígértek neki, ha legalább látszatra hű marad a zsidó bithez, résztvesz az isteni tiszteletben, zsidó szertartások szerint él, stb. Irtóztak a botránytól, melyet a nagyhírű ifjú elpártolása okozna, mikor a kitérések úgyis elég sűrűn fordultak elő és Uriel da Costa esetének emléke is még élt a községben. De Spinozával nem lehetett hit és őszinteség dolgában alkudozni, még kevésbé lehetett őt megvesztegetni vagy megvásárolni. Ez a zsidóságra nézve tragikus konfliktus volt. Féltennie kellett a hitközség jó hírét, sőt megmaradását is, mert ily esetek halmozódása még a község létét is veszélyeztetheti. Viszont Spinoza sem hátrálhatott, ragaszkodnia kellett ahhoz, amit igazságnak tekintett. Az valószínű, hogy kevésbé fanatikus papok elejét vehették volna a zajos összeütközésnek és a községre nézve ez lett volna a fődolog. De Saul Levi Morteira némileg Isten helytartójának érezhette magát, ki Zeusz vil-

lámáival is rendelkezik és féktelen bosszúvágyában, hogy a hűtlen tanítványt megbüntesse, kimondta rá a nagy átkot, mely minden zsidónak megtiltja, hogy érintkezzék vele. A zsidók elfelejtették, hogy mennyit kellett nekik vallási üldözőktől szenvedniük és ha hatalmuk lett volna, talán ők is elégettek volna a hitehagyottakat. Nem tanultak semmit saját szenvedéseikből. Ily kizárásokkal a kizárók magukat rontják meg, akit pedig büntetni akarnak, azt sokszor el sem érik. Spinoza mint zsidó sokkal kevésbé veszedelmes volt a zsidóságra nézve, mint az „aposynagogos“. Mint ilyen, szabadabb volt és a jog látszatával szólt a zsidóság ellen. Amellett mily csúf dolog, hogy az üldözöttek oly hamar üldözőkké alakulnak át! Hogy a dolog nem volt pusztán teoretikus mulatság, mutatja az, hogy Uriel da Costát az átokkal oly szörnyű helyzetbe hozták, hogy bűnbánatot kellett mutatnia, a bűnbánattal pedig halálba kergették. Az ily kizárások egyszerűen gyilkossági kísérletek, melyek csak néha nem sikerülnek, ha a kizárt keményebb fából van faragva. Állítólag gyilkossági kísérlet történt Spinoza ellen, amikor egyszer a színházból kijött; Bayle említi, de még az átok kimondása elé teszi. Colerus is tud e dologról, de van Spijckra hivatkozik, ki állítólag még látta az átszúrt kabátot, amelyet Spinoza megőrzött volna. A dolog nem egész lehetetlen, de tényszerű alapja a dolognak nincsen, a jó Spijck esetleg maga is hitt a maga kitalálta meséjében, és Baylenak, ki a világi tudományokban való kételkedés nagymestere, a vallási fanatizmusnak pedig fáradhatatlan üldözője volt, kapóra jött az a gyilkossági kísérlet, melyet tán ő is csak van Spijcktól tudott. Akármint van, Spinozának nem történt baja, se gyilok, se egyházi átok nem ártottak meg neki, az előbbi azért nem, mert valószínűleg nem létezett, az utóbbi pedig, mert Spinoza föl nem vette. Lucas mondja és lehet, hogy igazat mond, hogy mikor Spinoza megtudta a kiátkozás napját (nem jelent

meg személyesen!), azt mondotta: „Helyes, sem mire se kényszerítenek, amit magamtól nem tettem volna, ha a botránytól nem riadtam volna vissza.“ (Atyja 1654-ben halt meg március 28-án, ránézve fia kiátkozása szörnyű csapás lett volna; érthető, hogy apja életében nem engedte meg a viszony el-fajulását; de sőt még 1655-ben is egy alkalommal megjelent a templomban és egy szertartás végzésében részt vett, amelyért egy csekély pénzösszeg fizetése járt.) „De minthogy így akarják, örömmel lépek az előttem megnyitott útra, azzal vigasztalván magamat, hogy az én kivonulásom ártatlanabb lesz, mint az első hébereké Egyiptomból.“ (A bibliában áll, hogy a zsidók kivonulásuk alkalmával az arany- és ezüstedényeket elvitték és a ruhákat is, melyeket Isten parancsára tőlük kölcsön kértek. Exod. 12. cap. 35. 36. v.) „Ámbátor az én életem nincsen jobban biztosítva, mint az övéké volt, én senkinek nem veszem el semmijét, bármily igazságtalanságot tesznek is velem, dicsekedhetem vele, hogy semmit szememre nem hányhatnak.“ Lucas persze nem érti a helyzet igaz mivoltát. Spinoza jóformán független volt mindenkitől és mindentől, tehát senki sem férközhetett hozzá. Független volt külsőségektől, mert bár teljesen vagyontalan volt, de mint tudományos kézműves, meg tudta keresni kenyerét, nagyszerű optikai köszörűs volt, az ő munkája híres volt tudományos körökben, azonkívül pedig oly kevés kellett neki, hogy az már a semmivel volt határos, végül pedig barátai annyira szerették, hogy nem hogy kérnie kellett volna kölcsönt tőlük, de inkább fáradságába került adományait elhárítani magától. Ha megtiltották a zsidóknak a vele való érintkezést, az őt nem bánhatta, mert semmi üzleti dolga nem volt velük. De belső zavarba se jutott. Képzeljük el a nagyszerű Spinozát, aki fölött indulatos papok ítékeznek oly dolgokban, amelyekhez Spinoza százszor jobban értett. Nem argumentumokkal jöttek, hanem hatalmi szóval. Ő pedig

nem valami üres libertinizmus alapján, (amint akkor az atheizmust, radikalizmust, szabadgondolkodást nevezték), hanem a legalaposabb bibliai tudással és talán már nagyrafejlődött filozófiai meggyőződéssel szállt szembe támadóival. A vádakra, amelyeket ellene emeltek, egy nagy, spanyol nyelven írt apológiában felelt. Ez foglalta magába bibliai kritikáját első formájában. Ez a mű azonban nem jelent meg, de Bayle, Colerus és Hallmann említik; az utóbbinak jelentése Spinoza kiadójától, llieuwertsztól származik, aki Hallmann szerint azt mondta neki, hogy Spinoza halála után annak minden kéziratát kiadták, kivéve egy nagy munkát, melyet Spinoza a zsidók ellen írt és melyben igen keményen bánt velük. E munka még a Tr. theol. előtt készen volt, de Spinoza nem adta ki, amiből azt következtették, hogy nem akarta kiadatni. Nála, a kiadónál, megvolt a kézirat, de valakinek odaadta... (Ezek után talán valamikor még előkerül.) Bayle mondja, hogy tudva van, hogy sokat belőle átvett a Tr. th. p.-ba, ami valószínű és természetes. Hogy milyen hatást tett, látjuk az ítéletből.

Spinoza belső fejlődése.

Belső fejlődésének fokát, pontját a kizárás idején nem állapíthatjuk meg. Föltehetjük, hogy nagyon előrehaladott volt, de hogy jóformán kész lett volna, mint némelyek fölteszik, nem hihetjük. De gondolata sietett az érés felé. Az elítélés után rövid időre Ouverkerkbe ment, Amsterdam mellett, ahol az amsterdami zsidó temető volt. Úgy látszik, a zsidó rabbiknak sikerült a keresztyény papokat meggyőzni róla, hogy Spinoza minden vallás veszedelmes ellensége, kit száműzni kell, de Spinoza ott csak néhány hónapig maradt, talán mennonita barátok körében, kildiez vonzódott és kik szerették,

azután visszatért Amsterdamba. Hiszen akkor volt Kerckrinck-kel együtt Van den Emdennél, kinél valószínűleg lakott, kinél tanult és tán tanított is, segítvén a mestert a kisebb növendékek oktatásában és a héber tanításban, melyben mester volt. Valószínűleg az ötvenes évek vége felé filozófiai rendszere alapvonalaiban megvolt. A sors szerencséje akarta, hogy a 19. század hatvanas éveiben egy munkája került elő, mely kéziratban lappangott Hollandiában és melyet főművének, az Etlükának első vázlatá gyanánt tekinthetünk. E műről természetesen még bővebben kell szólnunk. Első nyílt és hiteles hírünket e műről abban a Stoke—Hallmann-éle útleírásban találjuk, melyből már egyebeket idéztünk. Rieuswerts megmutatta a kéziratot Stokének, aki Ethikának nevezte. Minthogy sokkal csekélyebb terjedelmű, mint a későbbi nagy Ethika, ezt kis Ethikának nevezhetjük. Ezt a kis Ethikát, melyet némelyek sokkal előbbre tesznek, a legóvatosabb kritika alapján, Freudenthallal és másokkal 1658—1660-ban írottnak keltezhetjük. A kis Ethika nemcsak formában, de fontos részletekben is eltér a nagy Ethikától, de a főgondolatok mégis készen vannak és így 1658—1660-ban a *rendszer megvolt*. így tehát mondhatjuk, hogy Spinoza körülbelül tíz év alatt is nem lépésről lépésre haladt, hanem egy megalkotta új világfelfogását. Valószínű, hogy e tíz év alatt megszerezte az akkori modern tudást és nagy intuícióval a hegy tetején termett és majd felülről ment lefelé, majd ismét alulról kereste okfejtés útján az utat fölfelé. Merész koncepcióban és türelmes lépésről lépésre haladásában senki sem múlta fölül. Ez az ő belső fejlődésének hozzávetőleges története. De még két mozzanatot kell említenünk, melyről külső élettörténetének folytatásában akad alkalmunk szólni. Ezek nélkül e belső történetet se tekinthetjük teljesnek.

1661-ben megindul levelezése, melyben kevés életrajzi adatot találunk (a kiadók az ilyeneket tel-

jesen értékteleneknek találták, ily leveleket el is pusztítottak, másokból pedig a személyi részeket kihagyták; szerencsére sikerült ezeket a holland fordításban megtalálni és így megmenteni), de ez a kevés is megbecsülhetetlen, mert föltétlenül hiteles. Kevéssel előbb elhagyta Amsterdamt és letelepedett Rijnsburgban, amely főgyűlőhelye volt egyik szektának, melyhez Spinoza vonzódott, a kollegiánusoknak; ezek összejöveteleiben részt szokott venni, de formailag nem tért át hozzájuk. Akkoriban természetesnek találták, hogy keresztény hitre tért, némelyek tényként elmondották, de nem volt igaz. Rijnsburg közel van Leydenhez, mely akkor is híres egyetemi város volt. Itt maradt Spinoza közel három évig. Talán itt írta meg véglegesen a kis Etlíkat. Akkor már sokan foglalkoztak gondolataival és tanítványainak vallották magukat. Az ő számukra írta a kis Ethikát, erre vall a mű befejezése, melyben arra inti őket, hogy legyenek óvatosak a mű gondolatainak terjesztésében: „Nem akarom ezzel azt mondani, hogy egészen magatoknál tartsátok, hanem, ha valakivel közlitek, semmiféle más érdek se vezessen benneteket, mint felebarátok üdvössége.“ Hogy mikép használták föl meg-hittebb tanítványai ezt a művet és Spinoza egyéb megfogalmazott közléseit, kitűnik egyik legmeg-hittebb emberének, Simon de Vriesnek egyik leveléből (8. ep.) „Kollégiumunk ilykép van berendezve. Az egyik (de mindenkire kerül sor) felolvas (tán a már matematikailag megformulázott Ethikának egy részét, melyet Spinoza elküldött nekik, vagy korábban a kis Ethikát), megmagyarázza, amit olvasott, saját felfogása szerint és azután bizonyít mindent a tételek egymásra következése és rendje szerint. Ha nem tudjuk egymást meggyőzni, érdeemesnek tartjuk azt följegyezni és önnek megírni, hogy lehetőleg felvilágosítson bennünket és hogy az ön vezetése mellett babonahitűek és keresztények ellen az igazságot megvédelmezhessek és az

egész világ támadása ellen megállapíthassuk.“ Spinoza e levélre feleltében csak mellékesen jegyzi meg, hogy a „kollégium“ bölcsen van berendezve. A kis Etbika némely része magán viseli annak a jellegét, hogy szóbeli közlés, előadás után rögzítette meg a mester írásban. De majd minden műve tanító jellegű. Nem az írás csalja ki leikéből a gondolatokat; a megfogamzásnak vége; a gondolat már megformálódott és a mester — azt mondanók — fölényesen tanítja, ha ily érzés nem volna egészen távol tőle. Aki gondolatot produkál, mindig megfélekedzik magáról, de fájdalom, vagy előbb, vagy még inkább később, nagyon is emlékszik magára, tud magáról; Spinoza a legobjektívebb gondolkodók egyike. Egészen odaadja magát a gondolatnak. De minden művében, a kis Ethikában is, mint mester szól tanítványaihoz. Gondolatai meg vannak formulázva, előadja, tanítja őket. Mások konfessziószerűen írnak, vagy a gondolatért való küzdelmük látszik meg írásukon. Spinoza tanít. A „kollégium“ kérdéseket intéz hozzá, mire ő dönt. Ezzel a dolog el van intézve. Polémiái is ilyenek. A levelek többnyire feleletek oly kifogásokra, kételyekre, melyekkel a levél írói elébe járulnak. Spinoza minden hivalkodás, keserűség nélkül, nyugodtan és kimerítően elintézt mindent. Mintha sohasem lett volna tanuló, mindjárt tanító.

A Descartesről szóló mű.

A szomszéd Leydenből is jöttek hozzá tanulók. Az egyiket, Casariust, Descartes filozófiájába avatta be, 1662—1663-ban. Descartes nagy író is volt, nemcsak a tudósok számára írt, sőt első művét, *Discours de la méthode*, francia nyelven írta (1637), az iskolai tudománytól mintegy a nagy nyilvánosság elé menekülve. Második művét, *Méditations*, latin nyelven írta ugyan, de hogy francia nyelven is

megjelenjen, erről maga gondoskodott (1641). Csak harmadik műve, a *Principia philosophiae* (1644), rendszeres munka, mely úgyszólván iskolai rendben foglalja magába gondolatait. De Spinoza, mikor Caesariust tanította, már tovább ment és a filozófiai rendszernek megfelelő formaként a matematikai előadásmódot teremtette, amire egyébként maga Descartes, aki nem volt ugyan barátja ennek az előadásmódnak, mégis mintegy példát adott. Matematikailag formulázva és bizonyítva diktálta Caesariusnak Descartes filozófiáját, még pedig a *Principia* II. részét és egy darabot a III.-ból. Az elsőből semmit, holott ez a tulajdonképeni filozófiai rész. 1663-ban Amsterdamban meglátogatta barátait és megmutatta nekik a diktátumot. Annyira megtetszett nekik, hogy arra kérték, hogy egészítse ki Descartes *Princip.* I. részének előadásával és engedje meg, hogy kiadhassák. Spinoza teljesítette kérésüket, még Amsterdamban, ott időzése alatt, két hét alatt megírta a megkívánt kiegészítést (1. ep. 15.) és a mű még 1663-ban jelent meg, saját neve alatt; *Renati des Cartes Principiorum philosophiae pars I. et II. more geometrico demonstratae per Benedictum de Spinoza, Amstelodamensem, accesserunt eiusdem Cogitata metaphysica...* Amstelodami apud Johannem Rieuswertsz 1663. A költségeket Jarig Jelles, Spinoza egyik bű tanítványa fizette. Az előszót egy másik híve és barátja írta, Ludwig Meyer, Spinoza megbízásából, aki megkívánta, hogy az olvasókkal tudatni kell, hogy a mű nem az ő gondolatidnak a kifejezése és hogy némely pontban egészen eltérő meggyőződései vannak. E mű igen nagy feltűnést keltett és Spinozát egy csapással a híres filozófusok közé sorozta. Ma már nehezen tudjuk elképzelni, hogy egy mégis főleg reprodukáló munka hogy kelthetett ekkora föltűnést.

Descartes idősebb kortársa volt Spinozának, Hollandiában írta meg főbb műveit és 1650-ben balt meg Svédországban. Híre már akkor is világhír

volt, noha csak 1637-ben jelent meg a *Discours de la méthode*. De világszerte érezték, hogy Descartes gyökeresen újat hozott, szemben a régi és új skolasztikával, a görögök felújításával, a fantasztikus természetfilozófiával és az új asztronómiával. Hozta a föltevéstelenség győzedelmes elvét. Semmit se fogad el igaznak, mielőtt ésszel nem igazolta. Mindenben kételkedik, míg be nem bizonyította. Nincs tekintély, csak az ész belátása, amely szuverén. És nem szorítkozott az elvek kimondására. Módszerét is föltárta és egyszersmind alkalmazta. A *Discours de la méthode* nem paragrafusokba szedett tudós mű, hanem konfesszió, belső fejlődésének idealizált képe, mely tulajdonképpen csak kimondta, amit az elfogulatlanabb gondolkodók érezték és e műhöz csatolva volt három értekezés, az új módszeres gondolkodás kísérletei, egy geometriai, mely az analitikai matematika módszeres alapvetése, egy dioptrikai és egy a meteorokról, melyekben fontos optikai és fizikai kutatások foglaltnak. Négy évvel később jelentek meg az *Elmélkedések* (*Meditationes de prima philosophia*), melyekben a *Discours* metafizikai részei monológyszerű előadásban kibővülnek; e műben már bennfoglaltatnak akkori híres tudósok ellenvetései, kikkel Descartes a kéziratot közölte (Caterus, Mersenne, Hobbes, Arnauld, Gassendi s mások) és Descartes feleletei. Végül jött a nagy összefoglaló, rendszeres munka, a *Principia philosophia*, nem említve néhány vitairatot, és a *Passions de l'âme*, lélektani elemzése az emberi szenvedélyeknek. (A francia állam mintaszerűen adatta ki, 1897—1908-ban, az összes műveket Adam és Tannery szerkesztésében tíz kötetben, melyben Descartes levelezése öt kötetet foglal el.) Ezek a művek forradalmasították a tudományos világot, heves ellenállásra találtak a teológusoknál, főleg az újskolasztikusoknál, kik a tanszékek birtokában voltak, és nagy irodalmat szültek. Javában dúlt a harc, mikor Spinoza műve megjelent, mely nem volt

egyszerű reprodukció. Matematikai módon adta elő Descartes gondolatait, nagy objektivitással, felső-séggel és kritikával, összesűrítve, úgy hogy mindenki mintegy egy pillantással átfoghatta. Nem történeti módszerű könyv, illet akkor ezen a téren nem ismertek, de mesteri összefoglalása annak a tanításnak, mely akkor az egész világot foglalkoztatta. Aki semmitse tudott Spinozáról, mégis ismerte Descartes-könyvét. Igazi nagy sikere volt e könyvvel.

Persze otthon volt Descartes filozófiájában, mint kevesen. Valószínűnek tartom, hogy Descartes korszakos hatással volt Spinozára. Ha Kant azt írta, hogy őt Hume rázta föl dogmatikai álmából, úgy Spinozát Descartes, azzal a különbséggel, hogy Spinoza sehol nem emlékezik meg ily hálásan Descartesról. Azt hiszem, a zsidó és keresztény skolasztikusoktól meggyötört lelkére Descartes megismerése mint villámcsapás hatott. Egyszerre világosan látott. Hagyomány, okoskodás, szillogizmus, az mind semmi, a filozófiai tételek legvilágosabbja: gondolkodom, vagyok, ez minden igazság mintája, a skolasztika épülete egyszerre összeomlik Descartes csapásai alatt. Nem is annyira a tételekben volt a nagy különbség Descartes és a skolasztika közt, mint inkább a tételek összekapcsolásában, belső értelmében, megszerzése módjában, általában a gondolkodó egész magatartásában. Descartes is tanítja és bizonyítja Isten létét, sőt még az ősrégi ontológiai bizonyítást is átveszi Anselmustól, mégis más az ő istene és más a skolasztikusoké, és más az ő bizonyítása, mint emezeké. Nagyon jól tudta ezt maga Descartes, aki épp úgy, mint idősebb kortársa, Bacon, magát forradalmi korszakos embernek tudta, és mindig aggódva kerülte a lehetséges összeütközéseket, melyekben az ellenfél túlságosan kedvező helyzetben lett volna vele szemben. Nem sikerült neki egészen, csak a jezsuitákkal maradt majd élte végéig jó viszonyban, de különben az egyház hamar

kezdte üldözni. Németalföldön is, ahol élt és ahol a francia követnek meg kellett ot védelmeznie, míg iratait a hóhér nyílt piacon elégette, de halála után Franciaországban is üldözték műveit és emlékét. Így tudta ezt különben akkor is az egész világ, minden szabadabban gondolkodónak őrizkednie kellett a túlbuzgóktól, két tábor állott egymással szemben, az ellenfél felfogása szerint a hívőké és hitetlenké, ámbár közvetítések és kompromisszumok kísérletei is napirenden voltak. Hogy Spinoza hová tartozott, nem kell mondanunk, őt mindenki akkor Cartesius hívének mondta, ő is a föltevéstelen gondolkodás híve volt, ő is a matematikát a tudományos gondolkodás mintájának tekintette, ő is minden teológiától távol állott, még távolabb, mint Descartes, aki úgy rendezte a filozófia és teológia közti viszonyt, hogy az egyik ne avatkozzék a másik dolgába, tehát teológiai okokkal ne lehessen filozófiai tételek ellen föllépni. Spinoza radikálisabb volt, nála a teológia, amennyiben nem filozófia, semmi. De a kritikai gondolkodásban Descartes mutatott neki utat. Spinozában a kritikai gondolkodás egész rendszerének a lelke, annak minden tételét úgy kell bizonyítani, mint a matematikai tételekét, ugyanazon a módon is, matematikailag. Ha Spinoza nem említi is Descartes-ot oly hálás módon, mint Kant Hume-ot, ez nem hálátlanság; mindenki tudta, hogy mit köszön Spinoza Descartesnak. Midőn halála után barátai kiadták műveit, az előszóban, mely Jarig Jelles barátjától ered, az van, hogy „szándéka kivitelében a nagy hírességű kiváló filozófusnak, René Descartesnak művei nagy segítségére voltak.“ Ez a kijelentés abból a körből eredt, amely legjobban ismerte Spinozát. Descartes, mint a kor legkiválóbb filozófusa, leginkább hatott Spinozára, döntőleg avatkozott be gondolkodásának menetébe. Ha Spinoza ezt így nem nyilatkoztatja ki, ennek több oka van. Az első az, hogy Spinoza az ő filozófiáját tanította, sőt könyvet írt róla és az előszóban csak kevés

pontot jelölt meg, melyben az ő nézetei eltérnek Descarteséitől. Formai tekintetben egészen Descartes-ista volt. Spinoza oly személytelen volt az igazság dolgában, hogy még a maga nevének a kitételét sem kívánta munkái elé. Amit Descartes-tól átvett, azt ő és igen sokan az igazság elveszthetetlen birtokának tekintették, szinte a tudomány közkincsének. Legfontosabb azonban az, hogy Spinoza inkább érezte Descartes-tól való eltéréseit, melyek valóban főbenjáró princípiumokra vonatkoztak, mint meg egyezéseit. Nem is egészen egyenes út vezetett Descartes-tól Spinozáig. Spinoza lelke nem mint üres lap került Descartes keze alá, melyre ez azután sokat följegyzett. Tele volt az írva azzal, amit addig gondolt, kissé szanaszét és aminek a káoszából egy teremtő gondolat hatása alatt Spinoza új világot teremtett. Descartes filozófiája ebben a teremtő munkában fontos tényező volt, talán iniciáló, de erről csak később szólhatunk.

Spinoza egyéb művei.

Ugyanakkor, mikor a Descartes-művet írta, már megindult az Etliika végleges formulázása, melynek útját a levelek alapján pontosan követhetjük. A kis Ethika nincs matematikai módszer szerint (*more geometrico*) írva. Csak a függelékben, melyben szigorúbb formában összefoglalja gondolatait, és mely valószínűleg valamivel későbbi keletű, indul meg a pontosabb formuláció, „alapelvekkel“, „tételekkel“, „bizonyításokkal“, „következményekkel“. De itt csak hónapokról lehet szó. Már első leveleiben, melyeket Oldenburnak írt, (1661. ep. 2. 3.) közli vele az Ethika első tételeit, külön mellékleten, mely elveszett ugyan, de könnyen rekonstruálható. (L. Kuno Fischer 217—221.) 1663-ban, mint egy Simon de Vries-hez intézett leveléből kitűnik, tanítványai már az Ethika kezdeteit olvashatták. Ep.

23-ból kitűnik, hogy a mű címe is meg van már állapítva: Ethika. Egy 1665-ben írt leveléből kitűnik, hogy a III. rész már a 80. tételig haladt. Mint-hogy a III. rész végleges formájában csak 59 tételből áll, nyilvánvaló, hogy a mostani negyedik résznek a kezdete is megvolt már. Meglehet, hogy a mű csak három részre volt akkor tervezve és kidolgozás közben változott meg a mű kompozíciója. De csak 1675-ben volt a mű egészen kész, és Spinoza akkor ki is Akarta adni, el is vitte Amsterdamba, de közben mind nagyobb méreteket öltött az ellene való izgatás, úgyhogy egyelőre elhalasztotta a mű kiadását, mely azután két évvel később, halála után megjelent az Opera posthuma-ban.

Közben 1670-ben megjelent tőle a Tractatus theologico-politicus, mely óriási feltűnést keltett s ámbár sem a nyomdász, sem a megjelenés helye nem volt igaz, mégis hamar tudva volt, hogy Spinoza a szerzője és a teológusok minden oldalról megtámadták. Már 1665-ben fogott hozzá a műhöz, melynek egyik levelében (ep. 30.) azt jelöli ki célul, hogy a teológusok előítéleteit eloszlassa, hogy az ateizmus vádját magától elhárítsa és hogy a filozófia szabadságát megvédje. Ezt az utóbbit különben a címlap is jelzi, mely szószerint fordítva így hangzik: *„Teológiai-politikai traktus; néhány értekezést tartalmaz, melyben megmutattatik, hogy a filozofálás szabadságát nemcsak a jámborság és az államban való béke kára nélkül meg lehet adni, hanem hogy csak az államban való békével és a jámborsággal együtt szüntethető meg.“* Mottója: *„Abból ismerjük meg, hogy Istenben maradunk és Isten bennünk marad, hogy a szelleméből adott nekünk.“* (János lev. cap. IV. v. 13.) Minthogy a Descartes-könyvet nem ő adta ki, hanem barátai, ez az egyetlen munka, melyet élte folyamán ő maga adott ki, igaz, hogy névtelenül és a nyomdász és hely hamis megnevezésével. Hogy azonban már előbb is ateistának mondták, kitűnik abból, hogy ezzel a munká-

val el akarja magától hárítani az ateizmus vádját. Máskülönb is városának és talán az egész kornak egyik leghíresebb embere volt, kit nevezetesebb utazók sűrűn felkerestek. A mű nemhogy csökkentette volna az ateizmus vádját ellene, hanem természetesen rendkívüli mértékben növelte. Atheus volt a rendes megnevezése.

Fölvetődik az a kérdés, miért szakította félbe az Ethikán való intenzív munkát, mely formailag még bizonyára nem volt egészen kész, hiszen ha 1665—1670-ig kizárólag foglalkozott volna is a Tr. tli. p.-szal, még további öt évig (1675-ig) volt rajta munka és félbeszakította oly munka kedvéért, amely nem feküdt nagy filozófiai munkájának egyenes vonalán. Itt megemlíthetjük még, hogy a kis Ethika után egy másik munkába fogott. *Tr. de intellectus emendatione*, az értelem megjavításáról szóló tr., mely hagyatékában megvolt, az Op. Posth.-ban meg is jelent, de csak mint töredék, holott belső kapcsolatban állott a nagy Ethikával, barátai tudtak is róla, egyik tanítványa, Tsimnhaus, olvasta is, mert egy saját munkájában, a szerző megnevezése nélkül felhasználta és maga Spinoza súlyt helyezett e művére és bizonyára be akarta fejezni. De 1655-ben sem az Ethikát nem fejezte be, sem az Emendation nem dolgozott tovább, hanem úgy látszik minden egyebet félretéve, a Tr. th. p.-t h'ta, mely visszavitte ifjúkorának gondjaihoz és gondolataihoz, lényegében pedig nem egyéb, mint a biblia kritikája, habár azzal egybekapcsolva, hogy a teológusok gőgjét és követelőzéseit megtörje. De miért fogták most egyszerre el ily gondok?

Ezt a kérdést a régebbiek föl se vetették, ma pedig nem is kell fölvetni; oly egyszerű a megoldása. Spinozát éppenséggel ne képzeljük szürke, a világtól elvonult szobatudósnak. Ő csak nem akart semmit a világtól, de ha a világnak szüksége volt rá, rendelkezésére állott. Mikor Hágában lakott, nagyon is sokan felkeresték és zavarták. Ostoba be-

széd, hogy rongyosan járt és cinikusan semmit se törődött a világgal. Csak otthon, a munkánál nem öltött díszruhát, egyébként, mint illik is, tisztas volt a megjelenése. Megegyezően írják majd mind, akik említik, hogy kedvelt ember volt a társaságban, eleven és szellemes és államférfiak keresték a társaságát. Holandiában akkor két párt küzdött egymással, a de Witt-eké, melyhez Spinoza is tartozott és az orániaiaké, kiket ma talán háborúspártiaknak, reakciósnak, nacionalistáknak mondanának. A protestáns papság, mely ott elég jelentékeny, az utóbbiakat támogatta, míg Jan de Witt a toleranciát hirdette és a papság uralkodási vágyai és követelőzései ellen föllépett. De Witt természetesen az állam föltétlen szuverenitásának megalkuvást nem ismerő híve volt, éppen ezen nyugodott az ő uralkodásának a princípiuma. Maga is jó író volt és egész sora a kiváló íróknak támogatta, kik közül csak Pierre és Jean de la Court-ot, Lambert de Weltheysent, Meyert, Huddét, Beuningent, Cuffelert említjük, kik mind neves emberek voltak és de Witt államelméletét és gyakorlatát támogatták és fejtegették. Jan de Witt kereste Spinoza személyes ismeretségét és úgy látszik, ő fizettetett neki 200 frt havi állami penziót. Spinoza pedig nem fürta be magát egészen metafizikájába, melynek csúcspontja különben sem volt metafizika, hanem — ethika. Az emberi lélek nyugalmit, boldogságát, megtisztulását kereste elméleteiben is. Ehhez pedig a közösségben, az államban való életre volt szükség, ami Spinozánál nem toldás-foldás volt, hanem, mint látjuk majd, integráns része filozófiájának. Kellemes, okos, vonzó társalkodó volt, kit az emberek tiszteltek és szerettek. Hogy Jan de Witt körében ő is résztvett az állami szuverenitás fontos kérdésének megvitatásában, magától értődik. így írta meg a *Tractus theologico-politicus*t, mint azt a könyvet, mely első pillantásra csak az Ó-testamentum kritikai elemzése, de tulajdonképp a kornak egy égető és a filozófiának egy

örök problémáját tárgyalja. A biblia kritikájával igazolja a zsidó vallással szemben elfoglalt álláspontját; államtanával segítségére siet Jan de Wittnek; és a gondolkodás szabadságának követelésével a filozófia életkérdését szólaltatja meg, oly hangon, mint előtte tán soha senki, utána is csak a legszabadabbak, kik az ő nyomdokain indulnak. Ez magyarázza, miért hagyta abba az Etliikát, miért nem fejezte be az Emandatiót. Maga a mű pedig tisztán tudományos; Spinoza a mű alkalmi okaira nem céloz, személyekkel nem bajlódik; azt is az örökkévalóság szempontjából, *sub specie aeternitatis*, írta.

Így számot adtunk műveiről, melyek ebben az időrendben keletkeztek:

1. A kis Ethika 1660 körül. Csak a 19. század közepe táján került elő.

2. Az Emendatió, melyet 1661-ben kezdett meg és soha be nem fejezett.

3. A Descartes-könyv 1663-ban megjelent.

4. A Tract, theol. pol. 1670.

5. Még egy töredék akadt hagyatékában, a Tract, politicus, melyet élte végén (1675—1677.) írt.

6. Az Ethika, melyet már 1661-ben kezdett meg, de csak 1675-ben fejezett be végleg.

7. A szivárványról van egy kis értekezése, mely soká lappangott, végre előkerült.

8. Héber grammatika (Compendium gramm. linguae hebr.), mely hátrahagyott művei közt volt.

9. A Pentateuchust állítólag holland nyelvre fordította, de halála előtt elégette.

10. Nyolcvanöt tudományos levele maradt, melyeket kiadás végett maga gondosan előkészített és melyek a hátrahagyott művekben jelentek meg. A levelek 1661—1677-ből valók. Egyik legfontosabb, legérdekesebb és filozófiájának, valamint tudományos egyénisége megismerésének megbecsülhetetlen forrása.

Spinoza egyénisége.

Spinoza életét kevés esemény tarkítja. 1660-ban Rijnsburgba költözött és ott maradt 1663-ig. Ide valószínűleg a kollegiánsok társasága vonzotta, jámbor, szelíd, egyszerű embereké, kik a keresztény hitüket mintegy a végsőig egyszerűsítették, hivatasos papokat nem tartottak, mindenkinek megengedték, hogy felszólaljon, azaz prédikáljon, csak az írás-hoz és a szent vacsorához ragaszkodtak. Nem vette föl a vallásukat, de szívesen időzött körükben, mely erkölcsi felfogásában talán legközelebb állott hozzá. 1663-ban a Hága melletti Yoorburgba ment, ahol 1669-ig maradt. Hogy Hága közelségét kereste, bizonyára hágai barátainak köszönhetjük, akik aztán rávitték, hogy magába Hágába költözködjék, ahol eleinte egy Velen nevű özvegnél lakott a Veerkain, azután Van der Spijck festőnél, a Paviljoensgrachton, kiről már szó volt. A Rijnsburgban, Voorburgban és Hágában töltött 17 év alatt írta meg ránk maradt műveit.

Hogy egész egyszerűen élt, szükségleteit a minimumra redukálta, mindenki vallja, aki róla írt. Nem volt semmije, örökségétől meg akarták fosztani rokonai, ő megnyerte a port, de azután lemondott minden igényéről, csak egy függönyös ágyat tartott meg magának. Eleinte, úgy látszik, optikai lencsék köszörüléséből élt, talán jómódú barátai is segítettek rajta, de végső igénytelensége ezt a segítséget is majd semmire redukálta. Halála után fennmaradt heti számlái mutatják, hogy komikusán kevés kellett neki, holott akkor már bizonyos jó módban élt, mert egyik leglelkesebb barátja, de Vries, aki előbb nagyobb pénzüsszeget ajánlott fel neki, majd általános örökösévé akarta tenni, végül 500 forint évi járadékot ajánlott föl neki, de mindezt hiába; végre mégis rávette, hogy 300 forint évi járadékot fogadjon el, amihez úgy látszik, Jan de Witt részéről még évi 200 forint járt. Hogy mikor

tól fogva meddig élvezte ezt a nagyobb évi jövedelmet, nem tudjuk. Életmódján ez mitsem változott, csak értékes könyveket vehetett. Mikor meghalt, nem maradt utána semmi készpénz, de minden megfizetődött a hagyaték eladásából. Könyvtárát is eladták. A könyvek leltára megvan, a belga Servaes von Rooijen kiadta 1889-ben. L. Freudenthal említett művét és az én német könyvemet Spinozáról. (Kiadta Ernst Reinhardt, München, 1923.) A latin klasszikusok közül sok megvan benne, Ovidiust és Terentiust gyakran idézi műveiben. Spanyol írókból megvan Cervantes, Gongora, Quevedo, Grácián, stb. Kevés filozófiai mű. Nyelvismereteit még Freudenthal is túlozza. Spanyol volt az anyanyelve, jól tudott héberül és latinul, elég jól hollandul, bár majd minden művét latinul írta. Egy keveset tudott görögül. Hogy franciául, németül, olaszul, portugálul is úgy, ahogy értett, mondják. Spijck mondja, hogy jól rajzolt és Masaniello kosztümjében önarcképét készítette, amely *Altkirch* gyűjteményében (Spinoza im Portrait 1910.) megvan.

Finom modorú ember volt, aki elbájolta társaságát világos gondolkodásával, annak találó kifejezésével és szellemes előadásával. 1661-ben írja neki Oldenburg, akivel eleinte sok levelet váltott és aki sokat forgolódott a nagy világban, „alapos tudása szövetkezve szeretetreméltóságával és finom modorral (mely előnyökkel a természet és saját törekvése a leggazdagabban ellátták önt) annyi vonzó erővel vannak az emberekre, hogy minden előkelő jellemű és jónevelésű ember szeretetét megszerzik Önnek.“ Jó barát volt és jó barátai voltak. A legelőkelőbb körökben is szerették és főképp államférfiak szívesen keresték föl, hogy józan, egészséges ítéletét meghallgassák. Leibniz, aki nem éppen kifogástalanul viselkedett vele szemben, azt mondja róla, hogy discsóégvágyó volt, mások hozzátesszik, hogy nagy büszkeséget is mutatott. A nagyra vágyást Kortholt

is említi, a büszkeséget a modern francia Nourrisson. Se az egyikre, se a másokra se Spinoza régi életrajzírói, se egykorúak nem adnak alapot. Spinoza szinte emberfölötti módon objektív volt, csak az igazságot kereste és nézte. A tömegtől, az igaz, idegenkedett. *Tervet vulgus nisi metuat*, mondja az Ethikában IV., 54. Sehol. Ijesztő a tömeg, hacsak nem fél. Elképzelhetetlen, hogy az egyenként talán tűrhető emberek mivé válnak, ha együtt vannak, ha tömeggé lesznek. Már 20—40 ember is tömeggé válhatik, ha valamiféle szenvedély, indulat egybeforaszítja. Korán fölismerhette, hogy ily tömeget nem lehet meggyőzni, fölvilágosítani, belátásra bírni. Ha vannak benne, akiket nem sodort magával a közörség, azokat a gyávaság tartja vissza az ellenállástól. Mégis neki vetik szemére, hogy gyáva volt! Egy újabb holland író, kinek érdemei vannak Spinoza körül, Antonius van der Linden és Spinoza francia fordítója Saisset, megegyeznek abban, hogy Spinoza nem volt bátor. Hiányzik benne az a bátorság, mely helyt áll meggyőződéséért, mondja amaz; emez pedig: „Dicsérték erényeit, de erényei szerzetesek: szüzesség, szegénység, megadás. Cselekvő, termékeny erőknek semmi nyomuk. Inkább fél az emberektől, mint szereti őket.“ Ami a bátorság hiányát jelenti, arra nézve, hallgassuk meg, amit Oldenburgnak ír: azelőtt sok ember esztelennek, rendellenesnek, képtelennek tetszett neki. Nem ismerte őket eléggé. „Most azt mondom, hadd éljen mindenki saját kénye szerint, vagy ha úgy akarja, hadd haljon meg azért, mit üdvösségnek gondol, hacsak megengedi, hogy én az igazságért éljek.“ Ez volt az ő bátorsága. Az igazságért *élni*. Nem félt a haláltól. Nem volt gyáva. Mikor a félrevezetett tömeg a de Witt testvéreket a nyílt utcán széjjeltépte, Spinoza annyira magánkívül volt, hogy egy lapra fölírta: *Ultimi barbarorum* és oda akart rohanni a szörnyű tett színhelyére, hogy az írást kifüggesse. Házigazdája visszatartotta és nem engedte az utcára

lépni. Tudta, hogy halála közel van, nagyon el volt gyöngülve, tüdőbajos volt, amit a csekély koszt, amelyen élt, az üvegpör, melyet munkája közben belelékzett és hogy néha hetekig nem hagyta el szobáját, amikor művein dolgozott, nem éppen javított; de nyugodtan nézett a halálnak elébe és mindent úgy intézett el, hogy halála után azonnal hozzáfoghattak hátrahagyott műveinek, főleg az Ethikának a kiadásához. Kevés ember élt ezen a földön, akinek az Igazság annyira fontos, kizárólagos ügye volt, mint Spinozának. Mit akarnak tulajdonképpen tőle! Tán párbajoznia kellett volna? Vagy kihívnia az egész világ bosszúvágát, mint néhányan kortársai közt, kiket börtönbe cipeltek és halálra kínoztak? Spinoza az igazságért *élni* akart. Minthogy azonban részint gonoszszágból, részint értelmetlenségből, részint pedig mindkettőből az igazságnak tömérdek az ellensége, az embernek nagyon óvatosnak kell lennie. *Caute*, óvatosan! volt körirata egy pecsétnyomónak, mellyel Spinoza leveleit pecsételte, hogy soha el ne felejtse, mire nyilván hajlandósága volt, különben nem ismételte volna annyiszor magának. Ha igaz az, mit Lucas mesél, hogy két tanulótlarsa csalta Spinozát törbe és vitte a szinedrion elé, akkor az nagy tanulsága volt Spinozának egész élete számára. *Caute!* Légy óvatos, ha emberekkel van dolgod. Ez nem gyávaság, hanem az igazság szolgálatában vállalt kötelesség. Különben soha sem tagadta meg az igazságot, soha félelemből nem hazudtolta meg magamagát. Mikor a kis Ethikát köröztette tanítványai körében, nem azt írta nekik, hogy ne közöljék másokkal, hanem csak olyanokkal, kik az igazságot keresik. Mikor a Tr. th. pol.-t kiadta, igaz, hogy nem írta ki nevét és a kiadó is óvatos volt, de Spinoza nagyon jól tudta, hogy neve mint szerzőé nem maradhat titokban, nem is maradt. Bízhatott ugyan de Witt pártfogásában, akinek tán egyenes ösztönzésére írta a művet, de még de Witt életében megindult a mű és szerzője ellen az ostrom, ami Spi-

nozáat annyira nem ijesztette, hogy 1675-ben ki akarta adni az Ethikát. Gyáva embernek nem ilyen a magatartása. Spinoza fölötté állott minden vádnak. Amit ateizmusának mondtak, soha sem volt ateizmus, élete tiszta volt, az egész emberből kiszivárgott valójának nemessége. Dicsvágya? 1673-ban Károly Lajos pfalzi uralkodó választófejedelem felajánlotta neki a filozófia tanszékét a heidelbergi egyetemen, azzal a hozzáadással, hogy teljes szabadsággal filozofálhat, a választófejedelem bízik benne, hogy nem fog visszaélni vele a nyilvánosan elismert vallás kárára. Képzeljük el, a szegény, kitaszított, üldözött, zsidó származású Spinoza a heidelbergi egyetem tanára, hivatalos állásban, nagy tanulószereggel, magas polcon, ahol szávanak százszoros visszhangja támad! Spinoza nem fogadja el az állást. Két okot hoz föl, először, ha az ifjúság oktatásának szentelné magát, le kellene mondania a filozófia továbbviteléről. (De hiszen az Etlíka, a főmű, már akkor készen volt!) „Azután az az aggodalmam van, hogy nem tudom, mely határok közé szorítandó a filozofálás szabadsága, hogy ne keltsem azt a látszatot, mintha a nyilvánosan elismert vallást zavarni akarnám.“ A dicsvágyók nem így szoktak beszélni, a gyávák tudnak kompromisszumokat kötni, az igazság hivalkodó trombitásai pedig egy szép és dicső állásért mindenre képesek. Ami meg a szerzetesi erények kicsinybevételét illeti, ez ellen a jezsuita Dunin-Borkovszki is felszólal, de Spinoza idejében nem tartja őket rendkívülieknek. Ő a 17. század biográfiai irodalmából első kapásra vagy száz személyiséget tudna fölsorolni, akik erkölcsi nagyságban részint közelállottak Spinozához, részint még meg is haladták. Mily áldott idő lehetett az! Miért nem említi Dunin-Burkovski legalább azokat, kik Spinozáat meghaladták? De ezt mellőzve, nagyon szeretnők tudni, hogy mily erényeket kívánt volna Saisset Spinozának a szerzetesiek helyett, melyek szemében

úgy látszik oly keveset érnek! Nem volt-e elég aktív és termékeny erény, hogy ez a teljesen magányos, teljesen vagyontalan ember pusztán csak lelki erejével, lemondása hősiességével kivívta magának feltétlen függetlenségét, gyenge testének bámulatos munkaerejét, gondolkodása szabadságát, megszerzte magának mindenképp bccsülését, úgy hogy még azok se igen merték bántani, akik egyébként erre nagy hajlandóságot éreztek! Hát mit kellett volna tulajdonképpen csinálnia! Hősi pózba vágni magát! Nagy gesztusokkal kompromittálni az igazságot! Mindössze csak arról van szó, hogy nem úgy tett, mint az akkori „libertinusok“, nem élt feslett életet, nem szidta, bántotta és botránkoztatta a más vallásos meggyőződésűeket, csak a bibliát bírálta, de erős tudományos alapon, amit kortársai istenkáromlásnak tekintettek, míg a 19. század tudománya újra fölvette ezt a munkát. Ő meg tudta becsülni az együgyű lelkek vallásos hevületét is, nem tartozott a pedánsok közé, kik a maguk meggyőződése minden formájához ragaszkodnak. Ha csak a jóra való indulatot látta, a lélek jóságát, az emberszeretetet, akkor ezt az embert megbecsülte és azt is, aki ebben buzdította és ily cél felé vezette. Van den Spijckeket nem hogy visszatartotta volna a templom látogatásától, ellenkezőleg, buzdította őket és utána beszélt velük a prédikációról, ahogy illett és kell. A kollegiánsok is szerették, legbuzgóbb hívei közül a legtöbben ezekből kerültek ki. Mesélték, hogy nyugtalanul halt meg, hogy kábította magát és több ilyfélét, de mindez hamisnak bizonyult; készült a halálra és nyugodtan halt meg. Mindazok a mesék, melyek egy Atheus-nak kikiáltott ember sírján felburjánoznak, mind hamar elhervadtak. Mégis túlsokan ismerték és a becsületes Van der Spijck és a derék Rieuwertsz és a többiek mind, akik ismerték és túléltek, bár nem értek föl hozzá, bár nem hatolhattak be lelke mélységeibe, szinte túlvilági fényben látták ragyogni alakját maguk előtt. így történhetett, hogy

Schleiermacher, a keresztény teológia nagy alakja, megújítója és mind máig ható ereje, a *Reden über die Religion* c. művében mondhatta: Áldozatok velem együtt egy hajfürtöt a nagy, a szent, a kiülőzött Spinoza szellemének. Életének és filozófiájának csudálatos egysége áldottá tette életét és győzedelmessé filozófiáját.

Ideális emberi lélek volt. A nélkülözéseket, melyeket megszabott magának, nem érezte nélkülözéseknek. A legfőbb egyszerűség volt életében, lelkében, magaviseletében. Az egyszerűekhez, a gyöngékhez vonzódott. Ha szünetet tartott munkájában, lement Van der Spijekékhez és kis pipáját szíva elbeszélgetett velük. Nem volt mogorva lelkű, rossz kedvű, elkeseredett, örök derű vetett rá világosságot. Nem volt sötét aszkéta. Nem vetette meg az élet egyszerű és természetes élvezeteit, melyeket az Ethikában egyenesen ajánl, mint a lelket megerősítőket, csak maga nem igen kereshette őket. Neki nagyobb feladata, volt és fel kellett használnia minden pillanatot, melyet teste gyarlósága szabadon hagyott, hogy annak élhessen. Néha hetekig nem hagyta el szobáját. Rendesen éjjel írt, a reggeli órákig.

Mi adta meg lelkének ezt a rendkívüli erőt! Egy nagy áldás simította fáradt lelkét. Mélyen meg volt győződve, hogy megismerte az igazságot. Midőn egy a katolikus hitre áttért protestáns tanítványa őt egy nem éppen szerény levélben felszólította, hogy kövesse példáját, Spinoza ez egyszer élesen felelt. Burgh, ez a fanatizált ifjú neve, azt kérdezi tőle, honnét tudja ő, hogy az ő filozófiája a legjobb, mire Spinoza feleli: *Ego non praesumo me optimam invenisse philosophiam, sed veram me intelligere scio* (ep. 76.). Nem állítom, hogy a legjobb filozófiát találtam, de tudom, hogy *az igaz filozófiát fölfigom*. Hegel is mondotta, hogy: Krisztussal mondhatom, nem hogy tudom az igazságot, hanem hogy az igazság *vagyok* (ego sum via, veritas et vita). Hegel nagy emfázissal mondja, Spinoza egyszerűen,

de az indulat hevében; soha többé így nem nyilatkozott. De ez nem volt önhittség benne, mely egyszer kipattant, különben pedig mélyen rejtőzött benne; az emberi értelem korlátozottságát ismerte, nem istenítette magát, de szükségkép meg volt győződve róla, hogy aki az igazságot tudja, az tudja is, hogy az igazságot tudja. És midőn a rendszer mind teljesebbé épült, és végül ott állt előtte mint a nagy középkori dómok egyike, egy stílusnak egy lendületéből megszületve, hamar elfelejtette, hogy ő a dóm építő-mestere, az szinte maga teremtette meg magát benne. Semmi szakadást, semmi diszharmoniót nem érzett magában. Minden összevágott, a főgondolat, a rendszer, az élet. Ez teszi őt a mi korunkban, mely a diszharmonia kínjait nyögi, lélekemelő, megnyugtató, fölötte emberi látvánnyá.

Jó polgára volt hazájának, ki résztvett annak küzdelmeiben, gondjaiban. Küzdött Jan de Witt oldala mellett a gondolkodás szabadságáért, Hollandia felvirágoztatásáért. De Jan de Witt halála után is nagy tekintélye volt, amiről egy rejtélyesnek tetszett epizódja életének tanúskodik. Condé herceg, az ellenséges francia haderő vezére meghívta Spinozát Utrechtbe hadiszállásába. Mi bírta rá a sír szélén álló embert, hogy az ellenségnek ezt a meghívását elfogadja? Most már ismerjük az egész kérdés hátterét. Spinoza a holland vezetők tudtával tette meg ezt az utat. Ezek bizonyára fel akarták használni ezt a körülményt, hogy Condéval érintkezhessenek. Spinoza azonban nem találkozott Condéval, akit egy alárendeltje, Stuppe tett kíváncsivá Spinozára. Condé épp Spinoza megérkezése előtt volt kénytelen elutazni a hadiszállásából, ahová vissza se tért. Stuppe kénye-kedve szerint érintkezhetett Spinozával, akivel teológiai megbeszélni valói voltak, míg Spinoza, meguntván Stuppét, meg a hosszú várást, hazatért Hágába. De mikor otthon gazdája monddta neki, hogy a polgárság rossz szemmel nézi ezt az utazást, meg tudta őt nyugtatni. Ha halálra ke-

résnek is polgártársaim, igazolni tudom magamat. Mint jó polgára hazájának tette meg az utat, nem törődve veszéllyel és következményekkel. Nem is bántotta őt senki. Emberi emléke is tisztán maradt reánk.

II. Spinoza filozófiája

A panteizmus történeti fejlődése.

Spinoza első műve, a kis Ethika, tökéletlen vázolata a nagy Ethikának, mégis fontos a mű keletkezésének megértéséhez, ez pedig némileg útbaigazít filozófiájában. A nagy Ethika azzal az igénnyel lép ugyan föl, hogy abszolút formában, matematikailag, tanítja az abszolút igazságot, de a kis Ethika mutatja, hogy nem ebben a formában született; ez a filozófia megvolt, mielőtt ezt a formát öltötte; a forma csak arra való volt, hogy a talált igazságot meggyőzően bebizonyítsa. A nagy gondolatok nem a bizonyítás útján jönnek létre, a bizonyítás csak láthatóvá teszi mások, de néha maga a filozófus előtt is, amit az intuíció egyszerre megláttatott vele. Ez a kis Ethika jelentősége. A kis Ethika sem konfessziószerű mű, nem vallomás az első belső látásról, az is e látásoknak már a fogalmak, az akkori fogalmak nyelvére való transzpozíciója, már a tanítónak a fejtegetése, aki a tanítványok meggyőzésének módjait keresi; mégis közvetlenebb mű, közelebb áll Spinoza első gondolataihoz és ezzel ott, hol a nagy Ethika nagyon is elvont és mesterkéltséggel, mégis jobban megérteti velünk a filozófus eredeti intencióit.

De tudnunk kell, mit keressünk benne, — minden keresés, csak ha célpontjai vannak, lehet sikeres.

Spinoza rendszere: *panteizmus*. De panteizmus nagyon sokfélétt jelent és minden korszakban más. Ez a panteizmus fogalmának vizsgálatából is kitűnik.

Panteizmus jelenti isten és a világ kettősségének valamiképpen való megszüntetését. Kettősség, dualizmus, jelenti, hogy a világ és isten két egymástól gyökeresen különböző princípium. A világ nem isten, isten nem a világ. Tehát szinte föltételezi e kettősség gondolatát. Amely korszakban ez a kettősség még nem fejlődött, vagy nem élesedett ki, még nem vált filozófiai problémává, abban igazi panteizmus nem bontakozik ki. A régi görögök magát a világot istenítették, az eget, a tengert, a földet, beszédmódjuk panteisztikusan hangzik, de ez nem panteizmus. Csakhamar antropomorfizálták isteneiket, majd egyénítették, de ezek az istenek is mintegy a világhoz tartoztak. Az eleiaiak könnyen elbántak ezekkel az istenekkel, Xenophanes átlátja, hogy ezek csak emberi képzelmények, ha a lovak isteneket képzelnének, lóformára gondolnák őket, csak a világ van, semmi egyéb, az panteisztikusan hangzik, de az ellentét isten és a világ között nem nagy feszültséget mutat, ezeket az isteneket könnyű elhárítani a gondolkodás útjából. Mégis Parmenides, az eleai iskola legfőbbje, nagy következetességgel szövi azt a gondolatát, hogy a világot saját magából kell magyaráznunk. Ennyiben, habár az isteni princípium nem is jut szóhoz gondolkodásában, az ő rendszerét tekinthetjük a panteizmus mintegy ősi sejtjének. Az első igazi dualista Anaxagoras, aki az anyaggal szembeállítja, mint tőle gyökeresen különbözőt, a *gondolkodást*, a nűsz-t. Mihelyt a gondolkodást is az anyagból akarjuk magyarázni, újra helyreáll a monizmus; csak egy princípium van, az anyag, ez minden, de ezt a monizmust nem panteizmusnak nevezük, hanem materializmusnak, mert a gondolat is csak az anyagnak valamiféle módosulása. Az első tudományos materializmust Demokritus, az atomisztikus iskola feje hirdette, ki majdnem kortársa volt a nagy dualistáknak és idealistáknak, Platonnak és Aristotelesnek. Platon közel áll a panteizmuslioz, mert az anyagi világot mintegy árnyékká

süllyeszti, úgyhogy csak az isteni princípium van, ele hogy mit jelent ez az árnyék, ezt a kérdést nem oldja meg. A tiszta gondolatnak, mint világmozgató princípiumnak, eszméjével Aristoteles oly közel jut az abszolút dualizmushoz, hogy filozófiai jelentőséget ő adott ennek az álláspontnak. De érthető, hogy ő utána fejlődhetett ki az első nagy panteisztikus rendszer, az újplatonikus iskola megalapítójáé, Plotinos-é, ki istent és a világot egy nagy kifejlési sor mintegy két kapcsolatos végtagjának gondolta és ezzel a világ és az istenség ellentétét a rendszer egységében megszüntette. Mondhatjuk, hogy csak isten van, mert a világ is az istenségnek, bár legáltalásabb, megnyilatkozása. De Plotinos is már zsidó befolyás alatt állott, kinek gondolkodását a zsidó Philon, az első és egyetlen nagy zsidó filozófus vele közvetítette, ki viszont a görög műveltség légkörében, Alexandriában, fejlődött. Igazi dualizmust a zsidóság tanított. Isten és a világ teljes és merő ellentét. Isten tiszta szellem, a világ pedig vak, sötét, tehetetlen anyag. Semmi közösség a kettő közt. Az ellentétet még élesíti, hogy a világot isten egy szavával a semmiből teremtette. Bármily nagyra tetszik a világ, semmi az Isten végtelenségéhez képest; bármily hatalmasnak látjuk, hatalma semmi Isten mindenhatóságához képest. A keresztény világfelfogás, amint kifejlődött, egészen átvette ezt a dualizmust, de súlyosbította azzal, hogy az anyagot nemcsak a szellem ellentétének, hanem ellenségének is tekintette, a bajok és a rossz kútforrásának, a leküzdendő gonosz princípiumnak; a földi étellel szembeállította a mennyeit, a szellemit a testivel, melynek értéke amahhoz képest a semminél kevesebb. A dualizmus a végsőig kiélesedett, metafizikai és erkölcsi tekintetben.

Ez a dualizmus, ha az idők folyamán a világi élet értékének szembetűnései sok tekintetben enyhült is, az egyházak tanítása és tekintélye folytán mind a mai napig fennmaradt. De filozófiai tekin-

tetben majdnem kezdettől fogva belső ellenséggel kellett megküzdenie. A dualizmus saját belső dialektikájánál fogva újra és újra magától megszülte a monizmust is, mint materialisztikus, vagy mint szorosán panteisztikus világfelfogást. Az egyház tanítása nem engedte a monizmus nyílt hirdetését, melyet majd ateizmusnak, majd materializmusnak bélyegzett, így a panteizmus e nyomás alatt különböző alakokat öltött, de az alakoskodás mögött kevés fáradtsággal fölmerhetjük a folyton üldözött, folyton újra feltámadó panteizmust.

A zsidó monoteizmus mintegy siettette a válságot. Kés hegyire állította a problémát. Mérhetetlenül megnövelte az Isten és a Világ fogalmának belső feszültségét. A görög istenhez vezetett út a világból, sőt ki sem kellett menni a világból, hogy vele találkozassunk, a zsidó istennek nincs helye a világban. A zsidó isten minden, de mellette a világ semmi. A biblia metaforái, ha erről szó van, a legnagyobb alárendeltséget fejezik ki; az egek számolya az Úrnak, stb.; nem szabad képet faragni istenről, de nem is lehet. Igaz, hogy isten teremtette a világot a semmiből, egyszerű *legyen* parancsával, de a teremtmény nem hasonlít teremtőjéhez. Csak az emberben van hasonlóság istenhez, aki a maga képmására teremtette és akibe a maga lélekzetét fújta bele és ezzel adott neki életet, de ez inkább az antropomorfisztikus néphit reflexe és a gyakorlati élet utánrezgése, mert hiszen emberi szempontból tekintve, a zsidó nép nagyon is értékelte a világi életet és más életet nem is ismert, a lélek halhatatlanságát csak sokkal később tanította. Nagyon jellemző, hogy a zsidó gondolkodás nem vetette föl azt a kérdést, hogy mi a világ, ha isten a semmiből, akaratával, teremtette, micsoda a szubstanciája, milyen a maradandósága. Ha akarom, ez a monoteizmus a legmerevebb dualizmus; miután a világ lett, istenhez semmi köze és hasonlósága; istent nem szabad az ember formájára fölfogni, nem szabad képben vagy

szoborban ábrázolni. De ha akarom, ez a dualizmus csak egy hajszálnyira van a panteizmustól, mert a világ isten mellett jóformán semmi, semmiből lett, csak mintegy háttére istennek, aki minden. Spinoza panteizmusát Maimon *akozmizmusnak* nevezte, azaz oly monizmusnak, mely isten javára a világot tagadja; mások elfogadták ezt az elnevezést, a többi közt Hegel is; de inkább lehetne az egész zsidó vallási felfogást velejében akozmisztikusnak nevezni. De csak metafizikailag, ha ugyan a zsidóknak volt metafizikájuk, mert érzékük nem volt hozzá; a gyakorlatban nagyon is megigenlették a földi életet. De a lelki horizontnak azon a tájékán, ahol a metafizikai kérdésnek kevésbé határozott árnyékképe tűnik fel, ott isten fénye ragyog nekik, a világ pedig mint elenyésző sejtelem ködlik. De íme kitűnik, a legszélső monoteisztikus dualizmus nem nagy távolságra van a panteizmustól. Ahol isten annyira fölötte áll a világnak, a világ annyira semmis mellette, ott csak egy lépés kell hozzá, hogy a kettő egybeolvadjon, eggyé váljon, akozmisztikus alapon. Ha túlozzuk a kifejezést, mondhatjuk, hogy ez a panteizmus monisztikus célját úgy éri el, hogy a világot tagadja.

Xenophanes és Parmenides panteizmusa, mint láttuk, nem ilyen. Ellenkezőleg ott az istenek oly gyöngék, hogy egy lehellet elfújja őket és marad a világ. Ezt is panteizmusnak nevezhetjük, de ez a kozmisztikus panteizmus. Ilyen a stoikusoké is, mely azonban materialisztikus színezetű. Az újplatonikus panteizmus közelebb áll az akozmisztikushoz, mert istent, ha lehet, még magasabbara helyezi a világ fölé, mint a zsidó, csak azzal enyhíti akozmizmusát, hogy ezt a csekély értékű világot is az ősválóval egymivoltúnak tekinti. Az egész középkoron át bujkál a panteizmus. Hogy mi istenben vagyunk és isten bennünk, ez az apostoli mondás sok panteisztikus gondolatmenetnek szolgál takaróul. Csak dinanti Dávidot említjük, ki már nem igen takargathatja panteizmusát. A középkor első felében, amennyiben

filozófáknak, javában újplatonizálnak és csak nehezen állhatnak meg e filozófia lejtőjén, mely a panteizmus felé hajlik. De ez a panteizmus lassan-lassan jelleget változtat és újplatonikusból eleaivá fejlődik. A döntő fordulatot a világi és tudományos élet fölvirágzása, főleg az új asztronómia adja, A geocentrikus világfelfogás megdőlése a végtelen világűrben a csillagrendszerek végtelen számára irányozza az ember tekintetét. E csillagrendszerek nagy törvényes rendje áhítattal tölti meg a gondolkodók lelkét. Kopernikus és Kepler, kik maguk is a délolasz vagy görög matematikus iskola hagyományaira hivatkoznak, egyengetik az új természetszemléleti panteizmus útját, melynek végén feltűnik Giordano Bruno mártíralakja, ki az új panteizmust az előrehaladottak filozófiájává teszi Európában. Ez a panteizmus, ha az új asztronómia biztos alapjáról emelkedik is föl, tele van kozmikus poézissel, szárnyaló lelkesedéssel, merész lendülettel, melyek művészi szint és a végsőig fokozott életérzést adnak neki. Az újplatonikus panteizmus új alakban támad föl. Hogy Spinoza ismerte-e Brúnót, nem bizonyos, bár nagy megegyezéseket találunk. Hogy a Bruno keltette nagy panteisztikus áramlat valamely megnyilatkozásában őt is érte, legalább is valószínű.

A szigorú tudományosságot szomjazó lelkét nagyobb erővel fogta meg Descartes. Descartes se állott távol a panteizmustól, de józanabb gondolkodással jutott el hozzá és sohasem élezte ki annyira, hogy az egyházak e miatt fordultak volna ellene. Descartes a legmerevebben választotta el a testet a lélektől. A test kiterjedt, a lélek gondolkodik, semmi közük egymáshoz. Azaz mégis van: az ember testből és lélekből áll. A test tud valamiképp hatni a lélekre és a lélek is a testre, de így is merőben különböznek egymástól; a kölcsönhatást azután igen mesterséges konstrukcióval iparkodik elfogadhatóvá tenni. A tényállás az, hogy a lélek és test különválasztását filozófiailag igazolja; a kölcsönhatás pe-

dig tény, melyet nem lehet tagadni. Ezt a tényt és ezt a filozófiát elég mesterkéltén iparkodik megegyeztetni egymással, csak hogy a filozófia is megmaradjon, a tény is elismertessék. E dualizmus ellenére a gondolat viszi Descartes-ot a panteizmus felé. Metafizikai főfogalma a szubstancia, melynek meghatározása megegyezik az Isten fogalmáéval. A szubstancia az, aminek fogalma magában van, magában áll meg és nem szorul semmi más fogalomra a megértéséhez. Klasszikussá vált definíciója az, hogy szubstancia az, ami olyképp létezik, hogy semmi másra nem szorul ahhoz, hogy létezzék. De ilyen csak egy van: isten. Test és lélek is szubstanciák, de más fajták, nem igaziak, *teremtett* szubstanciák. Igazi bizonyítéka is csak egy van istennek, kit nem lehet más fogalom segítségével bizonyítani, csak magamagából, mert hiszen magában és magától van. Isten fogalmából következik, hogy léteznie kell. Ez a híres Anselmus-féle ontológiai bizonyíték. Van tapasztalati bizonyítéka is isten létének, de ez mégis csak másodsorban jön. De ha csak egy szubstancia van, isten, akkor a világ is istenhez tartozik, mintegy elmerül benne; de ezt a végső konzekvenciát Descartes nem fejt ki. Ilyen kérdéseket Descartes, aki békében akart élni az egyházzal, a teológiának enged át. Utána Geulingx és Malebranche oly utakon járnak, melyek még közelebb jutnak a panteizmushoz, mert az aktív erőt a világegyetemben egészen istenre hárítják, aki minden hatásnak, kölcsönhatásnak, változásnak egyedüli esz-közlője.

Spinoza panteizmusa.

Spinoza alaposan át- és földolgozta Descartes gondolatait és ha nem maradt meg ennél a rendszernél, ez nyilván azért is volt, hogy semmiképp nem akart a gondolatok feleútján megmaradni, vé-

gig szeretett gondolni minden gondolatot. Nem tudott mit kezdeni a „teremtett“ szubstanciákkal. „Teremtett“: az nem filozófiai gondolat, az teológia, az a titkok titka. „Teremtett“ annyit tesz igazában, hogy „nem tudom, hogyan lett“, amivel le is mondtunk a gondolkodásról. Ilyféle gondolatok nem állhatták távol Spinozától. De kételyek nem alkotó erejűek, csak alkalmat adhatnak azután az alkotásra. Valószínűnek tartom, hogy a panteizmus is készenlétben állott lelkében. Csak egy szubstancia van, amely természeténél fogva csak egyetlen lehet. Igen ám, de a kiterjedés merőben más, mint a gondolkodás, hogyan fér ez össze az *egy* szubstanciával? Lehet-e a gondolkodást a kiterjedésből leszármaztatni (materializmus) vagy a kiterjedést a gondolkodásból (idealizmus vagy spiritualizmus)? De itt van a modern fizika (Galilei), amely az anyagi változások szigorú rendjét, autonómiáját, kapcsolatoságát tanítja. Az anyagi változásokat csak más anyagi változásokból lehet megmagyarázni. A lelkieket csak lelkiekből. Descartes mesterkéltné konstrukciói nem állhatnak meg. A gondolkodás egyes mozzanatai zárt sorban folynak le, az anyagi világi hasonlóképen. össze kell kapcsolni a két egymástól teljesen független sort az *egy* szubstanciával! Nagyon valószínűnek kell tartanunk, hogy ezekkel a gondolatokkal küszködött a fiatal Spinoza. Ebbe a káoszba kellett becsapnia az alkotó villámszikrának, hogy rendezett gondolatsor keletkezzék.

De a dualizmust mindenképp ki kell küszöbölni. Tudjuk, hogy a szubstancia *egy*, nem létezhetik két szubstancia, mert akkor az egyik határt vetne a másiknak, azaz nem volna az, ami a másik, nem volna végtelen, korlátlan. Lám az ember állítólag két merőben különböző szubstanciából áll, ha azok csak teremtett szubstanciák is, mégis *egy*, nem vagyunk összetételek, az egyéniség *egy* és oszthatatlan. És a világ is *egy*: a természet a maga végtelen sokféleségében mégis *egy*, a csillagok egymást tartják,

vonzák, hatnak egymásra, minden egybe van kapcsolva mindennel. A szubstancia egy, az ember egy, a világ egy. Ebből következnek, hogy a szubstancia ugyanaz mint isten és ez ugyanaz, mint a világ. Isten = Világ = Szubstancia. Ez a célpont, melyhez el kell jutnunk. Csak egy nagy akadály mered elénk: a gondolkodás és a kiterjedés dualizmusa. A gondolkodás nem kiterjedés, a kiterjedés nem gondolkodás. A monizmust ránk parancsolja a szubstancia fogalma és ránk parancsolja a világ és az ember szemlélete. De ez a monizmus nem fér meg a gondolkodás és kiterjedés dualizmusával.

A villámszikra ez volt: istené a gondolkodás; ez volt a filozófia és teológia legősibb meggyőződése. A gondolkodás nem valami, ami független istentől; ez az ő akciója, az ő tevékenysége, az ő sajátossága, egy készen álló műszóval: az ő attribútuma. A *kiterjedés is az övé*, isten nemcsak gondolkodó, hanem *kiterjedt való* is, isten kiterjedt. Ez volt az új gondolat, mely egyszerre világosságot gyújtott Spinoza elméjében. Ezt a gondolatot senki Spinoza előtt nem gondolta. Hogy némelyek itt felhozzák, hogy a zsidóknál előfordul az a kifejezés, hogy Isten a szellemek *helye*, csak mutatja, mennyire nem értették meg az illetők Spinozát és nem e zsidó kifejezés értelmét. A régebbi panteisták, akik a világot istenítették, persze testinek képzelték istent, de azok nem mentek keresztül Descartes szigorú iskoláján, azok talán költők voltak, de nem filozófusok. A kiterjedés és gondolkodás nem szubstanciák, se teremtettek, se nem-teremtettek, hanem az egy istennek, az egy szubstanciának ellentétes attribútumai. Hogy mikép lehet az *egy* szubstanciának két és éppen két attribútuma, mely ellentétes, azt nem kérdezhetjük, mert akkor azt is kérdezhetjük, hogyan lehetséges, hogy van szubstancia? A véghez vagy a kezdethez értünk, melyen túl ránk nézve nincsen semmi.

Ez a gondolatmenet tükröződik a kis Ethiká-

ban. Aki a bizonyító szövegeket szeretné olvasni, nézze meg a szerző német Spinoza-könyvét.

Ez tehát Spinoza rendszere egyik oldalának mintegy alaprajza, képzelt genetikai fejlődésében.

Ehhez még hozzáadandó, hogy Spinozának gondja volt e rendszer egyik szépséghibájának el-tüntetésére. Miért van a végtelen szubstanciának két, épp csak két attribútuma? Ezt csak nem lehet a kifejtett főgondolatból leszámaztatni? Tapasztalatból tudja Spinoza, hogy gondolkodás és kiterjedés van és úgy tesz, mintha ezt a szubstancia fogalmából leszámaztatná. De nem úgy tesz. A szubstancia végtelen lévén, végtelen sok attribútuma van, ámde mi ezekből csak kettőt ismerünk meg, az emberi megismerés korlátoltságánál fogva. Igen szellemes emberek fölvetették azt a kérdést, hogy nincs-e a rendszerben célzás rá, hogy a többi végtelen sok attribútumból is valamit tudhatunk és próbálták is kitalálni, hogy mikre gondolhatott Spinoza. De Spinoza ezt a pontot egyáltalán nem szívesen érinti, igen érthető okokból, mert egyébként az emberi elme megismerő képességét igen magas fokra teszi és hogy miféle korlátok szűkítették itt látó erejét, egyáltalán nem teszi szóvá, úgyhogy azt kell hinnünk, hogy a végtelen attribútumokról nem elmélkedett. A rendszer harmóniáját az menti meg, hogy a végtelen szubstanciához jól illesztheti a végtelen számú attribútumokat. Hogy mi csak kettőt ismerünk meg, az tapasztalati tény. Spinoza nem nézi le a tapasztalatot, habár alantasabb értékűnek tartja. De az általános tapasztalatra, amiről itt van szó, többször szokott hivatkozni.

Ezzel azonban csak a rendszer egyik oldalának alapvonalait vontuk meg. Az eddigi megállapodások újabb problémákat vetnek felszínre, melyeknek megoldása és a rendszerbe való beillesztése új nagy feladatokat adott föl gondolkodásának. Hatalmas erővel fogott ehhez a munkához.

Eddig csak istenről és a világról volt szó; lát-

tűk, hogy ez a panteizmus nem akozmizmus; a világ nem tűnik el istenben; inkább hasonlít az eleai panteizmushoz, de az újplatonikustól sem áll távol; a szubstancia fogalma csúcsa az egész rendszernek; Spinoza rendszere nagy szintézise a kétfajta, panteizmusnak; a kis Ethikában, melyben a természet gondolatát hangsúlyozza és istennel azonosítja, hasonlít Brúnóhoz; a nagy Ethikában, mely rendszereesebb épület, a szubstancia, ill. isten fogalmával indítja meg a tárgyalást, tehát hasonlít Plotinoshoz; végül e két motívum nagy harmóniába olvad. A kérdés eldől az *ember* tárgyalása alkalmával. Az embert nem lehet a szubstanciából vagy istenből leszámaztatni. Az ember van. Az embert a tapasztalat adja. Hogyan lehet az ember mivoltát az egyetemes szubstanciából leszámaztatni!

A panteisták az egyéniséggel kissé könnyen szoktak elbánni és Spinoza gondolatának tárgyalásában jól hangzik, ha az egyéniséget, az egyes embert, a mulékony hullámhoz hasonlítják, melynek léte csak végtelenül keveset fodrozza a végtelen tenger fölszínét. Az egyén jóformán semmi. Volt — nincs. A végtelen szubstanciához, avagy istenhez, avagy a nagy természethez képest mi is lehetne az egyes! De e hasonlatoknak kevés alapjuk van Spinoza filozófiájában. E filozófia nagyobb részét az ember tárgyalása foglalja le. E filozófia főcélja az emberi boldogság vizsgálata, miben keressük és hogyan érjük el, a legnagyobb tért ennek szenteli, a legnagyobb súlyt erre helyezi. Az összes eddig ismertetett gondolatok a világ és isten mivoltáról, egységéről, vagy kettősségéről, szóval a rendszer metafizikai része, csak alapja a többinek. E rendszer röviden azt tanítja: isten egy, és az ember akkor boldog, bölcs és jó, ha istent megismeri, Nincs tulajdonképpen választófal metafizika és embertan közt, mert isten megismerése a legfőbb bölcsesség és erkölcs. Ezért a mű címe nem filozófia, nem metafizika, hanem Ethika. Jellegét a címében

mintegy homlokán hordja: Ethika. De mindenek véégig kell menni: Istent alaposan kell ismerni, az embert is, a megismerést is, az akadályokat, a véégő győzelmet is. Ha egy pillantást vetünk Descartes filozófiájának jellegére, egyszerre látjuk a nagy különbséget Descartes és Spinoza közt. Nem fogalmakban kell azt keresnünk, hanem a gondolkodás egész jellegében. Descartes az igazságot keresi és csak azt. Ha kérdik tőle, honnét merítsünk útmutatást a cselekvésre, azt fogja felelni, előbb az igazságot kell ismerni, azután tudni fogjuk, hogyan cselekedjünk. De addigi Ideiglenes szabályokat állapítunk meg. Spinozának pedig a cselekvés, az erkölcs, az emberi lélek belső rendje a fő, a többi ennek szolgálatában áll. Spinoza zsidó, keleti ember, hasonlít is a nagy keleti bölcsekhez. De ő az egyedüli közülük, aki a nyugaton el tudott terjedni. Mintha hallanék a zsidó imádságot, halljad Izráel, isten egy, csakhogy istenen mást ért. De ha a jámbor zsidó isten gondolásába elmélyed, az ő igéjét tanulja éjjel-nappal, akkor a megegyezés Spinozával még teljesebb. Spinoza is azt tanítja, istent gondolni a legfőbb elméleti és gyakorlati bölcsesség.

Spinoza egyéniségtana

Spinoza metafizikája három oszlopon nyugszik: a szubstancia, az attribútum, a módusz fogalmán. A szubstancia magába foglal mindent; az attribútumokat és móduszokat, tehát az egész világot. A szubstancia egy és oszthatatlan és véegtelen; a minden-egység; egy-mindenben és minden-egyben. Itt nagy kérdés vetődik föl. Vajjon az attribútumok sokfélesége reális-e? És már előbb kérdeztük: hogyan lehetséges, hogy az egy szubstanciának véegtelen sok, egymástól reálisan különböző, sőt ellentétes attribútuma legyen? Ez a kérdés oly bomlasztó hatású a rendszerre, hogy némely kiváló filozófus,

I. E. Erdmann, a híres filozófia-történetíró vezetése mellett, úgy iparkodott a kérdést megoldani, hogy az attribútumokat csak különböző *felfogásmódoknak* tekintette. A szubstanciát lehet kiterjedtnak és lehet gondolkodónak tekinteni; ez nem lényegbeli, csak *fölfogásbeli* különbség; ez magán a szubstancián nem változtat, mely marad egy és ugyanaz. Más szóval: Erdmann Kant fenomenalizmusát, szubjektív idealizmusát viszi bele Spinoza filozófiájába, hogy teljesen érthetővé tegye. Tagadhatatlan is, hogy Spinoza kifejezései sokszor úgy hangznak, hogy ily fölfogást megengedhetnének, ha filozófiájának egész jellege nem ellenkeznék vele. Spinoza nem kételkedik a dolgok objektív valóságában; nem mi vesszük bele a mi fölfogásunkat a világképbe, melyet saját természetünk mivoltához képest mi alkotunk, hanem felfogásunk nem egyéb, mint szubjektív képmása az objektív valóságnak. Tehát kiterjedés és gondolat reálisan különböznek, mégis az *egy* szubstancia attribútumai. Ha Spinoza egy lépéssel tovább megy, Kanthoz ér, de ezt az egy lépést nem teszi meg. Azt se kérdi, hogyan lehetséges, hogy két attribútum (és a végtelen sok többi mind) szubstancialiter egy lehessen. Ha ezt a kérdést fölveti, akkor meg kell tennie azt az egy lépést, mellyel Kanthoz érne. De nem veti föl. Ezek azok a határok, melyeket Spinoza át nem léphetett. Ilyenek minden filozófus gondolkodásában akadnak.

Az egy szubstanciától nem vezet igazi út az egy szubstancia végtelen sok attribútumához; vájjon a móduszokkal hogy vagyunk? A „modus“ módusulása a szubstanciának, azaz a módusz: a szubstancia, amennyiben determinálnak tekintjük, vagy: a módosított szubstancia, vagy ha külön tekintjük a testeket és külön a gondolatokat, akkor a módusz: az attribútum, amennyiben módosítottnak tekintjük, tehát a testek a kiterjedés módosulásai, a lelkek pedig a gondolkodáséi. De valamint a szubstancia egy, ámbár végtelen sok az attribútuma, azonkép a szub-

stancia egy, ámbár végtelen sok a módusza. Minden módusz az egy szubstancia módosulása. De valamint az attribútumok, ámbár a szubstanciát tekintve egyek, megjelenésükben merőben különböznek, azonkép a móduszok is, azaz az egyes dolgok, ámbár a szubstanciát tekintve, mind az egy szubstancia módosulásai, megjelenésiig külön vannak egymástól, realiter különböznek. *Én* nem vagyok *te*, *te* nem vagy *én*, külön vagyunk, de mint az egy szubstancia móduszai vagyunk egyek. Az egyén tehát *valódi egyén*, minden egyén külön van, de valamennyien szubstancialiter egyek. Ez az egységten nem rontja le az individualizmust, sőt szinte megköveteli, nem hogy megtűrné. Hogy az egyén van, nemcsak az úgynevezett és mellőzhetetlen *általános* tapasztalat tudatja velünk; maga az egyéni tudat minden gondolkodás alapja. Nincsen „gondolkodás“, hnem ez van: én gondolkodom. Ezt Spinoza mestere egész filozófiája alapjává tette. De az egyének széjjelhullanának, ha nem volnának szubstancialiter egyek, azaz valamennyien az *egy* szubstancia módosulásai.

De ez a gondolat két más gondolattal kiegészítendő, különben Spinozát nem értjük meg, még felületesen sem. A móduszok még *máskép is kapcsolatosak*. Egymást határozzák meg, azaz az egyik a másikat. A dolgok *hatnak* egymásra, rendjük szerint; minden egyedet más egyed módosít, azaz létesít és tesz ható erejűvé; de ez is csak úgy, hogy előbb ő rá hatott más egyed, erre meg ismét más és így tovább a végtelenig. így teszi Spinoza a kauzalitás törvényét filozófiája integráns részévé és ezzel filozófiáját természettudományi panteizmussá. A fantasztikus panteizmus isten mindenféle megnyilatkozásával dolgozik; Spinozáé szigorúan tudományos. Isten, avagy a természet, avagy a szubstancia csak móduszokban, egyedekben elszórva jelenik meg előttünk; nem rajtuk kívül van még egyszer, hanem bennük; csak egyedek vannak tapasztal-

találtilag tekintve, de ezek az egy szubstancia módusai; ez a szubstancia (isten, természet) nem nyilatkozhatok meg másképp, mint az egyedek&en, az egyedek *által*. A misztikusok közvetetten beavatkozást, hatást várnak a legfőbb lénytől. Spinoza tanítja: ami a világon történik, csak egyes dolgok által történik, melyek hatnak egyik a másikra. Minden mechanizmus útján történik. Spinoza mondhatná: minden hatás mechanikus, de minden a mindenegynek a körében folytatódik. A természettudós minden hatást, ha lehet, matematikailag származtat le, a panteisztikus filozófus is. Az eredményt tekintve, semmi különbség köztük, de a filozófus minden egyedet az egészből ért meg. A kauzalitás olyan, mint a láncsor, melyből egy szem sem hiányozhatok. És ami az egyik attribútumra áll, a többiekre is érvényes; de mi csak a gondolkodást ismerjük a többiek sorából, a gondolatok tehát épp oly szigorúan összefüggnek, mint a testek, az egyik a másikat határozza meg, miután ő is más gondolat által meghatározatok és így tovább a végtelenig. Minthogy pedig a szubstancia *egy*, akár a gondolkodás, akár a kiterjedés szempontjából nézzük, a két sor teljesen párhuzamosan halad. A gondolatok rendje és kapcsolata azonos a dolgok rendjével és kapcsolatával, *ordo et connexio idearum idem est ac ordo et connexio rerum*. Ez az Ethika II. részének híres 7. tétele, mely egy csapással megváltoztatja az akkor annyira vitatott kérdést, hogy mikép hatnak a testek a lélekre és a lélek a testekre. A felelet Spinoza rendszerében ez: nem hatnak egymásra. Mert test és lélek egy, illetőleg az *egy* szubstanciának csak más attribútumból való felfogása. A dolgok rendje és a gondolatok rendje nem két különböző valami, aminek megegyeztetése annyi fejtörést okozott a metafizikusoknak. A párhuzamosság bennük nem egyéb, mint két különböző felfogásmód eredménye.

Ez az egyik. A másik gondolat, mely Spinoza rendszerét megvilágítja, a következő. Az előbbi gon-

dolat is már szükségessé teszi, hogy a gondolkodás és kiterjedés mivoltát közelebről vizsgáljuk. Hogy mi a kiterjedés, a tér, azt most mellőzzük, ennek a vizsgálatnak a gyakorlat adja meg alapját. De mi a gondolkodás? A lelki élet általában? A gondolkodás nem egyéb, mint megismerés. Minden egyéb megnyilatkozása a lelki életnek a megismerés derivatuma. De mi a megismerés? Nem egyéb, mint valamely tárgy gondolata, ideája. Minthogy a substantia egy, de különböző attribútumai vannak, minden dologhoz (rés) hozzátartozik a dolog gondolata (idea). Minden gondolat dolog gondolata, megismerése. A kettő elválaszthatatlan egymástól. A skolasztikában beszélnek a gondolkodás *intenciójáról*, azaz a gondolat *vonatkozik* a tárgyra. Ezt a kifejezést Spinoza sohasem használja, mert azt a látszatot kelti, hogy a gondolat és tárgya két dolog, holott a kettő egy, csak másképp jelenik meg. Minden gondolathoz *íiozzátartozik* tárgya, mert gondolat = tárgy gondolása és tárgy gondolat tárgya. Nincs gondolat tárgy és nincs tárgy gondolat nélkül. Hogy ez a két attribútum elválaszthatatlan egymástól, nyilvánvaló. Hogy a többi attribútum hogyan viszonylik egymáshoz és a gondolkodáshoz, nem tudjuk, mert semmit se tudunk róluk. Spinoza soha sem nyilatkozott a többi attribútumokról. Csak a kis Ethikában fordul elő az a kifejezés, hogy *egyelőre* csak e két attribútumról van tudomásunk. Remélte-e, hogy később többet is megismerhetünk, nem tudjuk. Ezt az egyelőret az Ethika nem ismételte.

Spinoza ismeretelmélete.

De nyomban új kérdés vetődik föl. Hogy fér össze ezzel az elmélettel az a tény, hogy sokszor tévedünk, tehát hamis megismerésünk van, vagy pedig, hogy a megismerés fejlődik, tökéletlenből tökéletesebbé, vagy tökéletessé válhatik. Említettük,

hogy töredékben maradt ránk Spinoza egyik munkája: Az értelem javításáról, melyet ugyan nem fejezett be, de mindvégig fontosnak tartott és kiadás végett fölvetett e célra rendezett hagyatékába. Hogy fér az az elmélet össze az értelem javításának gondolatával és általában a gondolkodás fejlődésével! A metafizika szerint a gondolatok rendje azonos a dolgok rendjével, a megismerés tehát kezdettől fogva mintegy készen áll; tény pedig az, hogy folyton tévelygünk és szükségünk van ismeretelméletre, mely a tévedés forrásait föltárja és elkerülését tanítja.

Már a kis Ethikában megállapítja, hogy három fajta ismeret van és ehhez az Értelem javítása c. töredékben és a nagy Ethikában lényegtelen eltérésekkel ragaszkodik. Ez a három ismeret az *érzéki*, amely inadekvát, az *értelmi*, amely adekvát és az *intuitív*, amely az adekvátnak legmagasabb foka. Adekvát gondolat az, melynek egy igaz gondolat minden tulajdonsága vagy belső ismertetőjele megvan. Spinoza ismeretelmélete nyilván az általános tapasztalat tárgyából indul. Tény az, hogy fejlődésünkben először az érzékek útján jutunk ismeretekhez. Mi értékük van ezeknek az érzéki ismereteknek! Csekély. Az érzékek zavaros, megcsonkított ismereteket adnak. A testek hatnak érzékszerveinkre. Ez a hatás testi jelenség (retina elváltozása, a hallóideg megilletése stb.), ennek a testi jelenségnek megfelelő persze lelki, de ez a testi jelenség is csonka, összefüggéséből kiszakított részlet, tehát a megfelelő lelki jelenség is csonka, tökéletlen, nem teljesen megbízható. A megismerés legalsó foka a tapasztalat, melyet az említett okoknál fogva bizonytalanak mond (experientia vaga). Hasonló természetű a jelekből való ismeret, pl. szavakból, amely valójában olyan, mint a bizonytalan tapasztalatból való; ezért egybe is foglalható vele. Ez az elsőfokú ismeret.

De ez a velejében ugyancsak tapasztalati ismeret, mely a dolog közös tulajdonságaira vonat-

kozik, nem csonka, zavaros, határozatlan, az *fogalmi* ismeret, az *adekvát*, az *észbeli*, az felsőbbrendű, *másodfokú* ismeret. Minthogy ennek alapja is az érzéki benyomásokban rejlik, azt mondhatjuk, nem minden tapasztalati ismeret oly bizonytalan, mint előbb mondtuk. De erről Spinoza nagyon határozottan nem nyilatkozik. Az általános tapasztalatra, mint megbízhatóra és mellőzhetetlenre többször hivatkozik; lionnét tudná különben, hogy az ember gondolkodik, akar, hogy vannak ismereteink, stb. Hogy a fogalmi tudás igazi tudás, soha sem tagadta és nem is tagadhatta, mert hiszen egész filozófiáját fogalmakból konstruálta, főleg mikor előadja és bizonyítja. De a tapasztalati és fogalmi tudásnak egymáshoz való viszonyát sehol élesen meg nem határozta. Mert van még egy fajta a tudásnak, a harmadik, az intuitív, melynek jellemzését mind a háromszor, amidőn előadja (a kis Ethikában, az Emendatióban és a nagy Ethikában), csak példáit adja és mindháromszor ugyanazzal a példával. Legyen három szám adva, melyből egy negyediket akarunk megállapítani, mely úgy viszonylik a harmadikhoz, mint a második az elsőhöz (például: $1: 2=3: x$). A gyakorlati ember a másodikat megszorozza a harmadikkal, a szorzatot pedig elosztja az elsővel ($6: 1=6$). Miért? Mert így tanulta. Vagy Euklides VII. könyve 19. tantételének bizonyítása, t. i. a viszonyszámok közös tulajdonságai alapján. Az első eljárás helyessége véletlen. Ha nem őrizte volna meg helyesen emlékezetében az eljárást, könnyen tévedhetett volna. Nem ismeri eljárása helyességének okát. A második eljárás föltétlenül helyes, bizonyos, de közvetett, bonyodalmas. Van egy harmadik eljárás: csak ránézek a három adott számra és *azonnal*, minden közvetítő gondolat, szabály, fogalom nélkül tudom, hogy a keresett szám 6. Ez az intuíció. Soha Spinoza más példát nem ad, mindig a hármas szabályt, soha fogalmilag nem magyarázza. Nyilván a földolog előtte ennek a tudásnak

közvetlensége, momentánsága. Ez a legfelső fokú tudás, ez feltétlenül adekvát, bizonyos. De csak ennyit mond róla: Az ismeret harmadik neme Isten némely attribútumának adekvát képzetéből a dolgok lényegének adekvát ismeretéhez halad...; s minél inkább értjük meg e mód szerint a dolgokat, annál inkább értjük Istent s ezért a lélek legfőbb erénye, azaz a lélek hatalma vagy természete, vagyis legfőbb törekvése: az ismeret harmadik neme szerint érteni meg a dolgokat (1. Balogh—Alexander: Spinoza Ethikája, 265. 1.). Ezt a legfelső rendű tudást csak kevéssé illusztrálja a hármasszabály példája, csak annyit exemplifikál, hogy mint amaz, a legfelső tudás közvetlenül, momentán, feltétlenül bizonyos. A tudományos előadásban azonban ennek alig vehetjük hasznát, mert ott bizonyítani kell, amint Spinoza maga is az Ethikát nemcsak a második fajta ismeret módja szerint adja elő, hanem annak is legszigorúbb módján, *more geometrico*, geometriai módon. Ebben az intuitív megismerésben keresték és látták meg Spinoza miszticizmusát. A kis Ethikában valamivel több van erről, mint a nagy Ethikában. Ott az intuitív megismerésről azt mondja Spinoza, hogy a tárgy (a dolog) benne közvetlenül nyilatkozik meg az értelemnek és egyesül a lélekkel (Gebhardt fordítása, 113. 1.) és ez az egyesülés, a léleknek Istennel eggyé válása — mert Istent ismerjük intuitív módon — minden fajta miszticizmusnak veleje. De a nagy Ethikában ezt mellőzi, mert szigorúan végiggondolva az Ethika alap gondolatait, a lélek nem egyesülhet Istennel, mert hiszen egy vele, és Spinoza az ilyen miszticizmusnak még látszatát is kerülni kívánja. Vagy a metafizika álláspontjára helyezkedünk, akkor az egyesülés említése fölösleges; vagy az egyéni megismerés szempontjából nézzük a dolgot, akkor elegendő a közvetlen megismerés megállapítása. Spinoza ismeretelmélete, akár mint nézzük, nem egészen világos. Az érzéki „megismerés“ nem téves, csak nem

teljes. A fogalmi ismeret adekvát, de nem érzéki, meggyőző erejű. Az intuíció teljes és tökéletes, de fő jellemzője, hogy az egyest istenből ismerjük meg. Hogyan és mikép, a filozófus nem mondja meg. Érdekes megemlíteni, hogy a gondolat és test parallelizmusa merevnek és késznek tünteti fel az eszmék rendjét. De midőn Spinoza a gondolat természetét vizsgálja, kitűnik, hogy a gondolat nem kész, nem „néma“ valami, mint táblán a kép, hanem *cselekvés*, aktus, a megértés cselekedete. *De van-e a geometriai természetű világban cselekvés?* És ki a cselekvő! Nyilván a lélek, a gondolkodás. A kis Ethikában a gondolkodás valami passzívum, a dolog maga érvényesül a lélekben, a nagy Ethikában a lélek passzivitása mellőztetik, a cselekvés, aktivitás gondolata lép helyébe, de teljesen uralkodóvá mégsem válik. Végül pedig a gondolatról is van gondolatunk, azaz tudjuk, hogy gondolkodunk. Ezt abban a híressé vált klasszikus mondatban fejezi ki: Valamint a világosság magamagát és a sötétséget teszi nyilvánvalóvá, azonkép az igazság magamagának és a tévedésnek normája. Sane sicut lux se ipsam et tenebras manifestat, sic veritas norma sui et falsi est. Újra kérdezzük: megmagyarázza-e Spinoza ismeretelmélete azt a kétségtelen tény, hogy tévedünk! Az ismeretelmélet azonban Kant előtt nem volt kritikai természetű és nem állott Spinoza gondolkodásának homlokterében.

A végtelen és a véges.

Más képet mutat Spinoza filozófiája, ha a szubstancia fogalmából indulunk és mást, ha az egyest nézzük és keressük az utat a szubstanciához. A szubstanciától a móduszhoz egyenes az út, de szürke és egyforma; az út, mely a módusztól a szubstanciához visz, gazdag (a tapasztalat gazdagsága) és fordultatos, hogy a tapasztalat adta anyagot beledolgoz-

hassuk. Itt több kérdés tolu elénk: a főkérdés, milyen helye van a móduszok világának a világ egészében?

A szubstancia nem függ senkitől, magában és magától van, egyedül van, nincsen párja, mindnek, ami van, a szülője, megronthatatlan, és ami származik belőle, mind szükségkép származik. Valamint a logikai következtetésben a zárótétel a premisszákból folyik, szükségkép, megváltozhatatlanul, azonkép ami a testek világában történik, szükségkép folyik okaiból. Ok és okozat — ez a világ. Az okság leg-egyetemesebb törvénye a világnak és az okság jellemzője a szükségesség.

De hogyan származhatik az örökkévaló szubstanciából az időleges, a föltétlenből a föltételes, a végtelenből a véges? Ez tulajdonképpen a kérdések kérdése. A filozófiának voltaképi feladata a világnak, a mi világunknak a magyarázata. A mi világunk véges, változó, múlandó. Utal egy végtelenre, állandóra, örökkévalóra. De hogyan származhatik az ilyen? Tagadhatatlan, hogy a mi világunk amolyan; tagadhatatlan, hogy gondolunk egy más világot, mely emilyen. Ámde, hogy szülheti ez amazt? Hogyan kerül a végeesség, múlandóság, föltételezettség a világba? Honnét e süllyedés? Ez minden panteizmusnak főkérdése. Mely bűneset kergette ki a szubstanciát a végtelenség és örökkévalóság paradicsomából?

Plotinos hasonlattal felel erre a kérdésre. Valamint a fény eltávolodván forrásától, folyton veszít erejéből, míg végre sötétségbe vész, azonkép az örökkévalóság kisugárzása mindig csekélyebb értékű alakulást szül, míg végre az anyagi világ minimális értékű valósága származik. Ezzel velejár a világ atomizálása is. Spinoza is keres valami közvetítést szubstancia és véges módusz közt. Nem lehetetlen, hogy a közvetítési gondolat nem tudjuk mely konkrét történeti alakulat révén jutott el hozzá az újplatonizmusból, de a kérdést soha ebben a for-

mában nem vetette föl, tehát a problémát nem ebben a formában látta. Ragaszkodik hozzá, hogy valósággal csak a szubstancia van, és a szubstancia móduszai, de a móduszok kétfélék: a végtelen és a véges móduszok. A végtelenek közvetlenül egy isteni attribútum föltétien természetéből folynak és ami ily végtelen módusz, abból ismét folyhatnak végtelen móduszok. Példát is mond. A gondolkodás attribútumából folyó ily végtelen módusz az abszolút végtelen értelem, a kiterjedéséből a mozgás és nyugvás, mint a *facies totius mundi*, az egész világ ábrázata, mely folyton változik ugyan, de lényegében mindig ugyanaz marad. A kis Etlükában ezt a végtelen móduszt isten fiának is nevezi. De igazi közvetítést végtelen és véges között így sem érünk el. Mert a végtelen móduszból is mindig csak végtelen módusz folyik, sohasem véges. A végtelen módusz itt és mindenütt, ahol szóba kerül, a mindenség törvényszerű kapcsolatoságát jelenti. A kiterjedt testek a nyugvás- és mozgásnak egy bizonyos viszonyában vannak egymással, azaz a mozgás egyetemes törvényének vannak alávetve. Ez a törvényessége a mindenségnek örök és változatlan. Nem tartozik Istenhez, a *natura natúr ans*-hoz, hanem a természethez, *natura naturata*, de ez a törvényesség közvetlenül Istenből származik. Ugyanez áll a gondolkodásra nézve, habár a gondolkodás egyetemes kapcsolatoságáról nem ad oly tiszta példát. Itt azonban csak az érdekel bennünket, hogy nem kapunk a végtelen móduszok útján feleletet arra a kérdésre: hogyan értsük meg a végezt a világban, mely nem egyéb, mint maga az Istenség? Nyilván az *érzéki fölfogással* függ össze. Ha a dolgokat Istenre vonatkoztatva fogjuk föl, akkor igazság gyanánt fogjuk föl, *sub specie aeternitatis*, az örökkévalóság szempontjából. Ez a kifejezés igen gyakran fordul benne elő és mint ilyen, behatolt az egyetemes filozófiai nyelvbe, jelezvén általánosságban az egyetemet, a lényegest, az örökkön örökké valót a dolgokban; az érzékek el-

aprózzák előttünk az egyetemest; a gondolkodás, mely mindig iparkodik az egészet állítani helyre, visszavezet bennünket a való igazhoz. Eszerint tehát a véges csak az érzéki emberi fölfogás születtje volna.

Ide kell vennünk a térről és időről való fölfogásunkat is. A tér érzéki fölfogásunk szerint végesnek, oszthatónak, részekből állónak tetszik; értelmileg tekintve végtelen, egyetlen, oszthatatlan. Az idő tisztán pszichológiai termék; nem attribútuma a szubstanciának, mint a tér, hanem egyáltalán nem reális. Tudjuk, csak a szubstancia van és módusai. A tér a szubstanciához tartozik, az idő nem. A szubstancia nem időbeli, az örökkévaló, annak nincsen se múltja, se jelene, se jövője, mert semmiféle időbeli kategória nem illik rá. De az idő semmiségéről se nyilatkozik határozottan Spinoza. Hiszen minden, ami véges, időben van, a véges pedig tény, melyről az általános tapasztalat eléggé értesít bennünket.

A tér fontos szerepet visz Spinoza gondolkodásában, egész filozófiáját mintegy általhatja, sőt valószínű, hogy midőn a szubstanciáról szól, mindig a tér lebeg előtte, mint paradigmája metafizikájának. Egész párhuzamot lehet vonni tér és szubstancia közt.

A tér végtelen — isten végtelen. A tér örökkévaló — isten örökkévaló. Minden térbeli alak mintegy bennfoglaltatik a térben. Minden, ami van, Istenben van. Minden egyes térbeli alakot más térbeli alak határok közé szorít — minden egyes dolog Istenben van determinálva más egyes dolgok által. Minden térbeli alak örökké igaz. Ha egy térbeli alak törvényét megállapítom, ez nem most igaz, vagy tegnap volt igaz, vagy holnap lesz az, az az időn kívül van, az örökké igaz. Így vagyunk a dolgokkal is. Sőt az örök móduszokat is a tér illusztrálja. A háromszög általában más, mint pl. az egyenlőoldalú háromszög. Amannak az egyetemes törvényét az

egy-egy háromszögek variálják, de mindegyik engedelmessé válik az egyetemes törvénynek, mindegyiknek a szögösszege 180° stb. A háromszög általában olyan, mint az örök módusok a metafizikában. Sőt a háromszög egyetemes törvénye mintegy szüli magából a háromszög összes lehetőségeit és ennyiben ez mintegy közvetítő, mely a tér fogalmából elvezet az egyes konkrét téralakokhoz. Spinoza *more geometrico* adja elő egész filozófiáját, de a geometria mintegy mintázhatta egész filozófiáját, nemcsak annak előadását. Nem mondjuk, hogy Spinoza tudatosan vette a geometriát mintának, de minden elvont gondolat valamely konkrétumból szívja életerejét és nem lehetetlen, hogy midőn Spinoza Istenről elmélt, titokban, tudattalanul mindig a térre gondolt. Hogy a tér gondolata döntő volt gondolkodásában, már ott is láttuk, ahol metafizikája, panteizmusa keletkezéséről szoltunk. Filozófiája akkor kristályosodott ki, amikor azt a gondolatot találta, hogy Isten nemcsak gondolkodó, hanem kiterjedt való is. A gondolat pedig nem egyéb, mint a térbelinek gondolása, megismerése. Tehát a tér megismerése Isten megismerése. A tér Spinoza filozófiájában a saját maga megismerésére ébred.

Az indulatok.

Hogyan sarjad ki ebből a geometriai filozófiából a tulajdonképpeni ethika, az erkölcsstan, mely pedig kezdettől fogva csúcspontja Spinoza gondolkodásának, mely az egész rendszernek a nevét adta? Van-e a háromszögek, körök stb. világában különbség jó és rossz, rútság és szép, célszerű és célszerűtlen, szükségesség és szabadság közt, mely fogalmak nélkül pedig nincs ethika? Hol görbül el ez a nyíl-egyenes gondolat az erkölcsi értékelés felé? Vagy el kell-e vesnie az erkölcsi értékelés fogalmának e geometriai merevségek végtelen vonalán?

Spinoza rendszerének ez a része a legcsodásabb. Nem segít ugyan a metafizika hiányain, de közelebbi vizsgálatra kitűnik, hogy ez a metafizika igenis hordozhatja az etikát és az etikája adja meg a rendszernek igaz értelmét. Bár kevés tért szentelhetünk ezeknek a gondolatoknak, mégis elég világossá tehetjük tételünket.

Az érték fogalmát ismerettanában találja meg. Spinoza lélektanában az, amit ma intellektuálisnak mondanak. A lélek alapvető tulajdonsága a gondolkodás. Amit akarhatnak mondanak, az is gondolat. Ezt már az ismerettanból tudjuk; a gondolatok rendje azonos a dolgok rendjével. Gondolkodni annyi, mint megismerni. Megismerni annyi, mint dolgot gondolni. Egyébként gondolkodás vagy akarással nem való valami. Csak egyes gondolatok vannak és egyes akarások. Spinoza nem ismer el úgynevezett erőket, tehetségeket a lélekben, szigorú nominalista, ellentétben a skolasztikusok többségével, akikhez pedig ebben a tekintetben számítani szokták. Még egy helyreigazítást kell tennünk; Spinoza mást ért akaraton, mint mi, Descartesből indulva, akaraton az igenlést és tagadást érti, t. i. hogy valamit igaznak vagy hamisnak tartunk, de az igenlés nem valami, ami a gondolaton kívül van, hanem maga a gondolat. Pl. A lélek megigenli, hogy a háromszög három szöge egyenlő két derékszöggel. Ezt gondolni és megigenelni azögy. Ebből következik, hogy szabad akarat nem létezhetik. Már azért sem, mert „akarat“, mint mondtuk, nem létező való, az egyes akarásokban pedig nem vagyunk szabadok dönteni, a gondolat mintegy magamagát igenli meg.

De mint tudjuk, van adekvát és inadekvát gondolat, íme az egyetlen nagy értékkülönbség, amely gondolható. Az érzéki gondolat tökéletlen, zavaros, csonka ismeret. Ha ebbe bele tudjuk kapcsolni az erkölcsi gondolatot, akkor erkölcsi élet lehetséges, akkor lehet értékkülönbség cselekedeteinkben.

Három új fogalom megállapítása szükséges e célra. Nemcsak gondolataink vannak, hanem *indulataink* is. Az indulat (*affectus*) testi változás, melynek azonban szellemi felel meg, a testi változás tudata. A testi változásnak az a sajátága, hogy a test ható erejét vagy növeli vagy csökkenti. Az indulat továbbá vagy *cselekvés* vagy *szenvedés*. Akkor cselekvés, ha az indulatnak mi vagyunk teljes oka; akkor szenvedés, ha nem vagyunk teljes oka. Adekvát ok, inadekvát ok. Íme az új fogalmak: indulat, cselekvés és szenvedés, adekvát és inadekvát ok. Ezekről eddig nem volt szó. Végül még egy fogalomra van szükségünk, az önfenntartásé. Minden dolog rajta van, iparkodik, törekszik, hogy létét fenntartsa, hogy létében megmaradjon. De ez nem valami új erő, vagy tehetség a lélekben. Magának a dolognak lényege az. Így vezeti be Spinoza az *akarat* fogalmát lélektanába, azét az akaratét, melyet mi is akaratnak nevezünk. Előbb azt mondotta, hogy az értelem és az akarat egy. Most meg-elevenedik a kép. Van bennünk valami, ami mintegy mozgóerő bennünk, a *conatus*, a törekvés, a kívánság, melyen az egész lélektan nyugszik.

Előbb úgy látszott, hogy Spinoza az értelemben látja a lélek mivoltát, tehát mint ma mondanók, tiszta *intellektualista*. Most kitűnik, hogy épp úgy nevezhetjük a mai filozófiai nyelven *voluntaristá*-nak, mert a *conatus*, a törekvés, akarás, minden valónak lényege. De nyilvánvaló, hogy az akarat nála kettőt jelent. A gondolatban rejlő igenlés és tagadás egyik értelme az akarat fogalmának; a lét-fenntartás, mint minden dolog lényegével azonos értelmű, a másik, melyet a lélekre vonatkoztatva akaratnak, a testre és lélekre vonatkoztatva törekvésnek (*appetitus*) mondunk.

Ezekből a fogalmakból építi föl Spinoza indulat-elméletét, mely filozófiájának egyik legtükrösebb, jóformán külön, mégis szerves része. Kivonata ennek az elméletnek nem adná igaz képét.

Majdnem tisztán lélektani tanulmány, mely csak kezdet pontjával, azután eredményével illeszkedik bele a rendszerbe. Először rendszeresíti az indulatok elméletét. Az alapindulatok ezek: a *törekvés*, melylyel velejár, hogy vagy növeli, vagy csökkenti a test hatóerejét, aminek lelkileg az *öröm* vagy a *szomorúság* indulata felel meg. Ezekből származtatja le az összes indulatokat, a szeretet és a gyűlölet, a rokon- és ellenérzést, a reményt és félelmet, a bosszúságot és kétségbeesést, a lelkifurdalást, a részvétet és ellentétét (amire nincs külön név), a fennhéjázást, a jóakaratot, a dicsvágyat és becsvágyat, a haragot és bosszúvágyat, a bámulatot; a megdöbbenést, a lenézést, az alázatot, a lelki erőt, a lelki nemességet — hogy csak néhányat említsünk, melyeknek nagy-szerű elemzését és definícióját adja; mind a mai napig sincs más ily klasszikus elmélete e matériának. Erre következik az indulatok erejének, hatásának a vizsgálata. Itt a főtétel az, hogy indulatot csak indulattal győzhetünk le. A belátás nem elegendő, hacsak nem indulat erejével lép föl, de végül azt kell mondanunk, hogy mindenki a maga hasznát akarja. És ez helyes is. Hasznunkat kell keresnünk, ez a jó. Tehát tiszta utilitarista Spinoza? Ha úgy tetszik, az. Csakhogy *igazi hasznunkat* kell keresnünk. Ebből azonnal kitűnik, hogy csak embertársainkkal együtt találhatjuk meg javunkat, ami államelméletének alapja, melyben Hobbes-szal egy úton jár. De létünket csak úgy tarthatjuk fenn igazán, ha az ész parancsai szerint élünk. Tehát a belátás első és egyetlen alapja az erénynek. Mint-hogy pedig a lélek legfőbb java isten megismerése, ezért a lélek legfőbb erénye istenismeret.

A rendszer befejezése pedig az igazi szabadság megállapítása. Az indulatban szenvedünk, elszenvedjük a világ hatásait, rabjai vagyunk a tökéletlen megismerésnek, az érzékiségnek. A tiszta gondolkodásban cselekvők vagyunk, az örök igazság felé fordulunk, kilépünk a végesnek folyton változó

világából. Istenben vagyunk, tiszta öröm fog el bennünket, szeretjük az öröm okozóját, szeretjük istent, Istenben nincsen indulat vagy szenvedély, nincsen öröm és bánat, mert hiszen tökéletes, nem örülhet, mert tökéletessége nem fokozódhatik, nem bánkódhatik, mert tökéletessége nem csökkenhet. Isten nem szerethet és nem gyűlölhet. Nekünk szeretnünk kell istent, mihelyt megismertük, de nem kívánhatjuk, hogy ő ezt a szeretetet viszonzza. De minthogy istenben az eszmék teljessége foglaltatik, a mi testünk eszméje is megvan benne, mint örök módusz, tehát lényében lelkünk halhatatlan.

Így elérkeztünk a spinozizmus záró gondolatához, az istenismerethez és istenszeretethez. Mintha fülünkbe csengenének a héber imádság szavai, szeressed Istent egész lelkeddel, minden erőddel. Nem azonos Spinoza gondolatával, de emlékeztet rá. Az *amor intellectualis Dei* zsidó jellegű. „A léleknek istenhez való szellemi szeretetű nem egyéb, mint az a szeretet, mellyel isten magamagát szereti, nem amennyiben végtelen, (mert annyiban nincsen benne se gyűlölet, se szeretet, *A. /?*.), hanem amennyiben az emberi lélek mivolta által megismerjük, ha ezt az örökkévalóság némi módja szerint fölfogjuk; azaz a léleknek istenhez való szellemi szeretete része annak a végtelen szeretetnek, mellyel Isten magamagát szereti.“ Ez az ismeret intuitív. Ezért az intuitív ismeretből fakad lelkünk igaz boldogsága.

Így az emberi boldogság nem az erény jutalma, hanem maga az erény. A bölcsesség vezet el hozzá. Nem az elvont, a holt boldogság, hanem az, amely a világ és az élet gondolkodó, intuitív felfogásából származik. Itt van a szabadság. Ha nem indulatok és szenvedélyek hajtanak és kínoznak bennünket, hanem a magunk észbeli belátása vezérel. Nincs ellentét az aktív élet és a gondolkodás közt. Gondolkodás az egyedüli igaz cselekvése lelkünknek.

Spinoza istene nem valami határozatlan, elmosódó valami. Az egyéniség istenben gyökerezik.

Isten magamagát szereti. Ez az ismeret intuitív módon ismeri meg istent, az egyéniség épít nekünk hidat istenhez. Az egyén a szabadság princípiuma. Mennél inkább átszellemülünk, annál nagyobb mértékben vagyunk halhatatlanok.

Spinoza filozófiáját fölszínes gondolkodók a materializmus egyik fajtájának, mások meg atheizmusnak minősítették. Kortársai a nagy „atheus“-nak mondták. Nem materialista és nem atheista. Sőt filozófiájának végszava még a szigorú párhuzamosságot test és lélek közt is elejti és a léleknek a test fölött való primátusát hirdeti. Mert íme, a teljes gondolat elvezet bennünket istenhez, isten megismeréséhez és boldogító szeretetéhez.

És e végső következtetés végett alkotta meg rendszerét, melyben tán vannak a következetességet veszélyeztető rések, de mely a világ és isten, a lélek és isten, a gondolat és cselekvés, az emberi élet és boldogság egységét, mint gondolkodásunk elutasíthatatlan követelését hirdeti.

SHAKESPEARE ÉS KATONA JÓZSEF

Még ma is csodálatosnak tetszik Katona *Bánk* kánjának keletkezése, mellőzése és föltámadása. Keletkezik, mikor állandó színházunk, drámánk, fővárosunk, irodalmi életünk nem volt; részt vesz egy pályázatban, melynek bírálói, köztük a kiváló Döbrentey Gábor, észre sem veszik; megjelenik nyomtatásban, de nem az olvasóközönséget hódítja meg, hanem a színházét egy nagy művész játéka révén. írta pedig egy huszonhárom éves ifjú, ki, miután néhány évvel később kijavította, örökre leteszi a drámaírói tollat. És erről a műről tűnik ki mind határozottabban, hogy a mai napig, gazdagon fejlődő drámairodalmunkban is, legértékesebb tragédiánk. Mennyi izgató kérdés rejlik e tényekben!

Akaratlanul is Shakespeare felé fordul gondolkodásunk. Őt tanulmányozván, igazodunk el mindenben, ami az újkori tragédiát illeti, ő tőle kérdezzük a drámaírás feltételeit, a dráma mivoltának és fejlődésének törvényeit. Más nemzeteknek is volt sajátos tragédiájuk, de csak Shakespeareé vált világirodalmi erejűvé. A nagystílű tragédiában ő a mi mértékünk, kihez mindent hasonlítunk; ő a típusnak az a képviselője, kinek fejlődésében analógiákat keresünk minden fejlődés megértésére.

A mi esetünkben még közelebbről érdekel bennünket Shakespeare. Katona József tanulmányozta Shakespeare műveit, *Bánk bán-ja* felismerhetetlenül a Shakespeare-féle tragédia bélyegét mutatja. Vannak, akik *Bánk bánt* egyébként se tekintik, mint tehetséges kezdő író érdekes Shakespeare-utánzatának. Érdemes megvizsgálni, mit köszön Katona Shakespearenek, miképpen hatott

rá a nagy angol költő. Ily vizsgálódás nem nehézség nélkül való, mert a ráhatás a lélek mélyében megy végbe és a szerint, hogy milyen ez a lélek, nagyon különböző. Némelyiket csak fölszínesen érinti, mást leigáz és a legkiválóbbakat fölszabaddítja. Mindenesetre fontos tanulságokat szolgáltat az író értékének, mivoltának megítélésére.

De bármily kényes is ez a vizsgálódás, nem szabad kitérnünk előle. Minden, ami szellemi, fejlődés eredménye és csak e fejlődés történetéből érthető meg igazán. Matematikai tételeknél mellőzhetjük, hogy miképpen alakultak, de már az organizmust genetikusan kell magyaráznunk, a szellem terén pedig csodás kontinuitás tárul föl előttünk, sűrű szövvénye a jelenségeknek, mely néha a legtávolabbt is összeköti. Hogyan érthetnők meg az egyest, ha nem ebben a kapcsolatban nézzük! Igaz, hogy sűrű fátyol takarja a szelleminek fejlődését, és mennél nagyobb ennek az értéke, annál rejtelmesebb a keletkezése. De éppen azért minden kis világosság itt hasznunkra válhatik.

És mindenkinek, aki *Bánk* bánnal foglalkozik, nagy segítsége akad. Gyulai Pál éppen *Bánk bánról* egy egész könyvet írt. Nem szabad hozzáfognunk a munkához, mielőtt neki, ki köztünk van, köszönetét nem mondunk, azért a soknemű segítségért, melyet műve a legfontosabb kérdések vitatásában szolgáltat. Némelykor szinte sokallanunk kellett ezt a segítséget, ő utána *Bánk bán*-ról írni vajmi könnyű, de újat mondani annál nehezebb. De ez csak növeli a segítség értékét. Más pontból indulva, más kérdés útján járva és mégis a földolgokban ugyahhoz a végponthoz érve, nagy megnyugvást érzünk. Bizonyosságát látjuk benne annak, hogy a mi utunknak megvan a jogosultsága; nem haszon nélkül jártuk. És talán ő is szívesen veszi, hogy midőn az ő műve szolgál az új nemzedéknek is világító tornyul, ezzel maradandó értékét még ő maga tapasztalhatja és élvezheti.

I.

Katona fejlődése *Bánk bán* megírásáig meglepő módon hasonlít Shakespeare történetéhez. Shakespeare, mint tudjuk az angol dráma legforrongóbb korszakában kerül kis vidéki városból Londonba és a színháznál talál alkalmazást, eleinte talán, mint a rendező segéde, de csakhamar, mint színész és író, kinek egyik fontos teendője a műsor ellátásáról gondoskodni. Több színház állott fönn egymás mellett, melyek versenyeztek egymással és minthogy e színházak közönsége szenvedélyesen szereti ugyan a színpad termékeit, de egészben mégis korlátolt számú, folyton új darabokat kell adni, valószínűleg minden két-három hétben egyet, ha új nincsen, régit, többé-kevésbé átalakítva, az ízlés divatjához alkalmazva. Az írói tulajdonjog kérdése nem zavarja a színházakat, az író rendszeren örökáron adja el darabjait a színháznak, nyomtatásban ki sem adhatja, hogy más színház el ne játszhasssa; a színház korlátlanul rendelkezik a birtokában került művel. így kezdi Shakespeare drámáirói pályáját, átalakít, színre alkalmaz régi műveket egymaga, vagy másokkal szövetkezve, utánozza kortársait és bizonytalanul tapogatódzva keres új utakat. Innét van, hogy olyan műveket is tulajdonítanak neki, melyeket halála után barátai föl sem vesznek összes művei gyűjteményébe, míg viszont vannak neve alatt művek, melyekhez talán alig van köze. *Titus Andronicus*-ban nem ismerünk Shakespeare kezére, *VI. Henrik* első részét talán csak átalakította, viszont van egy János király dráma, melyet 1591-ben játszottak és később az ő neve alatt adtak ki; ez a mű merőben más, mint az ő *János király*. A *Felsült szerelmesek* meséje oly laza és vékony, stílusa pedig oly virágos és mesterkéltségtel, hogy csak az ismeri föl benne Shakespeare erejét, ki ez erő későbbi alkotásait oly behatóan

vizsgálta, hogy gyöngé megnyilatkozásai számára is érzéke támadt.

Ezek voltak Shakespeare inasévei, de ezek ben tanulja meg művészete mesterségét. A mesterség minden művészetben fontos, de egyikben sem nehezebben elsajátítható, mint a drámai költészetben. Az az anyag, melyet a festő vagy szobrász földolgoz, kézzel fogható test; a költőnek már az anyaga is szellemi, a nyelv, melyet céljai szerint kell formálnia; a festőnek, szobrásznak mintája is testibb, maga a látható természet, melyet utánoz, mellyel tehát minden pillanatban összehasonlíthatja a maga utánzását; a drámaíró absztraktumot utánoz, az emberi életet, emberi jellemeket, cselekedeteket, indulatokat, melyeket csak képzeletben láthat maga előtt. A festőnek, szobrásznak kevesebb baja van műve szerkezetével is, mert közege a tér, melyet a szem egy pillantással átfog; a drámaírónak egy ideális valamit kell a képzelet, az értelem, az érzelem számára úgy tagolnia, hogy a képzelet kiegészíthesse, az értelem fölfoghassa és a szív meginduljon rajta. Végül a festő és a szobrász inkább az egyéni szemlélet számára alkot, a drámaírónál lényeges, hogy művét azonegy időben nagy tömeg nézi; a tömegnek mint ilyennek megvan a maga külön lélektana, melynek törvényeit a drámaíró el nem hanyagolhatja. Minderről bővebben lehetne szólni, de ennyi is elég annak a megértésére, hogy miért nem virágozhatik a dráma eleven színházi élet körén kívül. A görög dráma nemzeti és vallási közügy volt, a spanyol dráma is; a francia dráma a finom társadalmi élet virága volt, az angol a hatalmas, pezsdülő nemzeti életé. Amidőn a színházak gomba-módon elszaporodtak a már akkor is népes Londonban, midőn egész sereg nagy úrnak külön-külön színtársulata volt, mely oltalma alatt állott, midőn minden évben százszámra termettek a drámák, keletkezhetett Shakespeare, ki négy-öt évig, huszonkét éves korától huszonhatéves

koráig megtanulta, amit meg lehet tanulni, a drámai nyelv, a drámai utánpótlás, a drámai kompozíció, a közönséggel való bánás technikáját, idegen darabok színrehozatala, átalakítása, utánpótlása közben. Midőn ezzel készen volt, megírta első nagy remekét: *Romeo és Júliát*.

Kicsinyítve, halványítva, minden tekintetben leszállítva: ehhez hasonlít mégis Katona József fejlődése. Midőn 1809-ben Pestre érkezett filozófiát tanulni, sorsa csakhamar a színészek közé vezette és körülbelül öt évig, 1815-ig, mikor a magyar színészek Pestet elhagyták, érintkezett velük, mint műkedvelő színész, mint rendező és drámaíró. Mindent összevéve, mondja Gyulai, úgy látszik, hogy a kitünőbb fiatal színészek közé tartozott, s ha csengő hanggal nem is volt megáldva, de a szenvedély fölfogásához és kifejezéséhez értett. Igaz, hogy a magyar színház akkor még csak tengődött Pesten, hogy még nem volt állandó épülete sem, sorsa nem volt biztosítva, a virágzó német színház mellett üvegházi növénynek tetszik előttünk, de ezt az üvegházat oly hó járta át, mely a természetes fejlődés sok föltételét pótolta: nagy erkölcsi erő, a nyelvért, a nemzeti műveltségért való lelkesedés. Midőn Shakespeare *Hamlet*-ben a művészetet és a drámát dicsőíti, csak nagy művészi és erkölcsi föladataira hivatkozik; a magyar dráma úttörői nyomorúságuk mélyéből a nemzeti dicsőség egének csillagait nézik és ebből a látványból merítenek bátorságot és kitartást. A magyar színművészet első évtizedeinek története tele van a nemes rajongás példáival, melyek mellett szívesen elfelejtjük a sok léhaságot, szalmatüzet, kezdetlegességet és hibát. A hiányzó közönséget is pótolta ez a rajongás szülte képzelet, ez varázsolta a szegények elé azt a boldogabb jövőt, melynek úttörői gyanánt tekintették magukat. A nemzeti érzés adott némileg egészséges szint annak a gyöngö palántának, melyről józan hideg szemlélő sose hitte

volna, hogy nagy fejlődésre hivatott. A nemzeti érzés vitt a színház körébe oly férfias, erős, ép lelket, mint aminő Katonáé volt, ez élesztette benne a tehetséget, ez avatta drámaíróvá.

Nem annyira a színészi próbálgatásait tartjuk fejlődésére nézve fontosnak, mint drámaírói tevékenységét. Bámulatos termékenységet mutatott ebben az öt évben, melyet a színháznál töltött, ami mellett jogi tanulmányait is befejezte, joggyakornoki teendőit sem mulasztotta el. Tíz darabja maradt fenn ebből az időből, néhány fordítása és eredeti műve pedig elveszett. Valóságos oszlopa le-

*) Gyulai Pál csak írói jellemére és sorsára érthette a következő szavait: „Sorsa és önmaga akarták úgy, hogy darabonként törjék meg hite, büszkesége, erélye, mert kevés volt benne a támadó erő és semmi abból a szilaj elszántságból, mely óhajtani szokta az akadályokat, hogy győzedelmeskedjék rajtok“. Heinrich Gusztáv túlmenvén Gyuláin, ezeket mondja: Erélytelen, ingadozó, félénk ember volt, és — azt hiszem — talán beteg is ... tépelődő szelleme, problémátikus jellege. elégikus hangulata eleve is alkalmatlanná tették őt oly életpályára, milyen akkor a magyar színész és író pályája volt. Egyetemes Philologia közl. VII. (1883) 937. 1. Nem tudom, mely tényeken alapszik ez a jellemrajz. A források csak elmélázó, magabavonult, zárkózott természetét emlegetik. Horváth Döme pöriratairól azt mondja: „nem igen találkozik irattár, hol a férfias jellemet, nemes szívet, ritka becsületességet, szakértő avatottsággal páros szorgalmat tanusítólag, példányul szolgálható szebb kincsek és szebb ügyek rejtőznének.“ (Miletz János, *Katona József* Budapest, 1886. 62. 1.) Junius is (Zilahy Béla) csak ennyit mond: Csöndes, méla. hallgató ember volt; röviden és szenvedélyesen beszélt, miért a nép percegő pennájú Katonának hívta. (*Katona József élete*, Budapest. *Magyar Könyvtár*. 76. 1.) Hogy lemondott az írói pályáról, annak úgy látszik nem erélytelensége volt az oka. Kontemplatív lélek volt, de talán még sem erélytelen, ingadozó. A viszonyok nem engedték meg, hogy a harctérnek arra a helyére jusson, hol erejét kimutathatta volna. A viszonyok még a küzdelmet is szinte lehetetlenné tették neki, amint ezt Gyulai Pál meggyőzően kimutatta.

hetett a műsornak, melyet, habár nem minden nap játszottak, éppen a közönség csekély számánál fogva, folyton meg kellett újítani. Katona, úgy lát-szik, minden évben négy-öt drámával tudott elké-szülni. Magától értetődik, hogy se nagy eredetiség-ről, se nagy műgondról nem lehet szó. Ne felejt-sük, hogy egy tizennyolc-huszonhárom éves ifjú-val van dolgunk; Katona a nap, majdnem azt mondanék, a pillanat számára dolgozott, ennek szükségleteit elégítette ki. Gyöngé tehetőségét ily munkásság megölhetett volna, neki nagy áldására vált. Megismerte a színpadot. Látta, miként kell cselekvényt a színpadon széjjel teríteni, jelenetet megszerkeszteni, párbeszédet szövögetni. Kitombol-hatta magát. Szabadfolyást engedhetett az indulat-szülte szóárnak, tobzódhatott színpalhasogató beszé-dekben, túleshetett a gyermekbetegségeken. Mennél hevesebb volt a láza, annál gyorsabban és gyökere-sebben gyógyulhatott ki belőle. Heves költői tem-peramentumok javában szertelenkednek abban az életkorban, melyben Katona már öntudatos és ma-gán uralkodó művészettel *Bánk* óáv-ját írta. Shake-speare *Titus Andronicus*kt huszonöt-huszonhat éves korában írta. Mindent összevéve, Katona a gyer-mekifjú éveiben páratlanul heves, gyors fejlődésen ment keresztül, melynek végén oly megállapodott, kész, leszűrt költőnek tűnik fel előttünk, mintha évtizedek érlelték volna meg szellemét. Mindezt a pesti színtársulatnál töltött időnek köszöni.

Milyenek ezek a kezdő darabok! Itt egy új, lát-szólag megfajthatetlen csodára akadunk. Ezeknek a daraboknak jóformán semmi közük sincsen a nemzeti élethez, melynek lelke különben is magá-ról nem tudva, szunnyadóit. Shakespeare kortársai és maga Shakespeare is részben idegen forrásokból merítették, melyek inkább a fantáziát izgatták és elégítették ki, de ez a fantázia egy nagyratörő, vál-lalkozó nép fantáziája volt, mely már akkor is az egész világon otthon érezte magát, hódító hadjára-

tokra indult, körülhajózta a világot és a maga változatos, virágzó, erélyes életében a nagy, megrendítő eseményekhez és sorsfordulásokhoz hozzá volt szokva. Egy része a drámáknak hazai krónikákból volt szedve, a többiek tárgyát is a nép mesemondó és mesehallgató kedve ismeretessé tette. De amely drámákat Katona kora szült, azok izgatták ugyan a képzeletet, de csak ennek a kornak, ennek a közönségnek képzeletét. Németországban keletkezett a rémdráma, idétlen leleményeivel, nevetséges borzalmaival, együgyű cselekményével, ez származott át Magyarországra. Ellentétül szolgált az érzelgős dráma, beteges könnyhullatásával, lapos erkölcsévei, egyhangú szókereplésével. Egy szellemi tartalmából, erkölcsi érzéséből, nemzeti fejlődése feltételeiből kifosztott népréteg irodalma volt ez, egy még kiskorú nép irodalma, melynek ízlése gyermekiesből gyermekessé, naivból ostobává, érzelmesből érzelgőssé, férfiasból szókkal vagdalkozóvá torzult. Ily darabokat fordítottak, utánoztak Magyarországon is, melynek közönsége igazán naiv lélekkel, sőt némi áhítattal és az újság ingere következtében az igazat a hamistól megkülönböztetni nem tudó ízléssel élvezte a színház új gyönyörűségét. Közben játszották Schillert, Shakespearet is, de a még tehetetlen nyelvnek ugyanabba a köntösébe bújtatva, ami máris külsőleg egyformává tette őket a többiekkel és az előadásnak is ugyanabban a stílusában, ami a megkülönböztetést még nehezebbé tette. A közönség nem sokkal többet értett *Hamletből*, mint a *Haramiákból*, és a *Haramiákból*, mint más rémdrámákból. A földolog volt a dühöngés, az ártatlanok szenvedése, a gonoszok körmönfont gazsága, a lehetetlen fordulat, a végén a nagy meglepetés, a bűnösök megbüntetése, a jók megjutalmazása. *Hamletot* is Kazinczy fordításában adták nálunk* és

*) Kazinczy fordítása e cím alatt jelent meg: *Hamlet* szomorújáték VI. felvonásban. Shakespeare munkája, úgy mint ez a mi Játzó-színeinkre léphet. A

e fordítás szerint, mely Schröder német fordítása után készült, Hamlet a darab végén nem hal meg, hanem diadalmaskodik a gonoszon.

címlapon nincsen meg a fordító neve és a megjelenés éve, de az előszó végén áll: Budán a királyi lakhelyben Ikerhava 22-én 1790. Kazinczy. Lásd a fordításra vonatkozólag Greguss Ágost *Shakespeare pályája*. Budapest 1880 371. 1. De Greguss valami tévedés következtében nem vette észre, hogy Hamlet a darab végén nem hal meg! Azt írja: „Végződik a haldokló Hamlet szavaival.“ Kazinczy fordításában, illetőleg Schröder átdolgozásában Hamlet nem utazik el Angliába, csak készül elmenni, de a király a VI. felvonásban, elutazása előtt még egyszer hivatja azon ürügy alatt, hogy kibékítse Laertesszel, de igazában, hogy megmérgezze. Párbajról egyáltalán nincsen szó. Midőn Hamlet a király előtt megjelenik, ez búcsú poharat ürít Hamletnek szerencsés útjáért és kívánt visszatéréséért. Hamletet meg föl szólítja, hogy Laertesért igyék, ki neki megbocsátja atyja megölését. De Hamlet a neki nyújtott poharat letéteti „egy kevésbé“; ebben a pillanatban bejő a királyné és mielőtt a király megakadályozhatná, fölkapja a Hamletnek szánt mérgezett italt és a Hamlet egészségére iszik belőle, azután Hamletnek nyújtja. Hamlet leteszi a poharat és most kér bocsánatot Laertesétől, mint az eredeti szöveg szerint a vívás előtt. A király újra sürgeti Hamletet. Béke poharat! De most a királyné már érzi a mérgezés hatását és fölkiált: A borban mérgezés volt. „Mérgezés? — mondja Hamlet — Itt a mérgezés néked, átkozott gyilkos.“ (Kardot ránt és általdöfi a királyt. Most a királyné fölfedi a nagy titkot, hogy a király ölte meg első urát és ő „megegyezett férje megöletésében“. Hivatkozik szavaival igazságának bizonyítására, hogy a halál utolsó pertentésében igazság vagyon és az ég villámmal és menydörgéssel is igazolja szavait. A királyné bűnbánóan hal meg, Laertes is megváltja, hogy tudott a mérgezett italtól és bocsánatot kér és a darab Hamletnek e szavaival végződik: „Hamlet (megszorítja kezét) Laertes. — A szegény anyám! — Ti, akik elhalványodva és lelántsolva az álinélkodás által állatok körülöttem és ezen hallatlan történetről iszonyodtok, legyetek tanúk közöttem és Dánia között ez irtóztató eset fölül; mert én töletek várom igazoltatásomat s kétségbehozott nevem helyreállítását“. Tehát jött a Hamletet látta Katona a színpadon, esetleg játszott a maga. L. Schröder átdolgozásáról: Loehning, Die Hamlet-Tragedie Shakespeares, Stuttgart, 1893. 12-14. 1.

Katona első drámái ennek a körnek az ízlését tükrözik. Ha Katona nem írta volna *Bánk bánt*, mind a jól megérdemelt feledés éjjelébe merültek volna. Így gondosan kutatgatják bennük *Bánk bán* szerzőjét, de oly sötétség van, hogy csak itt-ott látunk némi fényt derengeni, és nehezen vesszük észre, hogy honnét jő. Gyulai és Bayer *A magyar drámairodalom története* ben gondosan elemzik őket, Gyulai szigorúbban, Bayer enyhébben, de Bayer is csak egy-két jobb jelenetre akad, melyek jelentőségét túlozza. Itt-ott Hamlet-reminiszcenciákat találunk, de ez a Hamlet nem az igazi, ez a meg nem értett, a retorikusra fordított *Hamlet*. A mai színpadon egyik darab sem előadható, mind primitív, egy elmúlt ízlés mulékony terméke. A legtöbbszörnek eredetisége gyöngye lábon áll. Az eredetiek is inkább rossz novellákból vannak merítve, melyeket a szerző nyilván csak színre alkalmaz, elég ügyesen, de minden igaz eredetiség nélkül.* Fejlődést sem igen látunk bennük. A földolgozás sikere inkább a forrástól, a tárgy alkalmas voltától, mint a költő tisztulótól, fejlődő művészetétől függ. *Monostori Veronika* 1812-ből nem jobb, mint a *Borzasztó torony* 1814-ből, igazán nehéz köztük válogatni.

*) Heinrich Gusztáv meggyőződése szerint „Katona mind e darabokban német drámákat dolgozott át, több-kevesebb önállósággal“. (U. o. 937. 1.) Istvánnak meg is találta Heinrich az eredetijét egy Xavier Girzick nevű színésznek a művében. (U. o. 938.1.) Mint a szövegből kitűnik, én sem helyezek nagy súlyt e művek „eredetiségére“ és Heinrich sem hiszi, hogy ezek a művek fordítások: átdolgozásoknak nevezi őket és valószínűnek tartja, hogy itt-ott még önállóbb az idegen művekkel szemben, mint *István királyban*. (941. 1.) Fontos volna e kérdés eldöntése *Ziskára* és *Jeruzsálem pusztulására* nézve; az előbbinek „eredetisége“ mellett Katona József jegyzetei szólnak, melyek mutatják, hogy történeti könyvekből merített adatokat; az utóbbi eredetinek vagy valamely drámai mű igen szabad és önálló átdolgozásának tetszik. Heinrich csak annyiban tulajdonít a kérdésnek jelentőséget, „amennyiben Katona fejlőd-

Luca széke karácsony éjszakáján (1812) mintája a megvadult rémdrámának; a férj házi orvosával megöleti hűtlennek vélt feleségét, de az orvos szereti a nőt, nem öli meg, csak álmítalt ad neki és hat hónapig a kriptában fogva tartja, kenyéren és vizen; a műben van valami *Rómeóból*, tudniillik az álmítalt, *Hamletből*: a nő fiának tettett örültsége és a *Haramjából* a fogva tartott áldozat. Egyetlen derült sugár benne a Luca széke népies mondája a maga népies szereplőivel. *István* című drámájához is a mintát a németeknél keresi, amint ezt Heinrich kimutatta, a magáéból csak formát adott, egyetlen egy igaz magyar vonást se. *Ziska* című, két részből álló drámájának nagy érdeme, hogy a költő benne a való történet felé fordul, melyet gondosan át tanulmányoz. Még messze van *Bánk bán* szellemétől, de az egészségesebb tárgy lelkének jobb erőt költogeti. Sejti Ziska nagyságát, vagyis inkább, hogy Ziskából nagy alakot lehetne teremteni. Megcsendül Petur hangja, midőn Ziska a király előtt elpanaszolja a nép nyomorát. Látszik, hogy a költő előtt többször meg jelen a magyar történet és csak a nevek mások, a lényeg magyar. De a jellemrajz velőtlen marad, a cselekvény tartalmatlan, csak egyes jelenetek sikerülnek. A költőnek még nincsen

dése e munkáktól, ha eredeti művei volnának, a *Bánk bánig* oly óriási ugrást mutatna, melyet sem lélektani, sem irodalomtörténeti szempontból sem megérteni, sem kimagyarázni nem lehet. De ha azok ifjúkori dolgozatok a színpad számára, talán gyorsan, a mindennapi szükség kielégítésére készített fordítások, vagy átdolgozások, természetesen semmi csodálatos a dologban“. (U. o. 941. l.) De az ugrás mindenesetre óriási, amint a következőkben ki fogom fejteni. Ezek a kezdő művek mindenesetre csak viszonyosan eredetiek, akár átdolgozások, akár utánzások és egyebek nem lehetnek. Ezekből *Bánk bánig* csak óriási ugrás vihette a költőt, mint Shakespeare *Titus Andronicustól* *Romeo és Júliához*. Vagy nem csodálatos-e, hogy *Bánk bán* szerzője századunk egyik legjobb írójának nevezi Kotzebuet és Girzick prózáját fordítja?

sejtelve a történeti élet nagy problémáiról, erőiről, igaz értelméről. A második rész egészen ellaposodik és romantikus történetbe vész. A történeti művek közt bizonyára a legkerekebb *Aubigny Clementin*, mely nyilván idegen forrás után készült, nem tudjuk mennyi eredetiséggel, minthogy a forrást eddig nem tudták megtalálni. E forrás a XVIII. század műve lehet, mely a vallási fanatizmus ellen küzd és a türelmességet hirdeti, gondolatok, melyek elszigetelten állanak Katona műveiben. *A borzasztó torony* igazán borzasztó, a lovagdrámák teljes apparátusával, melyet csodálatos módon tényleg előadtak 1814-ben. Egy fattyúnak ömlengései emlékeztetnek a Lear királyban előforduló hasonló kifakadásra, ámbár Leart eléggé utánozták a német színpadokon és így kerülő úton is juthatott ez Katona darabjába. Legmagasabbra emelkedik Katona tehetsége *Jeruzsálem pusztulásában*, ha ezt eredeti darabnak szabad néznünk. Ennek a meséje se kerekded és tragikus emelkedéséről nem lehet szó. De némely jelenetben, főleg, melyben a zsidó nép vezérei föllépnek, van grandiózitás és valami újat veszünk észre: az indulatnak miívészi rajzát. Egy éhező nő megőrül, megöli és megfőzi saját gyermekét: ez mintha a rémdrámákból idetévedt részlet volna, és mégis más is, a költő már művészi tudatossággal festi ezt a részletet. A festőművészetben is vannak nagy képek, melyek egészben rosszak, de itt egy fej, ott egy alak olyan sikerült, hogy az ember ki szeretné vágni és külön kép gyanánt nézni. Ilyen művészi részletek vannak ebben a műben. A költő már nem tombolja ki indulatait, hanem művészi intencióval részletezi, festi. A lélek érdekli, az indulat. A darabnak nincs középponti cselekvénve, minden csupa vázlat, a kompozíció gyöngye, de a részletek közt akad szép, például azé az öreg házaspáré, mely verseng, hogy melyikük haljon meg előbb. Itt is nyilván a tárgy ihlette meg a költőt, iparkodik a maga lábán állni,

a maga leikéből meríteni. Egyetlen egy fönmaradt vígjátéka, *Rózsa*, inkább alkalmi tréfa, mint igazi színmű. (Lásd Bayer József elemzését az *Irodalom-történeti Közlemények* IV. évfolyamában.)

Volt-e Shakespearenek hatása rá ebben a korban? Ismeri Shakespeare egyes műveit, *Hamletet* állítólag maga játszotta, .Rómeóból, Learból, *Macbethből* akadnak egyes reminiscenciák, úgy, mint Schillerből is, de mindezek nem lelkét ihlették meg, csak képzeletét izgatják és retorikáját táplálják. Figyelmessé válik az emberi lélek nagy rohamaira, melyeket indulatai szülnek. Így hatott Shakespeare minden időben a másod- és harmadrendű tehetségekre, vagy a szunnyadó lelkekre. Nem is mondhatni, hogy bármely darabjában Shakespearet utánozta volna, mesében, szerkezetben, problémákban, hangban. Csak egy-egy nagyon hatalmas részlet mélyebben benyomul képzeletébe és egészen más összetételben, más célzattal jelentkezik. Majd *Hamlet* pózjában pillantjuk meg egyes alakjait (Ziska, Lázár), majd *Macbethre* emlékeztető messziről egy-egy lelkifurdalásoktól üldözött hőse (Venczel), majd a tettetett, vagy valódi örültség rajza csábítja. Meseszövéseben, tárgyválasztásában őt ebben a korban inkább kedvelt Kotzebueja, Zieglerje és hasonló rangú írók izgatják. Gyermeki hévvel gyönyörködik a lovagdrámák romantikájában és érzélgősségében. Csak midőn a történet talajára téved, egyenesedik ki magasabbra.

És mégis van valami ezekben a kezdetleges darabokban, ami mutatja, hogy Shakespeare példája, bár Katona maga sem tud róla, mélyebben hat lelkére. E lapos, néha idétlen mesék keretében itt is, ott is egy-egy kifejező arc tekint ránk. Katona Józsefnek már ezekben a darabokban is érzéke mutatkozik a jellemző, az egyéni iránt. Még nagyon ügyetlen ebben a legnagyobb művészetben, de alakjában az élet szikráját sejtjük. Némelykor csak karrikatúrát látunk, némelykor csak erősen

bélyegzett külső ismertető jelet, némelykor csak sikertelen törekvést az egyénítés iránt, de ezekben a kísérletekben rejtett erő küzdelme nyilvánul. A hagyományos gonosztevők, nagylelkűek, jámborok, együgyűek mellett, vannak összetettebb jellemek, melyek a költő előtt megjelennek, ki hiába iparkodik nagy látományait mások előtt is láthatókká tenni. Legjobban sikerülnek neki az egyszerű, erősen fölbuzduló, becsületes, de parlagi emberek, kiknek vonásai bizonyos rajzbeli lendületet és biztosságot árulnak el, mint Alpári Farkas és a Vad Tobiz. *Jeruzsálem pusztulásában* már egész kis képtár akad különböző arcképekből: Titus, Berenice, Simon, Eleázár, *Ziskában* is maga Ziska, Voda, Venczel. Kitől tanulhatta volna ezt az érzéket, ha nem Shakespearétól, akinek ez a főereje? Még nem tud alakjaival mit csinálni, külön van a mese, külön az indulat, külön az egyéniség és távol van az eszmei emelkedettség és az eszmei egység, de mégis különböző készségek kifejlődtek és várják azt a szikrát, mely átjárván őket, egységes költői erő egymást támogató szerveivé tegye. Honnét jött ez a szikra és mi az ő mivolta?

II.

Akik érthetetlennek találják, miképen következhetett Katona fejlődésében nyomban a *Borzasztó toronyra*,: *Jeruzsálem pusztulása*, a *Rózsa* és *Bánk bán*, talán egyazon évben, nyilván azt hiszik, hogy minden költői fejlődés egyenes vonalban halad fölfelé, vagy föl és le, a költői erő lendülései és ereszkedései szerint. Van ilyen fejlődés is, de talán ez a ritkább eset. Gyakoribb, hogy vannak nagy, váratlan emelkedések, főleg a pálya elején, de néha a végén is, mint Madách példája mutatja. Nem mintha ezek a meglepő fordulatok igazán megtagadnák a folytonosság nagy törvényét. Mind-

ennek megvannak a maga előzményei, csakhogy tompa szemünk nem látja meg őket. Nekünk magunknak is ilyenkor csodásnak tetszik a magunk megváltozása. Úgy érezzük magunkat, mintha ilyenkor megnyílt volna szemünk, mintha új ember volnánk: új útra térünk, saját magunkra eszmélünk. Csak az imént biztosan jártuk a régi utat, most érezzük, hogy ez nem a mi utunk, és elfordulunk tőle örökre. Shakespeare *Titus Andronicus* után sohasem írt többé hasonló darabot. Corneille a *Cid* után sohasem tért többé vissza régi modorához. A lélek műhelyének sötét részében készülnek azok a nagy változások, melyeket mi magunk is belső forradalomnak érzünk, mert lelkünknek öntudatlanul működő műhelyébe magunk sem tekinthetünk be. Ne keressük Katona fejlődésében se az átmenetet az előbbi darabok és *Bánk bán* között, mert ily átmenet nincs. Van némi készülődés erre a forradalomra, de azért a forradalom mégis forradalom maradt. *Jeruzsálem pusztulása* és *Bánk bán* között ég és föld a különbség. És ezt Katona maga is tudta, azért nevezi *Bánk bánt* első szülöttjének. Ez arra is vonatkozhatik, hogy nyomtatásban ez a műve jelent meg először, de miért nem tett soha kísérletet sem előző művei kinyomtatására? Mert tudta, hogy eddig a sötétben támolgott és most világosságot látott és biztosan járhatott. Gyulai Pál is mondja: „Egyszerre mintegy férfiú lett s vergődő géniusza szárnyrakelt“. Az új Katonában sok lesz még a régiből, de mindennek más lesz a színe, minden tökéletesedik, minden becsesebb szolgálatot végez, mert egy magasabb erő parancsol neki. Ami pedig Katonában új, abból semmi sincsen a régi Katonában, mert ez választja el a két korszakot egymástól.

Ha ezt a változást egy kifejezésben össze tudnók foglalni, a fődolgot meglátni és megnevezni! Ha így mintegy megtudnók lesni a léleknek ezt a rejtelmes forradalmát!

Mi az, ami *Bánk bántam* új vonás? S miből

származtathatjuk?

Új-e a tárgy megválasztása, a jellemelek festése, a cselekedetek indokolása, az indulatok mélyítése és részletezése, a kompozíció?

Kétségtelenül mindebben nagy haladás mutatkozik. A magyar történetből választott tárgyat, de előbb is Istvánról írt drámát és Ziskaban is magyar viszonyokra céloz. A jellemelek festésében is újnak tűnik fel előttünk, egész sor jól megrajzolt alak áll előttünk, a főszemélyről nem is szólva, a büszke, nagy becsvágyó, de erkölcsileg zabolátlan királyné, a német, érzelmes Izidora, a gyöngéd, gyermekded Melinda, a hatalmas Petur, Simon és Mihál, mint háttéri, de jellegzetes alakok, még a gonosz Biberrach is más, mint a régi drámák gonosztevői és cselszövői, a méregkeverő orvos, Kopár Tamás, a római Floras, a fattyú Svertling, a gaz Rolland stb. De láttuk, hogy a régi Katona tehetségének ez az oldala ígért legtöbbet. Ez bizonyítja leginkább, hogy drámáirónak született, mert ez az igazi drámaíró legfőbb ereje: hogy egyéniségeket tud formálni és beléjük az élet szikráját költöztetni. Nem csodálkozhatunk rajta, hogy itt akadunk a legfőbb változásra, de hómét származik, mely központi erő fakasztja? A cselekedetek indokolása is más, teljesebb és igazibb, az indulatok a lélek mélyéből fakadnak, a kompozíció is egyszerűbb és áttekinthetőbb, minden, minden magasabb színvonalon áll, de mi emelte oda?

Van *Bánk bánban* valami, ami teljesen új: a költő szeme megnyílt az emberi nagyság számára. Nagy, hatalmas királyi alakot tud koncipiálni. Nemcsak koncipiálni, hanem átélni. Föl tud emelkedni egy nagy lélek színvonalára.

Ismerjük azt a nevezetes értekezését 1821-ből: *Mi az oka, hogy Magyarországon a játékszínt költőmesterség lábra nem tud kapni.* Ebben egy nevezetes vallomása foglaltatik, melyet szinte véletlenül mond el, egészen más célra, mint hogy köl-

től lelkét föltárja előttünk. A drámai művészet akadályai közt említi a cenzúrát, mely tudvalevőleg azért nem engedte meg *Bánk bán* előadását, mert Bánk bán nagysága meghomályosítja a királyi házat. Katona kifejti, hogy a cenzúrára való tekintet a költő lelkét szabad röptében korlátozza. „A századok lelkei nyomattatnak le, ha azokra az író a mostani körülmények köntösét kénytelen aggatni.“ Azután így folytatja: „Midőn én egy erkölcstelenséget utáló feliciánust indulatjának illő polcára viszek — midőn egy Bánk bánt megölt becsületének omladékára fölállítok, hogyan szedhessem én kiszabott kötára fájdalomaimat: én vagyok Bánk, én Feliczián — miképen lehessen én csak tűrhető mértékben is ez, ha minden harmadik fölkiáltásnál e gondolat, hogy csak Író vagyok, kiver elememből?“ Majd nagyobb hévvel folytatja: „Ez nem história, hol az érzéketlen toll beszél: ez én magam vagyok, én, a XIII. században élő hatalmas Bánk, kinek tenyerére koronák tétettek le, én Zách Feliczián, aki megfertőztetett magyar becsületéért egy királyi Ház-népet akar eltörölni.“ íme a maga mi-voltára ébredt drámaíró, aki bele tudja magát képzelni egy gondolt alak leikébe, aki idegen egyéniséggé alakul át, aki meglátott emberi nagyságot, meglátta és átéli.

Eddigi drámáiban vannak hősök, de nincsenek nagy emberek. Katona keresi a nagyságot, de még nem látja, nem érzi. István, Ziska, Titus Vespasianus szeretnének nagyok lenni, de nem tudnak; mindez „história, hol az érzéketlen toll beszél.“ Ez a fiatal lélek el tud képzelni, némi borzongással, véres eseményeket, vérfagyasztó kínokat, ki tud gondolni erőszakos, lármás embereket, meg tud szólatatni átkozódó, dühöngő indulatokat, de mindez csak siket lárma, nem hódító nagyság. Bánk bán nagy alak. „Lépése alatt“ — úgy mond ő maga, említett értekezésében — „reng Magyarország; egy hatalmas, egy királyi Bánk, nem mint jobbágy öl,

hanem mint Élet-halál ura, hazájának és becsületének teszi meg, mint vetélkedő vetélkedőjén, a maga erőszakos áldozatját.“ Ilyennek érzi ő Bánk bánt. Ez a nagy fordulat belső életében. Többet mondhatunk: ez a nagy csoda. Mert a dráma történetében kevés példa akad ily alaknak ily korai koncepciójára. Zengzetesebb, ügyesebb, színesebb, kedvesebb tehetség akad akárhány, mélyebb érzésű, nagyobb szabású, mely ennyire megéri az emberi nagyságot igen kevés. Mily bábalakok e Bánk bán mellett a híres *Cid* hősei: don Gormaz, don Diego és maga don Rodrigo kicirkalmazott retorikájával! Kevés szavú, komoly érzésű, de belül forrongó ember volt Katona, a nagyság elszigetelő érzése lakott benne.

Hisszük, hogy ezt az új érzéket, a nagyság megérzését köszöni Shakespearenek.

Shakespearet is ez az érzék különbözteti meg kortársaitól és az ifjú Shakespearet a férfiúvá serdülttől. Titus Andronicus nem igazi nagy ember, csak esztelenül makacs, esztelenül hiú és övjoitgően bosszúálló. Ifjú lelkek a szertelenségben keresik a lélek nagyságát. Valamint hogy őket csábítja, ragadja a pillanat és megrészegeti a szó, azonképen hőseiket is. Shakespeare *Titus Andronicus* után egyelőre nem is ír tragédiákat, hanem vígjátékokat és történeti drámákat. A történeti élet valóságába merül, mihelyt érte a biztos alapra helyezkedik, nő meg az ereje. A történet tárházai a nagy cselekedeteknek, benne van meg mindaz, ami az emberi életben nagy, megrázó, milliókra kiható. A történet próbálja meg a költő erejét és tűzi ki neki a legnagyobb feladatokat, mert voltaképpen csak a nagyság műveit láttatja meg vele, melyekhez neki kell megalkotnia a műveket végrehajtó nagy embereket. A történet azt mondja: ez meg ez történt; a költőnek kell kitalálnia, milyeneknek kellett lenniök a cselekvő embereknek, hogy ez meg ez történhetett. Ez a jelentése annak, ha azt mondjuk,

hogy a költő megeleveníti a történetet. És itt a költő nem csupa imaginárius mennyiségekkel dolgozik. A valóság talaján áll, a tény meg van adva, biztos és nem is közönséges tény, a történeti élet súlya, jelentősége, nemzetekre kihatása meg van benne. Shakespeare Shylockjában vannak nagy vonások, de Shylock mégis gyenge alak III. Richárdhoz hasonlítva. Csak a történeti darabok után írja meg Shakespeare nagy tragédiáit, de mindegyiket történeti dráma módjára, mindegyiknek van történeti háttere, ha mondái is: *Hamletben* végighúzódik Fortinbras alakja és hadjárata, Othello a velencei köztársaság katonája, Learben is a francia király avatkozik a játékba, Macbeth igazi történeti alak, Julius Caesarról, Coriolanusról nem is szólva, melyeknek anyagát egyenesen a történetből meríti. Shakespeare a történeti élet iskolájába járt. Költői intuíciója itt ébredt fel, ez keltette érzékét a nagyság iránt. Nagy tragédiáinak hősei szintén mind emberfölötti nagyságúak. Lábuk alatt reng a föld, mint Katona mondja Bánkról; akik nem hadvezérek, azoknak lelke nő óriásivá, mint Brutusé, Hamleté.

De csak a nagy költői lélek kerül ki győztesen ebből a próbából. A történet csak felszólítja a költőt, hogy nagyot, valószer üt, életet gondoljon; hogy mennyiben tud megfelelni ennek a felszólításnak, a benne lakó istenségtől függ. Katona Józsefnek a mi kegyetlen sorsunk csak egyszeri próbatételt engedett meg és ezt az egy próbát kiállotta fényesen. Gyulai Pál, midőn Katona életének e korszakához ér, azt mondja: „Kettőzött szorgalommal fogott Shakespeare és a magyar történelem tanulmányozásához.“ Ennek a tanulmánynak az az eredménye, hogy szeme megnyílt az emberi nagyság számára és magyar tárgyon nyílt meg. Shakespeare fölbresztette és ő meglátta a magyar történetnek egyik nagy alakját. Nem utánozta Shakespeare-t. Mindent lehet utánozni, nyelvet, alakot, szerkeze-

tét, hangulatot, többé-kevésbbé fölismerhető módon, csak ezt az érzést nem, ezt a középponti erőt, mely mindent áthívít, átalakít. Shakespeare az ő kora irodalmi szokása szerint egész jeleneteket vett át forrásaiból, de a földolgot, az alapérzést magából merítette. Ahogy Shakespeare hatott Katona Józsefre, csak a nagy költői erő hat egy nagy költői szívre: fölkelte, lángragyújtja, de égnie ennek a maga erejéből kell. Semmi sem bizonyítja Katona József erejét, mint hogy Shakespeare így tudott hatni reá. *Bánk bán* alakjaiban, a cselekvény motívumaiban, a fékevesztett indulatokban semmi sincs, ami Shakespeareből volna véve. Bánk bán nem úgy féltékeny, mint Othello, nem úgy töprenkedő és habozó, mint Hamlet és mégis *Bánk bánt* olvasva, Shakespeare-ra gondolunk. *Bánk bán* tragédiája a Shakespeare-tragédiák típusához tartozik. Ki merem mondani, hogy Katona és Shakespeare rokon lelkek, Katona megindult azon a föl-felé vezető úton, melyen Shakespeare oly szédítően magasra emelkedett. Katona megérezte Shakespeare mivoltát, nem mint kritikus, hanem mint költő, közvetlenül ennek köszönjük *Bánk bánt*, ez bizonyítja, mily lélek lakott Katonában. Hogy miért szakadt meg pályája, fájdalmasan világos előttünk. Gyulai Pál után erről nem kell tovább beszélni.

III.

Az igazi, az emberi nagyság érzéséből indulva formálta meg Katona József a történet-nyújtotta anyagot. Megérezte, megértette a tragikum mivoltát. Shakespeare-nél is a tragikum az egyén kiválóságából fakad. A nagy, kiváló egyéniségek hívják, vonzzák a sors villámain, nemcsak mert kimagaslanak az emberek közül, hanem mert közjük sem illenek; érzékenyebbek, indulatosabbak, lelkiismeretesebbek, makacsabbak, becsvágyóbbak, elfogul-

tabbak, mint a többi emberek, ki-ki a maga sajátos természetéhez képest. Brutust erkölcsi fönsége ragadja Caesar meggyilkolására és ugyancsak ez a fönsége riasztja vissza azoktól az eszközöktől, melyekkel vállalkozása sikerét biztosíthatná. Ha megöli Antoniust, talán övé a győzelem, de akkor ő Cassius lett volna és nem Brutus, erős ember, de nem tragikus hős. Hamletet is erkölcsi életének tisztasága miatt bénítja meg anyja gyalázata, nagybátyja gazsága és az udvar léhasága; ha azonnal bosszúra siet, akkor Laertes lett volna és nem Hamlet, kegyeletes fiú, de nem tragikus hős. Othellót is becsületes lelkének naiv hiszékenysége, vak bizalma ejti meg, inkább őt szánjuk, mint ártatlan áldozatát. Macbeth is királyi természet, ki érzi, hogy uralkodásra hivatott és ezért nem tud védekezni lelke démonjai ellen, melyek oly szörnyű erőre tesznek szert benne. Mindez nem meríti ki az alakok mivoltát, mert Shakespeare egyéniségeit és tragikumukat formula nem merítheti ki, de ennek egy pontját megvilágítja, mely Bánk bánban is feltűnik. Bánk bán is érzi az ország nyomorát, mint Petur, Petur szenvedélyesebben, Bánk mélyebben, de azért irtózik az összeesküvésektől, mert ő nem Petur, mint Brutus nem Cassius. Ő az egyenes tett, a nyílt szó, a kényes becsületérvés embere, csak ez a magatartás illik hozzá. Bánk föllépése a II. fölvonásban az összeesküdtek közt Shakespearehez méltó, oly nagy, oly hatalmas itt Bánk. Ezt a fölvonásunkat odaállíthatjuk a világirodalom remekei mellé, oly művészi benne a hangulatok váltakozása, az ellentétes erők küzdelme; a kifejezés ereje és Bánk kimagasló nagysága. Bánk bán is tudja, hogy a királyné gyalázatos tetteket visz véghez, hogy az országot nyomorba süllyeszti, hogy a király szerelmével visszaél; az ő vére is forr, az ő indulata is szörnyű, de még erősebb a maga megtartóztatása, erkölcsi ereje és bölcs belátása. Ha ez a féken tartott indulat kiszabadulna! Ilyen Othello

is, aki különben egészen más, de ez is egyike azoknak, kiknek lelkében démonok laknak, melyeket hatalmas erővel megzaboláz. Mi lesz, ha ezek valamely oknál fogva kitörnek! És Bánk leikéből kiszabadul a démon. Kiszabadul, mert oly királyi lélek. Megbecstelenítik nejét és a királyné részes benne, nem részes a kivitel módozataiban, de részes a csábító szándékának fölkelésében és erkölcsileg felelős magáért a tettért is. Bánk nem féltékeny, mint Othello, nem lázadó, mint Petur, nem a szabadságért ideálisan rajongó, mint Brutus, Bánk a legjobb hazafi, leghívebb alattvaló, de szerelemmel csüng nején és féltékenyen őrzi becsületét. Elvesztette becsületét, el nejét ugyanakkor és ugyanaz miatt, aki az országot is végveszélybe dönti. Most is okoskodhatnék, mint az összeesküvők gyülekezetében, de akkor nem ember volna, hanem több is, kevesebb is. Ember lévén, ily ember, ki annyira tiszteli még a bűnös koronás főt is, ki annyit küzdött magával, ki a királynét még meg is védelte az összeesküvők ellen, most a szenvedély válik úrrá fölötte. Othello szenvedélyét is annak az emléke, mennyire bízott Desdemonában, fokozza a végsőig. Othellónak is mondhatnók, hogy fontolja meg a dolgot, ejtsen szigorúbb, gondosabb vizsgálatot, mintha a szenvedéllyel okoskodni lehetne. Bánk bán tragédiája is innét kezdve egy fékevesztett szenvedélynek meglepően finom rajza. Ő mindjárt tudja, hogy meg fogja ölni a királynét:

*Mely gondolat lesz agy velőmben első
Zsengéjekor már meghatározás?
Épülj föl, izmosodj meg gondolat!*

Ami azután következik, csak megizmosodása e véres gondolatnak, a tett végrehajtása előtt és kétségbeesés a tett után. Midőn megtudja, hogy a királyné ártatlan Ottó merényletében, ez semmi ha-

tással nincsen, rá. Nem azon fordul meg az ő tragikuma. Nem is Melinda halálán. Mindez csak a tragikus szimfónia vége, diszharmónia, mely bús fájdalomba oldódik és kihangzik. Tragikuma nagy leikéből fakad, melyet a szenvedély végzetes szükségességgel kiforgatott mivoltából és magamagával halálos összeütközésbe vitt. Hasonló módon veszett el Othello, Brutus, Lear, sőt Macbeth is. Egyiket sem utánozta Katona és hozzájuk rokon alakot teremtett. A kivétel egyben-másban a kezdő gyöngeségeit mutatja, a koncepciót Shakespeare sem szégyellette volna. Tragikus lángészt veszítettünk Katonában.

Ehhez a királyi Bánkhoz igazítja Katona az egész tragédiát, úgy mint Shakespeare is alakjához idomítja az egész drámai anyagot, úgy mint minden igazi drámai költő művében, a főalak jellemrajza, sorsa uralkodik az egész drámán. Ebben is Katona hatalmas drámai ösztöne nyilvánul. Hogy tragikus lehessen Bánk, erős ellenfelet kell vele szembeállítani, úgy mint Brutust csak Caesar megölése teheti tragikussá. Otto halála nem számítana, féreg el taposása nem tragikus. A királynénak bűntársnak kell lennie, de ha nagyon is, ha egyenesen az volna, akkor Bánk tragikumának ereje mégis csökkenne. Innét a királyné bűnösségének az az igen finom félhomálya, mely bármely drámaírónak becsületére válnék. Az ölés jelenetében a királyné erős, bátor, szenvedélyes, nagyratörő aszszonyként lép elénk, ezért oly hatalmas ez a jelenet, csak ezért ölheti meg egy Bánk azt az aszszonyt. És mindezt kitalálta Katona! Szinte hihetetlen ebben az életkorban, a drámaírás akkori viszonyai közt a drámaépítés ekkora bölcs érzése. Emellett mégis kevesebbet számít, hogy ez a királyné kevéssé indokoltan egy semmi Ottót Melinda elcsábítására ösztönöz. A földolog az volt, hogy Ottót minél gyöngébbé, a királynét minél erősebbé, Melindát minél ártatlanabbá kellett tennie.

E célra találja ki, illetőleg veszi át a régi dráma lomtárából a gaz Biberachot és az italok romantikáját. Megbocsátunk ennek a kopott romantikának, a cél és az eredmény kedvéért. Biberach nem Jago ugyan, inkább Jago karrikaturája, de mégis többet ér, mint Katona eddigi cselszövői; a varázsitalok rekvizitumával pedig, melyre a költő rá volt szorítva, oly művészi diszkrécióval bánik, hogy észre is alig vesszük. Biztosak lehetünk benne, hogy a következő drámáiban már nem élt volna ezzel a szertárral. Hiszen még csak reggel volt az ő lelkében, a nap fölkel, ragyogóan, de a völgyekbe még sem hatolt mindjárt. Ebben a völgyben lakik még Izidora is, kit nem volna nehéz egészen kitörülni a darabból.

De teljes napfényben úszik a drámának az a része, melyet az összeesküvők foglalnak el. Mily hatalmas alak Petur! Ő magyarázza Bánkot, ő szolgál mértékül hozzá. Mily óriás Bánk, aki mellett egy Petur is kicsiny. Mily biztos ez a költő az arányokban, ha két ily alakot mert egymás mellé állítani és Petur mellé a többieket, kik mind összevéve nem érnek fel Bánkhoz. De a drámának eme vonatkozásairól még más szempontból külön kell szólnunk.

IV.

Hogy Shakespeare milyen önálló lelket ihletett meg Katona Józsefben, legjobban mutatja művének az a része, melyet egészen a maga leikéből merített. Bánk bán nemcsak nagyszabású jellem-dráma, hanem magyar történeti tragédia, melynek magyar vonásaihoz még hasonlókat sem mutat Shakespeare drámai költészete. Egészen más szellem leng Shakespeare költészetében. Van Shakespearenek tíz történeti drámája, két nagy tetralógia és két különálló mű, melyekben az angol történet fényes és szomorú napjait, villongásait, nagy

fordulatait hatalmas erővel megeleveníti. Rendkívül erős történeti és politikai érzéket mutat ezekben a darabokban, mely némelykor háttérbe is szorítja a drámai költészet követelményeit, az egységes szerkezet nagy drámai jogait. E történeti színművek révén Shakespeare nagy hatással volt nemzetének politikai nevelésére, nemzeti érzésének fejlesztésére, a nemzeti dicsőség tudatának fokozására. E darabokban látjuk kialakulni véres küzdelmek közepette Anglia államiségát és e rémes háborúk alatt némelykor még Shakespeare templomában is elnémulnak a múzsák. De minket itt leginkább az a körülmény érdekel, hogy e drámákban sehol sincsen szó a nemzet alkotmányos jogairól, azokról a nagy politikai eszmékről, melyek Angliából terjednek szét a világon és nem sokkal Shakespeare halála után oly hatalmas kitörést idéztek elő. Mindaz, ami emberi és nemzeti, annak Shakespeare páratlan hirdetője és megszólaltatója, de az alkotmányos küzdelmek nem érdeklik. Az ő történeti világa az erő és erőszak, az egyéni nagyság és küzdés káprázatos világa. *János király* előtörténete meglepően emlékeztet Bánk bán előtörténetére. János király majdnem ugyanakkor és ugyanúgy jut trónra, mint Endre; nem Jánost illeti meg a trón, hanem bátyját, Godofrédet és ennek halála után fiát, Artúrt; de János anyja a férfiás, becsvágyó Elenóra, addig fondorkodik, míg a király megváltoztatván végrendeletét, Jánost nevezi ki utódjává; maga János Artúr életére tör és csak Artúr halála után tekinti trónját biztosítottnak. Endre is Imre halála esetére remélhetné a trónt, ha útját nem állná Imre fia, László; és Endre neje, Gertrud, kinek jellege hasonlít Elenonóráéhoz, szítja benne a nagyra-vágyás tüzét. A polgárháborút csak a véletlen akasztja meg, László halála, mely után Endre megkoronáztatik. Szeszélyes véletlen következtében még névegyezés is akad: a trónörökös László anyjának neve Konstancia, mint az angol Artúré-

nak. Nos hát, az angol János uralkodása alatt csikarják ki az angolok királyuktól a Magna Chartát 1215-ben és Shakespeare darabjában erre még célzás sem történik. Ennek megvan az oka Shakespeare egyéniségében, neveltetésében, állásában és Erzsébet királyné kora szellemében, melyben a nemzeti dicsőség fénye egy időre elhomályosítja az alkotmányos jogok iránti érzéket, de maga ez a tény egyik jellemző vonása Shakespeare történeti fölfogásának. *)

Ennek éppen az ellenkezője tűnik föl *Bánk bánban*. Ami a történeti tartalmat illeti, mindenütt

*) Shakespeare történeti fölfogására vonatkozó megjegyzésemet némelyek kétséggel fogadták; igazolásukul néhány kiváló irodalomtörténítő véleményét idézem. Így Ward Ad. William (*A history of english dramatic literature*. Vol. I. London, 1875.) azt mondja, hogy ha a kor fogékony volt is oly történeti rokon- és ellenszenv iránt, mint amilyenről *V. Henrik* elemzésében szólt, „egy dolog iránt legkiválóbb képviselői is süketek voltak és ez a nép politikai fejlődése“ (to one thing its most prominent representatives as yet turned a deaf ear; and this was the political progress of the people). Erzsébet zsarnokságának hódolt a nemesség és hízelegtek költői; ő a nép nagy tömegét gyermekeknek nézte, kik természetüknél fogva a folytonos gyermek-ség állapotában vannak ... Erzsébet uralkodásának költői, a legnagyobb is köztük, nem voltak látnokok. És képtelenség volna, ha azt kívánnók, hogy igenis azoknak kellett volna lenniök. Ward aztán kifejti, hogy ea az adomány Shakespeare alkotása körén kívül állott (was foreign to his sphere of creation) és körülményei is távoltartották ennek gyakorlásától. Nem azokkal az osztályokkal érintkezett, melyekben ezek a törekvések forrongtak és történeti forrásaiban sem találta őket. És így „ámbar Shakespeare oly közel volt a forradalom korszakához, ennek közeledése nem vetett előre árnyékot az értelmére“. (489. 1.) Rümelin. (*Shakespearestudien*. 2. Aufl. Stuttgart, 1874) hasonló módon kifejti, hogy azon kor történetében, melyet Shakespeare földolgozott, sok fontos dolog történt, mely egészen távol esett tőle, a normanok és angolok összeolvadása, a Magna Chartából kifolyólag a polgári szabadság alapjainak folytonos továbbfejlődése stb. „Mindez költőnk látkörén kívül esett.“

a tiszta magyar érzés vonásaira akadunk. A magyar történet szelleme szól hozzánk, és Beöthy szép kifejezése szerint a magyar történet nagy tragikumára olvad itt össze Bánk egyéni tragikumával. Petur a magyar érzés, a magyar alkotmányos jog képviselője. „Meg kell erősítenie — úgymond — régi (szent első királyunktól kitett) szabadságbeli jussainkat.“ Shakespeare darabjaiban az erő küzd erő ellen, Petur és társai erkölcsi alapon állanak, a magyar alkotmánynak százszor megsértett, de mindig leronthatatlanul bizonyult erős alapján.

(125. 1. és tov.) Brandt (Shakespeare. Berlin, 1894) is említi, hogy Shakespeare royalista költő; a közönséges emberek önkormányzatát semmibe sem veszi. Dowden (*Shakespeare. A critical study of his mind and art.* 11 ed. London, 1897) nem fogadja el Rümelin nézetét, vitatkozik vele, helyesen rámutat arra, hogy Shakespeare nem a XIX. század emberének szemével nézhetné a történetet, hogy nem szűk pártember, de azt ő sem tagadhatja, hogy az említett politikai mozzanatok nem érdekelték, nem érdekelték. Mi sem kívánjuk, hogy Shakespeare más lett volna, de tanulságosnak tartjuk Katona magyar érzését és fölfogását éppen ez összehasonlítás révén a maga egész erediségében föltüntetni. (Lásd Dowden művében főleg a 322. és akire Dowden ott hivatkozik F. Kreyssig *Shakespeare-Fragen* 97. 1.) Elze Karl. *W. Shakespeare.* Halle, 1876.) is megvédi Shakespeare azon szemrehányás ellen, hogy a polgári rendet kicsinyli, de ő is elismeri, hogy a polgári rend még akkor nem volt az, amivé később vált, Brandes (*Shakespeare.* 1898.) a Magna Charta elhagyását János királyban abból magyarázza, hogy Erzsébet királyné nem szerette, ha királyi hatalma korlátozását emlegették. VischerFr. Th. (*S hake spear e-Vortraege.* IV. 1901.) határozottabban mondja ki nézetét: „Egyet nem titkolhatok és azonnal ki kell emelnem, mint lényegest: Az alkotmányos jogról való megemlést mellőzi Shakespeare“. Ugyanígy nyilatkozik a *Vortraege* I. kötetében (55-59. 1.), ahol Shakespearenek ezt a sajátosságát magyarázza; a puritánokat, mint mások is említették már, azért nem szerethette, mert ezek üldözték a színházat, a drámát, a színészeket. *Julius Caesar* főnti elemzése is Shakespeare politikai fölfogásának föltüntetéséhez némi adalékul szolgálhat.

Még feltűnőbb a különbség, ha *Julius Caesart* nézzük, melyben Brutus és Cassius a közszabadság és közjó nevében esküsznek össze Caesar ellen.

De itt is csak erőről van szó. „Caesar vagy Brutus? Caesarban mi van? Miért volna hangzóbb e név, mint tied?” — mondja Cassius Brutusnak. — Nem mondja: Caesar meg akarja dönteni Róma alkotmányát: azt mondja, hogy Caesar nem különb Brutusnál és mégis uralkodni akar. Nem mondja: Nem tűrjük a római alkotmány lerontását, hanem mondja: Nem tűrünk urat, királyt. Midőn Casca hírül hozza, hogy a szenátus másnap koronát fog ajánlani Caesarnak, Cassius feleli: Akkor tudom, hová dőf a vasam, rabságtól Cassiust mentse Cassius. Folyton ismétli: Mi gyöngék vagyunk és Caesar erős. Midőn Brutus magában töprenkedve elhatározza, hogy Caesarnak meg kell halnia, csak ezzel indokolja: A nagyság visszaél hatalmával, midőn azt elszakítja a lelkiismerettől. Itt is van egy hatalmas jelenet, amidőn az összeesküvők találkoznak. De senki sem említi a rómaiak jogát, alkotmányát. Csak arról van szó, hogy Caesar ereje ne uralkodhassék a rómaiak erején. Midőn Brutus igazolja tettét a fórumon, újra csak azt említi, hogy a rabságtól szabadította meg a rómaiakat. Két fél állott egymással szemben, a római polgárság és az egyeduralomra törekvő Caesar. Szabadságról és rabszolgaságról volt szó, mintha idegenek harcolnának egymással, nem jogról, alkotmányról. De a magyar összeesküvők a Szent István adta jussukra hivatkoznak.

És ugyanezen az alapon, mint Petur, áll Bánk bán is, csak hogy az ügy másik oldalát nézi. A magyar király hozzátartozik a nemzethez; ez nem meghódított ország, melyet a király leigázott, a király a nemzetből nőtt ki, nem mint dísz, de nem is mint korlátlan ura, hanem mint betetőzése, kiegészítője, lényeges életszerve. Innét a királyhoz való törhetetlen hűség, mely sohasem fajulhat rab-

szolgasággá, de éppen olyan nehezen csaphat át zendülésbe. Ezért utálja Bánk a sötétben ólálkodó összeesküvést, mint Brutus is, de nem általános emberi büszkeségből, mint Brutus, hanem mert magyar úr, kinek önérzete éppen oly büszke, mint királyához való hűsége törhetetlen. Mi szükség sötétben bódorogni? kérdi fennkölt érzéssel. Ha törvény és szokás szerint cselekszetek, nemcsak én, hanem minden magyar segítő kezét sietve nyújtaná. És ezt nyomban megértik az összeesküvők. A szerző így folytatja: Mind, Peturon kívül (mint-ha hályog esnék le szemökről): Igaz. Vannak rendkívüli esetek, midőn egy Bánk főlegyenesedhetik és egészen közel a királyhoz érve, büszkén mondhatja: Árpád és Bor vére közt folyó dologban bíró csak Magyarország lehet, de azért még ebben az esetben sem harcol Endrével Bánk. Szent vagy te én előttem — Istenem s Hazám után a legszentebb. Még a vad Peturt is legyőzi Bánk, midőn őt saját szavaira emlékezteti, melyeket csak a vad szenvedély felejtethetett el vele: Az Isten nem segít soha föl Kent királyok ellen. Ezt az érzést a huszonhárom éves ifjú egészen a maga leikéből merítette, illetőleg a magyar történetből, melyet a legbámulusabb intuícióval megértett. Aki így föl tudja fogni egy nagy történeti fejlődés lényegét, az igazán hátra tekintő próféta, aminek a történetírók nevezték. Igen, ez a magyar történet tragikumuma: A királyhoz való hűség, küzdve az idegen befolyások ellen, melyek a nemzettől elfordítják a király szívét. A szerető szív, melynek szeretetét nem értik meg, meggyanúsítják, végül valójából kifordítják: a magyar történet tragikumuma. És ha rossz tragédia volna *Bánk bán*, de ezt az egyet meg tudja velünk éreztetni, nem biztosítaná ez fönmaradását? A drámában egyéb is van, mint kottára szedett szó, háborgó indulat, arckép és mese: benne van, benne lehet költői szívnek az az érzése, melyben egy egész nemzet érzése megnyilatkozik. Milyen szomorú

idők voltak azok, melyekben senki meg nem értette *Bánk bánt!*

De ő nemcsak hátratekintő próféta volt, megsejtette ő a történeti fejlődés jövőjét is. Tiborc alakja szinte kísértetiesen emelkedik fel a történeti élet határvonalán. Ez más hang, mint a Peturé, az elégedetlen nemességé, mely félti a nemzet jogait és a nemzet nemzeti voltát. A nép jajszava hangzik itt föl, a magyar paraszté, ki, midőn jobbágyi sorból a szabad emberek közé szabadították, állapotának nem javulását, hanem rosszabbodását érzi. Az egész Shakespeareben nincsen meg ez a hang, akkor a nép még néma volt, a hatalmasoké volt a világ, a többi háttérül szolgált, az csöcselék volt, melyet Shakespeare lenézett, mint Caesarban, *Coriolanban*, *VI. Henrik* második részében. Katona mély részvéttel ad hangot a magyar nép szenvedéseinek. Így alig beszéltek a magyar népről ő előtte és csak sokkal később ő utána. Csak három évtized lefolyása után szabadítják föl a Tiborcokat és ugyanakkor kergetik a magyar népet a forradalomba. Ez a huszonhároméves ifjú előretekintő próféta is, de még ennél is több, becsületes szív és a dolgok mélyéig tekintő lélek. A világirodalomban nem tudunk drámaírót, ki ily érett elmével látta volna huszonhároméves korában a múltakat és jövődöket. És ezt az embert kellett elveszítünk akkor, amikor szellemileg megszületett.

Fejlődik pedig az akkor még német Pesten, kóbor színészek társaságában, szűk szellemi táplálékon élve, a nemzeti tespedés korszakában, mikor Magyarország csak a történet egy színes, de befejezett epizódjának látszott.

Kettős feladatot tűztem volt ki magamnak. Nem akartam és nem akarom Katonát Shakespeare mellé állítani, de az a remény biztatott, hogy a legnagyobb drámaíró élete, fejlődése minden drámaíró megértésére és így Katonáéra is analógiákat

szolgáltathat. Ebben a reményben talán nem csalódtam. Bátran mondhatjuk, hogy Katona József rokonságot tarthat a nagy angol költővel. Csak az volt neki végzete, nekünk mégis nagy büszkeségünk, hogy százöt év előtt Magyarországon született, amikor és ahol könnyen megtörténhetett, hogy az emberek akkor halnak meg szellemileg, mikor másutt megszületnek. Shakespeare huszonöt-huszonhat esztendőskorában kezdett drámákat; írni. Katona huszonhárom éves korában befejezte ezt a pályáját.

Második feladatomban volt, hogy vizsgáljam, minő hatással volt Shakespeare Katonára. Feleletem erre a kérdésre ez: Shakespeare nagy hatással volt Katonára: felébresztette. Úgy hatott rá, mint egy nagy lélek hat egy nagynak induló lélekre. Ezt bizonyítja az, ami Katona műveiben emlékeztet Shakespeare-re, és még inkább az, amiben Katona eltér tőle. Utánozni egyáltalában nem utánozta Shakespeare-t. Shakespeare Katonára nézve az volt, ami Shakespeare-re nézve az ő nemzetének szellemi élete volt. Így pótoltuk mi, szegény múltunkban, a képzelet világával a való világ hatásainak hiányát. Katona *Bánk* kanjában tükröződik a magyar történet tragikumája; Katona költői pályájában a magyar irodalomé.

E Ö T V Ö S J Ó Z S E F G O N D O L A T A I

„Eötvös gondolatai“ a legnagyobb téma a magyar irodalom múltjában. E gondolatok világa páratlanul gazdag, éppoly mélységes, a legszélesebb körű és rendkívül változatos. Maga Eötvös szinte gondolattá fokozódott egyéniség. Bármely tevékenységbe merül, megjelenik mögötte a „Gondolat.“ Mint publicista és államférfiú ő jóformán az egyedüli történetünkben, aki egyetemleges gondolatok magaslatán eredő fénnel iparkodik megvilágítani a múltat és jelent, hogy biztos utat találjon a jövő számára. Azt a rendkívül magas színvonalat, melyre a negyvenes évek politikai küzdelmei hazánkban emelkedtek, elsősorban Eötvös gondolatainak köszönjük. Ő nem éri be a rutin, a közönséges józan ész abszolút diktátumaival, hanem segítségül hívja a történet és az államférfiúi tapasztalat tanulságain iskolázott államfilozófiai gondolatot. Nála ez nemcsak az értelem, hanem a legfinomabb erkölcsi érzés ügye, mert hiszen a haza sorsát nem lehet a rutin élettelen mechanizmusának, a politikai ösztön kockázatos merészségének, a szenvedély vak hevének átengedni. Csak a gondolat vezérel biztosan a gyakorlati élet terén is, erre kell szert tenni; mindaddig nyugtalanul habozik, ami persze a rutinosokon, az ösztönösökön, a szenvedélyeseken sohasem esett meg. Eötvösnek, a két ízben miniszternek, pártja vezéralakjának, a nagy, eleven, termékeny publicistának igazi élete a Gondolatban van, minden egyéb csak kirándulás, mely onnét indul és oda tér vissza. Gondolat pedig jelent nála az egyetemes, az összefoglaló, a filozófiai gondolatot. Páratlan és tény volta ellenére szinte hihetetlen dolog, hogy a szabadságharc után meg

nem roppan, el nem ernyed, ellenkezőleg a legnagyobb szellemi rugékonysággal, a legnyugodtabb körültekintéssel, kritikai óvatossággal megírja *A XIX. század eszméit*, azt az államfilozófiai remekművet, mely az ő nemzetének, az ő korának szólott, de melyről kitűnt, hogy egyetemes érvényű és örök értékű. Hogy ez hasznára vált-e politikai és államférfiúi működésének, hogy a filozófiai gondolat megbízható kalauz-e ezen a téren, hogy szabad-e a politikusnak „gondolkodni“, nem vizsgálom e pillanatban, tudjuk, hogy ő maga ezen is sokat gondolkodott, míg a kortársai közül némelyek fantasztának nézték és a mi kortársaink közül sokan most kezdik felfedezni értékét, mert mindinkább átlátjuk, hogy egyetemes gondolat nélkül a politika mégis csak tévelygés, a világtalanoknak vakok által való vezetése. De a megértés minden téren Eötvös lelkének szenvedélye. Mint költő is inkább filozófus, mint művész, illetőleg sajátos és nem mindennapi művészet az övé: a gondolat művészete. Mint 24—25 éves ifjú írja első nagy művét, a *Karthauzit*, melynek I., II., III. része 1839-ben, a IV. 1840-ben, az V. 1841-ben jelent meg. A munka túlon-túl telítve van elmélkedésekkel. Ennek az ifjúnak gondolkodó ereje minden pillanatban megakasztja, megállítja elbeszélő tehetségét, melynek pedig sok érdekes mondanivalója volna. A szerző látta s megalkotta alakjait, melyekben gyönyörűsége telhetett. De még nagyobb gyönyörűsége telt az így megalkotott alakok boncoló megértésében, minden tettüknek, érzésüknek, egész sorsuknak egyetemes gondolatok légkörébe emelésében. Ennek a fiatal embernek van színes fantáziája és mélységes, igaz érzése, de ez mind prédájává lesz gondolatainak. Csak fiatal embertől telik az a naiv pedantéria, mellyel minden érzelmet mintegy megállít útján, hogy kikérdezze, titkát fürkésze, gondolat útján megértse. Tudja ő éreztetni velünk alakjainak érzését és ez elég, ez min-

den; de a Gondolatnak ez a szenvedelmes bajnoka mindent odahurcol a Gondolat ítélőszéke elé, hogy ezé legyen minden. Lelkében a Gondolat mindig féltékenyen őrködik, hogy más ne foglaljon el benne túlságos helyet. Üssük föl a könyvet bárhol. Itt van a XXVI. szakasz. A regény hőse azt feleli barátjának, aki arra kérte, hogy írja le neki egész életét, hogy azt nem teszi, az ő sebei úgy sem fognak gyógyulni. Ezt Gusztáv így érzi, ez az érzés jellemzi lelkének mostani állapotát. De ezzel Eötvös Gondolata nem éri be. Gusztáv keresi, *miért* nem gyógyulhat be a sebe. Azt mondja: Kinek fájdalmai a külvilágtól jönnek, azt az idő vigasztaljam Mert eltávozván szenvedéseinek eredetétől, azok kisebbeknek látszanak előtte. A gyermek is olyan. Új játékszer elfelejteti vele a régit. De ha az embernek a szíve beteg, annak a baját az idő nem gyógyítja. Az idő gyógyító ereje egyáltalán nem ellenállhatatlan. Az idő a külső fájdalmakat lerontja, de a keblünkben rejelőket még növeszti. Az embernek a jövője a múltban fekszik egészen. Ha a mezőn a vetés csírái elromlottak, hasztalan árasztja rája később meleg sugarait a nap. Ámde nem látjuk-e, hogy minden fájdalom idővel enyhül? Az a búskomor fölfogás valami patológikus jelenség. De vigasztaló gondolat-e ez? Az élet nekünk az, aminek látszik. Most a szerző erre a gondolatra veti magát. Pedig vigasztalás, úgymond, ha a gazdát, kinek háza leégett, arra intjük, mily csekély szikra kellett egész vagyonának lerontására. Egy vigasztalás megvetni a világot, az életet, az embereket, megvetni mindent és a magányba vonulni, azzal a szörnyű tudattal, hogy elátkozott, ki emberekben bízik. Most migy elmélkedés következik a bizalomról. A növény, az állat nem csalja meg az embert, a kutyát talán azért teremtette Isten, hogy bajban egészen elhagyatva ne álljunk a világon. Emberekben ne bizzunk, a legjobb is önző. Most az önzésről elmélkedik a szerző. Az ember állhatatos-

nak hiszi szívét, míg végre eljő szívének Galileije és megmutatja neki, hogy ő változott, szíve szüntelen önmaga körül forog, önös ... Az erény sokszor nem más, mint szerencsés véletlen. Ismerd tenmagadat, szól a bölcs.

Jaj annak, ki tanácsát követi, kinek tudomány az emberismeret. Csak az vigasztal ebben bennünket, hogy magunkat jobbnak hisszük a többiekénél. De eljő a pillanat, midőn felfedezzük, hogy nem vagyunk jobbak másoknál; ha magunkat ismerjük, akkor fájdalmunk orvosolhatatlan. Akkor, ha végre látjuk, mi keveset bízhatunk önmagunkban, mondjuk, elkeseredett szívvel, elátkozott, ki emberben bízik! Oly önösek az emberek, hogy csodálkozni kell azon, a társadalom miként állhat fenn. Ügylátszik, csak a hit és a hiúság tartja össze a világot. De aki elveszti a hitet, aki átlátja, mily dőreség a dicsőségért lelkesedni, aki végig élvezett mindent, mi marad annak hátra a világon? A sír. De be kell-e várni a halált, nem lehetne-e elébe menni? Nagy elmélkedés az öngyilkosságról. Miért kárhoztatják? A szívnek is megvan a mérlege és ha nagyobb a fájdalmas terhe, ellensúlyát veszti. Ez csak száraz kivonata a ragyogó gondolatsornak, mely e fejezetben foglaltatik. Közelebről vizsgálván ezeket a reflexiókat, kitűnik, hogy fölötte jellemzők Gusztáv lelkiállapotára, melyben a melankólia dialektikája az emberi élet értékeit egymásután meg akarja semmisíteni. Így lesz a gondolatok kapcsolata eleven lélektani rajzzá, de a fő a szerző előtt mégis a gondolatok dialektikája. És ilyen a regény elejétől végig, míg végre a szeretet apoteózisában fejezi ki az emberi élet igaz értelmét, miután gondolatban bejárta és felfogta az emberi élet hullámos mozgását. Ez Eötvösnek minden tendenciától ment lélektani regénye, valóságos tobzódása a gondolkodásnak, az élet előtte könnyen megnyíló mélységeinek és sorsfordulatainak megértésében. Később reflexiója mérséklődik, de ke-

vésbbé drámai lesz és regényeinek meséje, cselekvénye, alakjai egészen a gondolat szolgálatába szegődnek.

E gazdag gondolatvilág föltüntetése, elemzése, méltatása nem lehet egy szűkre szabott előadás feladata. Néhány általános vonás kiemelésére kell szorítkoznunk, melyek inkább a gondolkodó egyéniség jellemzésére szolgálnak.

Eötvös gondolkodásának alakja rendkívül érdekes. Hogy milyen valamely gondolkodás, a motívumokból tűnik ki, melyek megnyilatkozásra indítják, a szellemből, mely áthatja, a termékenységből, mellyel produkál és a célból, melyet szolgál. Hogy mely irányban működik, mily termékeket hoz létre, miféle hatást tesz és mily értékűek alkotásai, az, habár a gondolkodás alkatával is kapcsolatos, itt csak másodsorban jó tekintetbe, mert nagyrészt a kortól, a körülményektől, az eseményektől függ, melyeknek taglalásába itt természetesen nem bocsátkozhatunk. Eötvös gondolkodása, hogy egy kvantitatív kifejezéssel éljünk, mindenekelőtt rendkívül erős, de ez az erő nem merül ki szellemességben, ami a gondolkodás játéka, nem merész kombinálásban, ami a spekulatív és konstruktív elmék: sajátossága, nem enciklopédizmusban, ami a mélységet el nem érő szellemek kárpótlása: ez az erő mindig egyetlen egy célpontra irányul: a megértésre. A megértés akarata valóságos szenvedélye szellemi alkatának. Meg akarja érteni az emberi életet minden formájában, az egyén lelkét, a társadalmak és államok alakulását és természetét, az eszmék erejét és működését. Ez a megértési akarat nem szorul nála külön erőfeszítésre, nagy nekilendülésekre, buzdításokra, rendkívüli alkalmakra, ez mintegy magától, állandóan, folytonosan működik. Gondolkodása mindig résen áll, hogy az eléje kerülő jelenséget földolgozza. Voinovich a

Gondolatok című kötethez írt becses jegyzeteiben mondja, hogy mindig hordott magával kis jegyzőkönyvet s gondolatait séta közben is föl szokta jegyezni mindenről, ami foglalkoztatta. Már ifjan megvolt ez a szokása. Jegyzetéseivel legfőbb elfoglaltsága idején sem hagyott fel, bár szellemének gazdagsága és szüntelen munkája mellett lehetetlen volt mindent föl jegyeznie. Ülésen, mialatt elnökölt, időt talált érdekes aforizmusok leírására, sőt miniszteri audienciák alatt is megteltek kis papírszeletek érdekes mondásokkal. Egy részét ezeknek a gondolatoknak feldolgozta nagyobb műveiben, amit föl nem dolgozott, bele került a *Gondolatok* című kötetbe, melynél érdekesebb, elmemozditóbb olvasmány alig van irodalmunkban. Sok ily gyűjtemény akad a világirodalomban, de majdnem valamennyi fárasztó olvasmány, Eötvösé üdítő. Mert az ő gondolatai nem játékok, nem elmésségek, nem pusztá szellemes ötletek, hanem mindig a megértés vágyából születtek és azért nyugodtan fénylenek, míg az elmésségek nyugtalanul és nyugtalanítóan villámlanak. Legtöbb aforizmus a kezdete, vagy sűrített kivonata egy tanulságos eszmesornak. Akárhány olyan akad, mely dióhéjban fontos tudományos igazságokat tartalmaz és nagy területeket bevilágít. Mindig komolyan veszi gondolatait és azért mi is komolyan vesszük őket. Lelkéből születnek eszméi és nekünk is lelkünket fogják meg. Nem merek sokat idézni belőlük, mert akkor csakhamar kitűnik, hogy a legjobb előadás Eötvös gondolataiból az volna, ha néhányat felolvasnánk belőlük, ámbár ezek a gondolatok mégis inkább csöndes olvasásra és a hozzájuk fűződő nyugalmas elmélkedésre valók. Ki mondott szebbet, bölcsebbet, igazabbat pl., mint Eötvös ebben az aforizmusban: Nemcsak minden jó tett, de még minden jobb gondolat és nemesebb érzés is meghozza jutalmát. Mert ha a világ elfeledi is legszebb tetteinket, szívünk, mint az edény, mely egy-

kor drága illatot foglalt magában, megtartja minden érzésnek nyomait. S ha van valami, mi a jobb embert az élet bajai közt vigasztalja, az azon meggyőződés, hogy éltenek minden pillanatában öntudatlanul saját jövőjén dolgozik. Életünk termékeny földjében minden megtermi gyümölcsét s valamint a bűn vagy tévedés nem marad büntetés nélkül, úgy minden jó meghozza jutalmát legalább az által, hogy jobbá tesz bennünket. (351. 1.) Mit bámuljunk inkább ezen a gondolaton, annak formáját, mély bölcsességét, világos igazságát, vagy azt a nemes lelket, mely benne megnyilatkozik és mely kötelességének tartja, folyton építeni magamagán, szünetlen munkával, egy ideális tervezet megvalósítása végett? És ilyen gondolat száz meg száz akad.

A megértés azonban ő benne nem hideg szenvedély, valamely absztrakt kíváncsiság kielégítésének akarata. A szellemiek terén egész lelkünk bele van bonyolítva a megértés munkájába. Az első, mi hozzája tartozik, a megértés akarata. Eötvös született mestere és tanítója a gondolkodásnak. A közlés vágya époly erős benne, mint a megértésé. Eötvös nem tartozik a hallgatag, a tartózkodó egyéniségek közé. Amiről mélyen meg van győződve, arról meg is akarja győzni az embereket. Egyike azoknak ő, kik, midőn írnak, egészen feltárják belsejüket, egészen odaadják magukat. Ha bármit olvasunk tőle, ennek az odaadásnak lüktetését érezzük írásában. Amit ő tud, hadd tudják mások is. Mert fölötte fontos, hogy az igazságot ismerjük, az visz bennünket előre, ezért terjeszteni kell a tudást, ez erkölcsi kötelességünk. Ezért szereti Eötvöst az ifjúság, mert érzi, hogy ez az író a legőszintébb lélekkel közeledik feléje és ők odaadást odaadással hálálnak meg. A politikai élet terén Eötvös sokszor a második helyre szorult, de mint író mindig az első helyen fog állani. Valami nagyszerű lírizmus van egész lényében, mint álta-

Iában a magyar irodalom aranykorában, mely a líra terén emelkedett legmagasabbra; ez nála a gondolat lírizmusában nyilvánul. De irodalmi alakulásában is a megértetés vágya teremti meg magának legalkalmasabb, legmeglepőbb formáit. Legerősebb fegyvere e téren a hasonlat, mely a gondolat terjesztésében mégis leghathatósabbnak bizonyul. Egész irodalmunkban nincsen senki, ki e tekintetben vele mérkőzhetnék. Hadd idézzek erre néhány találmra kijegyzett példát. Ész és szív — bizonyára elkopott téma, melyről ma senki nem merne írni. Ő azt mondja, hogy a kettő viszonya ahhoz hasonló, mely mélység és a világosság között létezik. Annyira együtt nyilatkoznak többnyire, hogy látszó különbségek mellett mégis azon gondolatra jutunk, nem ugyanazon kútfőből erednek-e! Mily találó, igaz és mennyire jellemzi őt magát! Minden aforizmusát átélte. A szív a mágnes-tűhöz hasonlít, mely csak akkor nyugszik, ha természetes hajlamának megfelelő helyzetbe jut. Az ember boldog lehet oly helyzetben, mely meggyőződésével, de sohasem olyanban, mely érzelmeivel ellentétben áll. Sokat elmélkedik az emberi kiválóságról. Egy helyen azt mondja: Nagy népszerűséggel bíró emberek, közelebbről ismerve, ritkán szeretetreméltók. Az ok ugyanaz, melyért a legszebb freskókép sem tetszik. Az egyes vonások nagyon is durvák és erősek. Vannak emberek, kiknek érényei körülbelül azt a hatást teszik ránk, mintha Amiaki a legszebb dallamot trombitán fújna. Künn az uccán nagy élvezettel hallgatják a bájoló zenét, de jaj annak, kit a sors a trombitás közelébe állított. — Hozzá kell gondolnunk az ő finom, szenzitiv lényét! Elmés hasonlat: Hogy a tüzet eloltsuk, sokszor nem szükséges egyéb, mint hogy azt széjelszórjuk; a halom izzó parázs sötét széndarabokra oszlik fel, melyek között rövid idő múlva egy szikrát sem találunk. Hasonlót tapasztalunk tömegeknél. Úgy látszik, mintha ezeknél is a lelke-

sedés képessége a csoportozás lehetőségétől függne. — íme a tömegek lélektanának csirája. — Nézzük ezt: Senki sem tagadhatja, hogy a politikai agitáció hazánkban nagy eredményeket vívott ki, de ebből nem következik, hogy azt újra megkezdjük. Idáig olvasva, figyelmünk nincsen nagyon lekötvé. De most jó az elmés hasonlat: A forrás a mustot borrá változtatja, de ha a bort újra forrásba hozzuk, csak ecet lesz belőle. A hasonlat megkapó és fokozott figyelemmel olvassuk az aforizmus fejtegető végét. Az embert egy helyen narancsfához hasonlítja, mely gyümölcsöt és virágokat egyszerre hord ágain. Itt a hasonlat nem megkapó, de azzá válik a hozzáfűzött elmélkedés által. T. i. így folytatja: Ki ifjúkorának lelkesedését és mélyebb érzelmeit elveszté s kit az élet poézise egészen elhagyott, attól ne várjon senki hasznos vagy nagyszerű tetteket. Ez a vallomása az ő lelkének. A hasonlatok oly plasztikussá teszik gondolatait, hogy e tekintetben alig van párja a világirodalomban.

Egyébként is odavetett gondolatainak remek a formájuk. Az a kimért periódus szerkezet, mely a kor stílushajlamaiból reáragadt és pl. a *Karthauziban* némelykor oly türelmetlenné tesz bennünket, itt igen ritkán zavarja figyelmünket. Nem gondosan nem tud írni, de itt a szépen írás szándéka, a gondolat pillanatnyi feltűnése és megnyilatkozása folytán, nem túlozza ezt a gondot. Mily tömör pl. ez a gondolat: Elménk és kedélyünk nyugalma a legfőbb, sőt az egyetlen boldogság, melyet a földön találhatunk s miután az elsőt csak erős meggyőződés, a másodikat csak erős akarat által érhetjük el, életünk főfeladata az, hogy e kettő után-tőrekedjünk. Vagy ez: önmagunkban hordjuk az emberismeretnek egyedüli, de biztos kulcsát; s ha mégis kevesen jutnak e tudományhoz, az ok abban fekszik, mert kevesen tudunk és még kevesebben akarunk visszaemlékezni saját múltunkra. Ezt is

csak igen bölcs ember írhatta. Szereti az elmés el-
lentétet, de nem szereti a paradoxont, a szellem-
nek ezt a flirtölését az igazsággal. Mily szép ez:
Irigy ember, ha mást kitűnő állásban lát, helyén
szeretne lenni. Valóban ambiciózus ember nem kí-
vánja soha másnak a helyét, de annál magasabbat.
Az író művészetről azt a nagyon igaz gondolatot
találjuk: Jó író csak az lehet, ki azért ír, hogy
gondolatait kifejezze; — ki azért gondolkodik,
hogy írjon, jó mesterember lehet, de valódi mű-
vész nem lesz soha.

A megértés uralkodó vonása másképp is vissza-
hat az egész szellemi alkatra: azokat a funkciókat
fejleszti, melyek az ő célját szolgálják. A legfon-
tosabbak bizonyára a következők. Megértésen kü-
lönbözőket értünk a megértendő tárgy sajátossá-
gához képest. Az összetettet megértjük, ha részeire
bontjuk, a következményeket, ha föltételeiket tud-
juk fölmutatni, a fajt, ha neme alá soroljuk, az
egyszerűt, ha elkülönítjük minden egyébtől. A ter-
mészettudományok megértő folyamatához tarto-
zik a kvantitatív viszonyok pontos megállapítása,
a szellemi tudományokéhoz a beleérzés, a megér-
tendőnek belső átélése. Mindennemű megértés be-
tetőzése a rendszeralkotás, a tudás összefoglalása,
egységesítése. Nem akarok most mindezekre a moz-
zanatokra kitérni, csak jelzem a figyelembe veen-
dőket. A „megértők“ ritkán jó megfigyelők. Any-
nyira sietnek a megértés ösztönétől hajtva a vég-
hez, az egyetemes tételhez, mely alá sorozhatják
a megértendőt, hogy figyelmük nem szegeződik
mindig elég feszülten az egyesre, a részletre, mely-
nek pontos megfigyelését alábecsülik. A megérten-
dők hasonlóságát könnyebben észreveszik, mint a
különbségeket. A legáltalánosabbat gyorsabban
koncipiálják, mint a közbensőket, melyek a való-
sághoz közelebb állanak. A görög filozófusoknak
ez volt a bajuk, elsiettették az egyetemesítéseket,
melyekkel nemcsak elébe vágtak a speciális tények

megismerésének, hanem azt egyenesen megakadályozták. Ezek a fogyatkozások kisebb-nagyobb mértékben Eötvösben is találhatóak, nem mint az ő alkatának sajátosságai, hanem mint olyanok, melyek az egész irányt jellemzik és a szellemi tudományok terén ma is nagyon gyakoriak. Szívesebben említem azonban, hogy Eötvös elemzései igen finomak; hogy eltökélt szándéka, mint azt nagy állambölcseleti művében kifejti, a tapasztalati anyag gondos vizsgálatából kiindulni; hogy a történet megértésének fontosságát teljesen fölismeri, hogy történeti jelenségekbe való beleélése a legkiválóbb. Kevesen vannak, kik oly finom, beható történeti érzetéről tesznek bizonyosságot, mint Eötvös. Nagy művének első koncepciója is egy nagy történeti konstrukció terveiből fakadt. A *Gondolatok*-ban is történeti aforizmái a legbecsesebbek. Hogy gondolatvilágában nem fog megállani a részleteknél, hogy nagy összefoglalásra fog törekedni, előre tudhatjuk. Bámulnunk kell energiáját, mellyel ő, kit a viszonyok és körülmények politikai reform-küzdelmeink terére szólítottak, szellemi habitusához híven azon a téren, melyen legjáratosabb volt, nagy összefoglalást, egységes, rendszeres alkotást tudott véghezvinni. Szellemi érdeklődése mindenre kiterjedt, társadalmi és konkrét politikai kérdésekre, közigazgatásra, törvényalkotásra, vallásra és művészetre, természettudományra, erkölcsi életre, és nagy rend volt a fejében. Hívó lélek volt, az elvont metafizikai problémák nem ingerelték, esztétikai és etikai kérdésekben nem érezte a rendszerezés szükségét, de mindenben erős meggyőződései voltak az alapvető dolgokról, melyek az életben való eligazodására teljesen elegendőknek bizonyultak. Csak a történeti fejlődés és az állam problémája ingerelték, itt nem talált nyugtot, míg szigorú rendszer alapján a múltat, a jelent és a jövőt egy nagy koncepcióban egységbe nem foglalta és itt szellemének alkata és az alkotás

egyéb korbeli és tudományos föltételei a legmagasabbra képesítették. A XIX. század eszméivel beírta nevét az európai államtudomány elsői közé.

Még gondolkodásának rugóiról, szelleméről, célpontjairól kell röviden szólnunk. Eötvös gondolkodása a legnemesebb értelemben utilitarisztikus volt. Bármily erős volt intellektuáлизmusa, megértő akarata, soha eszébe nem jutott, hogy a tudományt csak magáért a tudományért művelje (még a művészetet sem a művészetért), hogy elvont gondolatvilágba mélyedjen és hogy a gyakorlati és erkölcsi élet minden tekintetét mint az emelkedést megakasztó ballasztot eltávolítsa. Ezt az egész embert, ezt az erkölcsi pátosztól áthatott embert a sors odaállította a nemzeti létért való leghevesebb küzdelem terére, hogyan vonhatta volna ki magát alóla? Habozás nélkül odaállott a küzdők közé és hű maradt a zászlóhoz élte utolsó pillanatáig. Egész gondolatvilágát, mint akkor minden jóra való magyar ember, a nemzeti küzdelem szolgálatába bocsátotta és ez a tényező bizonyára a legfontosabbak egyike volt. Hitt a gondolat erejében és belevitte oda, ahol leghevesebben dúlt a harc. A *Gondolatok-ban*, melyben annyi vallomása foglaltatik, a főszakasz utolsó gondolata ez: Két dologra megelégedésre tekinthetek vissza. Az egyik az, hogy bármennyiszer csalódtam, bármennyiszer kétkeltem egyes nézeteimben, érzelmeimben sohasem ingadoztam és egyes eszmékhez sohasem vettem el bizalmamat. A másik az, hogy egész életem az eszmék létesítésének volt szentelve s mint magamat, úgy minden tehetségemet csak az eszmék eszközének tekintettem. A mondat elejéből kihagytam ezeket a szavakat „s ezt tőlem még elleneim sem tagadhatják meg“. Elleneim? Ez akkor volt. Ki ma az ő ellene? Valóban Eötvös nem volt pesszimista, nem volt szkeptikus. A *Karthauzi-*

ban egész kódexét találjuk a pesszimizmusnak, mely Madáchra is nagy hatással volt, de Madách egészen sohasem gyógyult ki a pesszimizmusból, Eötvös kigyógyult. A *Karthauzi* az ő pesszimizmusának könyve, melyből épp ezzel a könyvvel teljesen megszeliődött. Ezentúl hitt az eszmékben, hitt az emberiségben, sőt hitt az emberekben. Sokszor óva int bennünket, hogy ne bízzunk túlságosan az emberekben, de még kevésbé bizalmatlankodjunk. A nagy meglepetések közé sorozta, hogy sokszor az embereket sokkal jobbaknak találjuk, mint gondoltuk. Világfájdalma ifjú korában inkább visszefénye volt az akkori európai áramlatoknak, mint saját valójának színe, mely a legépebb szellemi és erkölcsi alkatról tanúskodott. Idealista volt a szó legjobb értelmében. Amint szellemileg, értelmileg odaadta magát olvasóinak, úgy erkölcsileg nemzetének, polgártársainak. Ez a született báró volt az első igazi demokrata hazánkban, kinek demokrata érzése, lelke a modern Magyarország kialakulásához nagy akadályokat hárított el. Ha eszmei ember, minő ő volt, demokrata, akkor igazán az, akkor az ő hite csodaerővel hat. Egész gondolatvilága, melynek most tudományos részleteit mellőzhetjük, a szabad egyéniség gondolatában csúcsosodik ki, ezt adta át nekünk ideál gyanánt, ezért kell küzdenünk a jövőben, ennek a küzdelemnek a lehetőségeiért senki annyit nem tett, mint ő. ő nekünk több mint gondolkodó, mint tudós, mint költő, mint író, mint miniszter, mint államférfiú; nemzetének megváltói, prófétái, vezérei közé tartozik, kire áhítattal s büszkeséggel gondolunk.

A templom egyike a világtörténet legnagyobb intézményeinek. Egész nap nyitva áll, hogy a hívők zaklatott szíve minden pillanatban felkereshesse és vigasztalást találhasson benne. Még a legutolsó faluban is a templom a legszebb épület, amelynek belseje, művészi dísze, tisztasága, nagy térsége, ideálokra emlékeztető berendezése főleme-

lik az egyszerű paraszt lelkét. Más világban érzi ott magát, jobb, felsőbb, gyönyörűsége világban. Nekünk Eötvös gondolatvilága ily templom. Mindig nyitva áll előttünk, minden pillanatban beléphetünk abba, kimenekülve a mindennapi élet süket zajából, szennyességéből és öldökléséből. Ez jobb, nemesebb, felsőbb világ, melyből mindenki javulva, fölemelve távozhatik. Sok-sok kétséget ott megoldva találunk, találunk ideálokat és egy ideális ember tiszta lelkét. Mily különös, hogy oly kevesen élnek az alkalommal! Micsoda Magyarország volna az, mely ettől a remek templomtól el tudna idegenedni! Száz éve annak, hogy Eötvös József született; a második század indult meg, most másodszor fog megszületni eleven hatásra és közreműködésre nemzeti életünkben.

P E T Ő F I S Á N D O R

December 31-én századik fordulóját éri Petőfi születésnapja; tekintélyes próbaidő, különösen ha hozzávesszük, hogy a száz évből hetvenhárom éve már a földben nyugszik, örökre ismeretlen helyen. A nagyvilág valamennyőnk közül csak egyet ismer, de ezt az egyet igazán ismeri. Mint ahogy a magas hegycsúcsról gyakran csak egy kiszökellő tornyát látjuk a távoli városnak, de magából a városból semmit. A legfiatalabb mind a nagyok közül, akiket az emberiség dicsőségünkre világrahozott. Ezért ő szól a legközvetlenebbül hozzánk és az emberiséghez. Azután visszafelé haladva az időben az örökifjú Goethe következik, akinek megadta a sors, hogy egy világnyelven fejezhesse ki magát s kiteljesedhessék. A többi nagy ember megközelítéséhez fortélyos kulcs kell s még az sem nyitja mindig a zárat. Akinek megadatott, hogy a nagyok emlékezetének világába beléphessen, azt csodálatos érzés fogja el. Hát ennyire emelkedhetik az ember? Magunk is emelkedünk velük. Büszkeség és alázat párosul bennünk. De a büszkeség nem mindennapi. Nem a magunk személyére vagyunk büszkék, hanem embervoltunkra. A méltóság érzete ez, minden érzelmek között a legfinomabb és legemberibb. Ha így megválnak személyiségüinktől, alázatosak leszünk, mert személytelenné válni: az alázatosság egyetlen útja, A nagy emberek vezetnek el bennünket az emberi szív e legfinomabb rezdüléseihez. Közöttük van Petőfi is.

Vájjon megérdemeltük-e őt? Hogy osztoznak meg a nemzetek a nagy embereken? Ki fejtí meg a felosztás titkos törvényét? A szellemvilág üstökösének milyen a keringési pályája és ideje? Ember

nem tudhatja. Olyan ez mint az isten ajándéka. Ki sejtette volna meg Petőfit a fejlődésben levő egyszerű fiúban, akihez hasonló számos ezer volt? Igaz, előtte járt Csokonai, Petőfi Keresztelő Jánosa, előtte Vörösmarty, Széchenyi, Deák, Kossuth. De hiábavaló kísérlet kielemezni hozzájuk való kapcsolatát. A nagy ember megjelenése mindig felmérhetetlen csoda. Marlow, Kyd, Green, Nash megmagyarázzák-e Shakespearet? Olyan rendkívüliek a nagyok, hogy kortársaik sohasem ismerik fel s nem becsülik meg az értékeiket. Megérik rajtuk a rendkívülit, de az értelem semmire sem megy ezzel. Korának legbiztosabb ítéletű kritikussai nem ismerték-e teljesen félre Petőfit? De tovább menve még azt is kimondhatjuk, hogy a nagy embereknek maguknak sincs sejtelmük igazi nagyságukról. Érzik, hogy mások, mint a többiek, de éppen azért, mert mások s mert csak magukat ismerhetik, nincs meg bennük az összehasonlítás mértéke. Petőfi érzi magáról, hogy király a költészet birodalmában, de az ínség ezer alakjában lép elé, a mindennap gondja rágja, a szenvedély gyötri, nem tudja elhatárolni halhatatlan génuszát a köznapi embertől. A nagyokat száz, kétszáz vagy még több esztendővel haláluk után fedezik fel, ismerik meg s helyezik a csillagok közé. Odáig csak nagy ismeretlenek, akiket néha még vállon is veregetnek.

Egy funkciójuk nyilvánvaló: nemzetünk erejének legfinomabb kivonatai. Kereken kimondva: a nemzet bennük válik tudatossá. Azt is mondhatnák: a nemzet bennük küszködik önmaga megismeréséért. Kibővíthetjük a képet: a próbálkozás nem sikerül az első nekifutamodásra. Eleinte sokszor csak botladozás. Nagy nyugtalanság érezhető a szellemvilágban. Ott vannak Csokonai, Berzsenyi, Vörösmarty, akiket szeretünk, akik drágák nekünk. Azután következnek Petőfi meg Arany, akik testvériesen megosztják a rájuk szabott sorsot. Mind egyikük más módon fejezi ki a nemzet lelkét. Pe-

tőfi hangját az egész világ megérti, bár a fordítás végtelen soktól megfosztja a többi nemzetet. De ez nem lényeges. Ezt a fényt a fordítás sem homályosíthatja el. A maga nemzete számára azonban mindjárt meghitt barát. Ezen mit sem változtat az, hogy a tudós bírálók eleinte félreismerték. A nemzet is csak úgy téved, mint a gyermek. Nem tudja megkülönböztetni a valódi értéket a hamistól. Hihetetlenül tud rajongani a teljesen érték-telenért is.

Nemzet! Kicsoda a nemzet? Csak a részegként tántorgó, véletlenül adódó tömeg? De hiszen a halottak és a még meg nem születettek is a nemzethez tartoznak! De még a pillanatnyi nemzet is homályosan megérzi a nagyok értékét. Petőfi olyan hamar vált híressé, hogy hamarabb már nem is lehetett. Shakespeare-t pedig még Hamlet előtt a nemzet nagyjai közé sorozza egy tudós kortársa. Nem is szólva a Werther-lázzról, amely járványszerűen dühöngött Németországban. Molière-nek és Dante-nak bizonyára sok ellensége akadt, de világraszóló dicsőségük Herakleshez hasonlított, aki már bölcsőjében megfojtott kígyókat. Éppen olyan szükség-szerű az igaz érték félreértése, mint felismerése. A félreismeréshez nagy mértékben hozzájárul a tárgyi érdeklődés is, amely hozzátapad minden műalkotáshoz.

Petőfi nemcsak nagy költő, hanem korának és a szabadságharcnak is költője. Szocialisták és antiszocialisták egyaránt felvonulnak ma is a korzón felállított szobra elé, amely szónoki pózával büvösen vonzza magához a tüntetőket. Azonban Petőfi, a politikus költő, más, mint a költő Petőfi, ő és Arany egyforma mértékben — ha lehet itt egyáltalán mértékről beszélni — szabadították fel, és pedig véglegesen, a magyar génusz nyelvét. A világok küzdelmében csak a beszélő nemzetek számítanak. Mert az emberi nyelv nem ráadásképen járul a szellemhez, amely nélküle is meglenne valahogy,

hanem ő szüli a szellemet éppúgy, mint a szellem őt. Ez éppen a beszéd csodája, a tüzes nyelveké, amelyeket a nagy emberek küldenek nemzetükre. Petőfi naggyá tette Magyarországot, de előbb Magyarország nagyra növelte őt. Természetesen nem mondjuk azt, hogy tehát nem Széchenyi, Kossuth, Deák jelentik Magyarország dicsőségét, hanem Petőfi, Arany, Vörösmarty. Nem mondjuk azért, mert valahogyan mind összetartoznak, mert valamennyien a népiéleknek ugyanabból a mélységből emelkednek ki. De a világ számára Magyarország mindig Petőfi nemzetét és Petőfi Magyarországot költőjét fogja jelenteni. Istentől elrugaszkodott emberek voltak, akik ezt az országot szét darabolták, megcsonkították. Főbenjáró bünt követtek el.

Mi újat hozott Petőfi nemzetének, az emberiségnek?

Mindenekelőtt a magyar szellemmel ajándékozta meg a világot. Ez nem nemzeti túlzás. Nemzeti és emberi szellem feloldhatatlanul kapcsolatosak. Ellentmondásnak látszik, mert a nemzeti szellem sajátos, az emberi pedig általános. Azonban lelkük mélyén emberiek mind a nemzeti szellemek. Ha mélyre ásunk, az általános emberiben találkoznak a nemzeti szellemek. Éppen ezért a legnemzetibb szellemek egyben a legemberibbek. íme Goethe, Shakespeare, Dante, Moliére, Sophokles, íme a biblia. Kell ezt még magyarázni? Amit az egyes nemzetek kitermelnek, az a nagy szellemek közvetítésével oh'ad belé az emberiség szellemébe. Milyen szegény lenne a világ Goethe, Shakespeare, Dante, Moliére és Dante nélkül! S ha törül-nék sorukból Petőfit, mennyire megcsonkítanák az emberi szellemet! Petőfi azzal, hogy nemzete lelkét fejezi ki, nemesi levelet állít ki számára. A történelmi könyvek másképp tudják, azokból teljesen hiányzik irodalom és művészet, legfőbb függelékképen bigyesztik oda. De mit is kezdenek a

nagy emberekkel a történészek? A felszínen a különböző nemzetek szellemei szétágaznak, a mélyben közelednek egymás felé s egységre törekszenek. Azok a nemzetek, amelyek magukra találtak, megértik egymást. Petőfiben és Petőfi által a nemzetek megértik Magyarországot, és Magyarország a többi nemzetet. A világszellembe olvasztotta Magyarországot, de bennünket is megismertetett a világszellemmel. Amíg felfelé mászunk a magas hegyre, útközben mintha eltévedtünk volna. Ha a csúcsra felértünk, elénk tárul a hegycsúcsok egész világa. Petőfivel Magyarország a nagy csúcsok látókörébe lépett, mert éppen ő a magyar szellem kimagasló csúcsa. A nagy ember tehát nem a véletlen szülötte, hanem nemzetének kiemelkedése. A nemzetnek különös erőket kell hordoznia belsejében, hogy ily felemelésekre képes legyen. Nagyon is jogosult tehát a nemzetnek az az érzése, hogy nagyjait a maga dicsőségének tartja. Így is van. A nemzet pedig nagyjainak a dicsősége.

És mi a tartalma annak az új szellemnek, amelyet Petőfi ajándékozott nemzetének, a világnak? Mélyreható kérdés, de nem lehet olyan egyszerűen megfogalmazni. Ami a dolgok mélyén van, azt nem lehet szóval kifejezni, azt meg kell érezni, meg kell látni. Olvassátok Petőfit ti, akik eredeti nyelven olvashatjátok. De előbb felejtsetek el, amit tanultatok róla. Zárkózzatok be vele s adjátok át magatokat neki.

Megérzitek majd, hogy ez itt a természet és az ifjúság. Amikor Petőfi dalolni kezdett, öreg volt már Európa, öreg és mesterkéltné. Szellemi érleltségedés. Múltbanézés. Hisztoricizmus. A költők, írók, művészek hátukon cipelték az elmúlt éveket, nem kevesebbet, mint tizenkilenc évszázadot és büszkéek voltak terhükre. S ehhez még hozzáadták a görög meg egyiptomi évezredek, nyögtek belé és jubileumokat ültek. Mi, a tizenkilencedik század gyermekei, mondogatták a csalhatatlanság hang-

ján, az aggság titkos sóhajával. Aki tíz lépést tett előre, elfogta a kétely, hogy mögötte az évezredek hosszú oszlopsora mit szól hozzá, s aggódva nézett körül. Nem valami elmúlt dologért lelkesedtek. Aki költött, festett, faragott, úgy érezte, hogy valaki, akinek az ítélete fontos, lesi a munkáját. Mindent történelmileg konstruáltak meg. Mint ahogy ma a spengleriánusok aggódva kérdik maguktól s az egyiptomi, mágikus, görög és a többi kultúrától, hogy messzire van-e még a nyugati kultúra teljes pusztulása, szabad-e még lélekzeni s valamibe belefogni, mielőtt még „úgyis minden mindegy“ lesz. A tizenkilencedik század közepén a hegeli konstrukciók hatása alatt a hangulat inkább optimista volt. Ma elképzelhetetlen az ilyen optimista kicsengésű történelmi konstrukció. Ha Spengler könyvének ezt a címet adta volna: A nyugati kultúra glóriája, nem akadt volna száz olvasója sem.

S íme , egyszerre a távoli Magyarországból feltűnt Petőfi s azonnal nagy hatással volt a franciákra és németekre egyaránt. Hisztoricizmusnak, multbanzésnek semmi nyoma. Tüzes ifjúság. Ma született meg a világ. Velem született meg. Ilyesmit persze nem mond az ember, még csak nem is gondol, ezt csak érzi és éli. Mivelhogy éppen fiatal. Fiatal a költő, fiatal a nemzet is. Az a pillanat ez a nemzet életében, amely meg nem ismétlődik. Hogy más nemzetek életében is volt-e ilyen pillanat, nagy hirtelen meg sem tudnám mondani. Azt hiszem, hogy bár más módon, de hasonló pillanatot élt át Anglia Shakespeare korában. Az éber nemzetek között alvó nemzet felébredt. Mindent újnak lát. Elragadtatva ébred tudatára a világnak. Az álmodot nem kell kitörölnie szeméből, támolyogva, jajgatva, zokogva elvégezte ezt már helyette az idősebb nemzedék. Amikor az ember nehéz álmából ébred, olyan, mintha agyonverték volna. De ennek vége. Tudatosan élvezheti a világot, s a világ pompás. A magyar Alföld valóságos csoda! Talán

eddig még nem is nézte meg senki. Mit beszélnek Svájc hegyeiről, a Tátráról, mélységekről, szakadékokról? Nézzétek meg a végtelen síkságot! A gémeskutat! A pásztort! A nyájat! S micsoda nagy-szerű élmények. Szerelem. Volt-e már szerelmes valaha valaki? Hát persze, Petrarca, Komeo, mindenki. De ez mind nem az igazi szerelem. Én vagyok szerelmes. A világ szerelmese. Szőkék és barnák, csodálatos! Az emberek járnak-kelnek, sírnak és nevetnek, küszködnek, gúnyolódnak, Isten tudja, mi mindent nem csinálnak. A költő lehunyja szemét. Minden elvonul lelki szeme előtt. Komolyan figyel. De hiszen mindezt el kell mondani! Eddig még nem mondta el senki. És felhangzik a nagy-szerű dal. A költő énekel, a dalnok, aki friss érzéssel, érintetlen lélekkel nézi a világot, vidáman és elkomolyodva, kíváncsian és bölcselkedve tűnődik és töpreng ez a fiatal költő, költője mindennek, ami csak fiatal.

Új hang volt ez az európai irodalomban s örökre új is marad, mert örök az ifjúság, az előítéletnélküliség, a közvetlenség, a lélek naivsága, a szó és hang természetessége. Amikor természetességről beszélek, nem értem rajta a naturalizmusnak nemsokára kitörő nyavalyáját, amelyről Petőfinek sejtelve sem volt. Az európaszerte dühöngő naturalizmusnak nevezett valami minden inkább, csak nem természetes, sőt teljes ellentéte a természetesnek, természetellenes, a természet majmolása. Szándékos fintor, az utcakölyök grimasza, hogy a nyárspolgárt bosszantsa vele. Petőfi természetes volt. Az volt a nézése, a szava, a ritmikus formája. Utálta a mesterkedést. Ahogy a nyelvére került, úgy mondja ki a szót, csakhogy éppen művészi alakban kerül a nyelvére. Ez is veszélyes. Petőfi minden második olvasója úgy érezte, hogy erre ő maga is képes. Csak el kell lesni, hogy beszél a paraszt. Petőfinek azonban nem kellett a paraszttól tanulni, ő maga is a népből való volt, csakhogy nála

minden aranyá változott, aranyló műremekké. Sőt Petőfi néhány dala valóságos népdallá vált, amelyet még ma is énekel a mit nem sejtő nép. Ő is elmondhatná: úgy dalolok, mint a madár. Nem sokat magyarázta költészetét, azonban egyszer beszél róla *A természet vadvirága* című költeményében, ahol haragosan így kiált fel:

*Mit ugattok, mit haraptok
Engemet, hitvány ebek!*

A költemény minden szakasza ezzel a refrénnel zárul: „A korlátatlan természet vadvirága vagyok én.“

*Nem verték belém tanítók
Bottal a költészetet,
Iskolai szabályoknak
Lelkem sohasem engedett.
Támaszkodjék szabályokra,
Ki szabadba félve mén,
A korlátatlan természet
Vadvirága vagyok én.*

Petőfi kimerészkedett a szabadba, csak ott érezte jól magát, az volt az eleme. Ott feléled, újjong, maga is egyé válik a természettel, amely általa hallatja szavát, ő maga az ős természet. Nevet és sír, mint a gyermek. Nagyon vidám tud lenni. És milyen gazdag! Az egész magyar élet feltárul előtte, megismerteti magát vele. Mindent meglátott és bámulatos hatalmával művészi formába öntött: a természetet, a hétköznapot, a komikus embert. Művészete természet, ösztön, formaszeretet, legfelsőbb művészi akarat. Nála minden dallá válik. Egy új világ Kolumbusa, pedig ezt a világot látta mindenki, de csak ő fedezte fel. Gazdag és kimeríthetetlen, mint maga a természet. Dalaiban a világ énekel, ritmusa egyszerű s mégis olyan finom dallamú, mintha hangtalan énekkel kísért volna verseit. A világirodalom nagy lírikusai mes-

terkéltek Petőfi mellett. Úgy érezzük, hogy nem is költötték ezeket a verseket, hanem maguktól termettek, mint mezőn a virág. A korlátatlan természet vadvirága ő. Alig tudom leírni e sorokat, dadogó szavak helyett költeményeire vágyom, amelyek felszítják, de csillapítják is szomjúságomat. Csak aztán tudom folytatni az írást, s miközben melódiái fülembé csengenek, elszégyenlem magam. Mit ér a sok beszéd isteni költészete mellett.

Petőfi a szabadság, a harc, a forradalom költője volt. Nem is lehetett más. Vannak, akik az erkölcös örének teszik meg a költőt, tanító célokra akarják kizsákmányolni, a maguk erkölcsének tanítására. Csakhogy a költő művész. Petőfi meglátta, megszerette és megénekelte a természetet. Szerette, átélte és megénekelte a szerelmet. De szerette és megénekelte a népet is, amelyet nagynak, erősnek és szabadnak akart látni. Lantja nem hallgatható. Keserűséggel töltötte el, amit a közéletben látott: a közöny, a gonoszság, az emberi rosszakarat, az uralmon levők konok ostobasága, az elnyomottak gyávasága, a kegyetlen kor minden nyomorúsága. Mindez megláttatta vele az ország igazi állapotát. S a művészből szatirikus lett, Tyrtaeus, a küzdő ország katonája. Tehetett-e egyebet¹? Most már a tárgy fontossága beleszól művészetébe. Van költői tárgy, amely magát a szellemet jelenti, van érdek, amely a világ érdeke, van politikai szenvedély, amely már több a politikánál, mert legmélyén érinti a világot. E költemények legtöbbször nem időhöz kötött, a birkózó emberi szellem legnagyobb magaslatára emelkedik, s ez mindig vonz bennünket, ez már önmagában is csupa költészet.

Az 1848. év örökre szent esztendő marad számkra, többek között azért is, mert Petőfi nyelvén, fantáziájának, formaművészetének erejét szabadságvágyának szolgálatába állította. Mi volna az ember e nélkül a vágy nélkül. El lehet ezt nyomni? Ki lehet irtani a nélkül, hogy az emberiség

testben-lélekben ne vallaná kárát? Aki itt megszólal, az már egy másik Petőfi, de éppen erről a Petőfiről nem mondanánk le. Most már több a művésznél, látnok, harcos és vértanú. Ne feledjük, Petőfi lírai költő, aki lelke legmélyét a legközvetlenebbül tárja fel. Most elbűjjék? Lénye harmóniáját értéktelen cserépként töresse szét? Nem volt soha nála igazabb, nyíltabb, őszintébb lírai költő. Életét olyan őszintén foglalja dalba, mint Goethe. Hogy megismerjük, nem kell életrajzát elolvasni, csak időrendben a költeményeit. Petőfi semmi sem volna enélkül a belső harmónia nélkül. Ezért szeretjük úgy, mint testvérünket, mint Isten küldöttjét, mint egy szent embert. Emberfölötti méreteket ölt népéért való lelkesedésében, népe gyengéin érzett haragjában, népe megmentéséért lobogó tüzeben. Goethe más, de az Elysiumban megértik egymást, mert egy a szándékuk. S amikor szemünk látára önmagát múlja felül a művészet, s a fantázia izzó zsarátnoka az eszme világából átcsap a valóságba s a költőt lobogó fáklyává teszi, míg végül is megszenesedik és eltűnik, akkor azt kell mondanunk, hogy embernél, művésznél több volt, mert hatalmas tragédiává formálta életét, s halála költemény, amelyet csak Isten gondolhatott ki. Az érthetetlen és megfoghatatlan itt történéssé vált. Legnagyobb költőnk a legnagyobb hősünk; melyik nemzet dicsekedhetik még ezzel?

M A D Á C H I M R E

Rövid egymásutánban ünnepelhettük Petőfi és Madách születésének századik évfordulóját és zord napokban megadatott emlékeznünk a magyar renaissance dicsőséges ébredésére. De mily nagy a különbség a kettő között, és mennyire különbözik Madách mindenki mástól! Petőfi tüzes, kirobbanó és expanzív szellem, aki szinte egy lendülettel jut el alkotó erejének tetőpontjára és akinek inkább saját egyéniségével kell küzdenie, mint tehetségével és a közönséggel. Könnyen szárnyaló, mint a madár, rokona a pacsirtának bűbajos énekében és a sasnak egetvívó röptében. Csupán a korlátlan szabadságban találja meg önmagát és itt a földön folyvást beleütközik a valóságba, úgy-hogy még legjobb indulatú barátai is fejüket csóválják valószerűtlenségén. Madách, a legjobb nemesi családok egyikének ivadéka, erélyes és okos anyja híven örökdő vezetése alatt komoly lelkiismeretességgel' befejezi tanulmányait, a hagyományok egyenes útját járja, megyei hivatalt vállal, korán nősül és minden kilátása megvan arra, hogy nagyobb erőfeszítés nélkül karriert csináljon azon a téren, amelyet mint kívánatos ő maga választ magának. Csupán két akadály áll útjában. Az egyik az, hogy beteges. A másik: rendkívül érzékeny, szentimentális hajlamú, titkos költő, aki azonban drámaival és lírai költeményeivel nem mer a nyilvánosság elé lépni, csupán drámapályázatokon vesz részt, melyek az ismeretlenség homályában maradó költőnek kevés sikert hoznak. Ekkor lecsap rá a forradalom vihara, megfosztja családi boldogságától és a nyilvános szereplés lehetőségé-

tői, és ő magára marad mint elhagyott, kivetett jószág az akkori közélet sivár fővénypartján.

Hogy lelkében mi történt ebben a korszakban, arról a zárkózott, nehézvérű ember keveset enged sejtenünk. De lassan-lassan magához tér és 1859-ben, egy év leforgása alatt, megírja *Az ember tragédiáját*, amely Arany János pártfogásával hamarosan híressé fogja tenni. 1862-ben jelent meg ez a mű és általános, őszinte elismerés fogadta. A siker új életkedvet önt Madácbba, nekilát régi drámái javításának és újak írásának, de már 1864-ben október 2-án a halál megváltja súlyos testi szenvedéseitől. Irodalmi hagyatéka: egynéhány történeti és mitológiai dráma, mely sohasem tette volna nevét halhatatlanná, — néhány igen szép lírai költemény és „Az ember tragédiája“.

Ez utóbbi, életének főműve, oly nagy hatást tett minden azóta élt nemzedékre, hogy jelentősége még ma is nőttön-nő nagyságban és mélységben egyaránt, Ritka eset ez az irodalomban. Egy kiváltságos szellem a legkülönbözőbb formákban próbál megnyilvánulni, anélkül hogy sikerülne valóját érvényre juttatni. Aztán belső sugallat oly útra vezeti, amelyen célhoz jut és eléri a legnagyobbat. Talán boldogabbak a Petőfik, akik nem ingadoznak, nem keresik útjokat. De tisztelettel hajíunk meg a fájdalmas emberré-válás misztériuma előtt is. Ebbe a misztériumba emberi elme be nem hatol. De az eredményt megatva, emberi részvétell és bámulattal nézzük.

Sokat írtak „Az ember tragédiája“ értelméről, holott ezt nem nehéz a költeményből kiolvasni. De ennél fontosabb a mű jellege, faja és szelleme, amiről még sok újat lehetne mondani; bár nehéz ezt mindenki számára érthetően kifejezni. Azt hiszem, hogy az idő, amely a költemény megjelenése óta elmúlt, segített szemünket megnyitni erre vonatkozólag. Azt mondanám: ennek az alkotásnak legnagyobb jelentősége a *monumentalitásában* rej-

lik. Ma, mikor oly ritkán van benne részünk, több érzékünk van a monumentalitás iránt. Monumentalitáson értem maradandó, nagy gondolatok ábrázolását lényüknek megfelelő, egységes formában. Monumentális egy piramis a hozzá tartozó szfinx-sorral, de nem monumentális a budai királyi vár, bár pompásan fekszik és méreteiben is hatalmas. Nem a tömegben rejlik a hatás, kell hogy magasrendű értékek jussanak benne kifejezésre, kényszerítő egységben és a mindennapi élettől messze eltávolodó művészi formában. „Az ember tragédiája“ monumentális mű: az emberiség egész életét ábrázolja, fejlődését, jelentőségét, értelmét, a paradicsomtól kezdve egészen a jégkorszakig, és ezt egységbe foglalja Ádám alakja által, aki az emberiség képviselője és szimbóluma. Van ebben az alkotásban valami merevség, akárcsak a piramisban, amely egyébként az első történeti kép háttérében meg is jelenik. Folyton ismétlődik ugyanaz a jelenet — Ádám küzd és elbukik — de ebben az ismétlődésben, amely szinte geometrai jellegű, mint a piramis, kifejezésre jut az emberi hatalmak működésében mutatkozó szabályszerűség, az az örök törvényszerűség, amely alázattal tölt el bennünket. Ez monumentális. A modern irodalom többnyire a kicsit, a groteszket, az önkényest keresi, amely a mindennapi életbe beleszőve, a pillanat kíváncsiságát felkelti, de ezek a művek hamar el is tűnnek a feledés mélységeiben. Nem untatók még meg végleg ezt az irodalmat? Hogy tudjátok még mindig elviselni? Hisz minden csáb, amellyel felruháztatok, végül is csődöt mond. Az exotikus és az erotikus, a kalandos és a lírai, az okkultista és a perverz regény, az őskori barlanglakóé és a jégkorszakbelié, a hívőé és a misztikusé, — mit akartok velük? Ki nem unja már őket halálosan? Monumentális volt Balzac és még egy-néhányan az irodalomban, a dráma terén pedig a görögök és Shakespeare. Monumentális az,

ami egy egészre utal, még ha nem hat is tömegével. Ami figyelmünket a mindennapiság fölé emeli és az egyénfölöttire, az örökkévalóra irányítja. Mily nagyszerű érzés belépni „Az ember tragédiája“ fenséges csarnokába! Igaz, hűvösség honol itt, sőt néha jeges hidegség, de az ember folyton a végtelesség felé halad benne. És sehol sincs a nagyság üres gesztusa, hanem ő maga, a Nagyság.

Természetesen a sok kínálkozó jelenet között válogatni kellett és erről aztán sokat vitatkoztak. Azonkívül a történeti hűség kérdését is kutatták. És mivel dicsérni akarták a művet, örömmel állapították meg, hogy a költő egyes jelenetekben szigorúan ragaszkodott az igazsághoz, amivel jóvátette azt, hogy másutt annál szabadabban bánt el a történeti anyaggal. Mily hibás okoskodás! Nem a költő tanulta jeleneteit a történelemből, hanem azok a jelenetek tanítanak bennünket úgy szemlélni a történelmet, ahogyan ő velünk láttatni kívánja. Ami pedig a valósághoz való viszonyát illeti, nyugodjunk bele: ez a Fáraó, ez a Miltiades, ez a Tankréd, ez a Kepler, ez a Danton, ez a londoni jelenet, ez a falanszter, sőt még ez az Ádám és ez az Éva, ez a Lucifer és ez a paradirsom sem létezett soha a valóságban. Mindez költészet, az emberiség költészete, Madách költészete, az emberi szellem költői alkotása. A természetben nincs mintája a piramisnak, de az obeliszknak sincs, az oszlopnak és a diadalkapunak sincs. Mindez költemény, az emberi szellem szülötte, a művészé, a költőé. De próbáljatok csak kutatni, boncolni kedvetekre, sohasem fog sikerülni Ádámot a lélektanból és a jeleneteket a „hatások“ alapján magyarázni. Igaz, a paradicsomi jelenetek emlékeztetnek a Faustra, a Tower-jelenetben Ádám és a polgárleány epizódja Faustra és Gretchenre, a világűrbeli jelenet eszünkbe juttatja Kain és Lucifer röptét Byron Káinjában, és mégis itt minden tökéletesen más! Ennek az organizmusnak egészen más törvényei vannak.

Goethe Faustjának első lírai monológja monumentális, érezteti a mindenható tudás tehetetlenségének örök tragikumát; erről Madáchnál szó sincs. Madách a történelmi Ember szintézisét adja, minden megjelenési formájában, a kezdettől egészen a keserves végig. Ezt csakis szimbolikus, geometriai, egyenesvonalú formában lehet ábrázolni, alkalmazkodva e költői test sajátos lelki törvényeihez, amelyben érvényes az, hogy a szellem alkotja meg magának a lelket. És nézzétek meg magát a költőt, — olvassátok többi drámáját. Csodálkozni fogtok bizonytalanságán, ingadozásain, gyámoltalanságán. És azután olvassátok el újból, egyfolytában „Az ember tragédiáját“. Itt a költő egy holdkóros biztonságával járja a maga útját, habozás, keresés, ingadozás nélkül, — az egész oly egyöntetű, oly egységes, mint egy természeti alkotás, olyan, mint amilyen, mert más nem is lehetne. Ez az: Madách átélte művét! És bár e mű átfogja az egész emberiség történetét és már terjedelme is nagyszabású, és bár Apolló megtagadta a költőtől a könnyed dal adományát s Aranyak itt-ott csiszolnia kellett nyelvét és ritmusát, mégis Madách egy rövid év alatt befejezte e művét, anélkül, hogy sokat változtatott és javított volna rajta, úgy mint többi munkáin. Gondolkodásának ereje, „lényegszemlélete“ megihlették költői tehetségét, költői tehetsége szemléletessé tette számára gondolatait, a nagyság iránti érzéke sugallta monumentális stílusát és monumentális érzéke egységet teremtett ott, ahol a történészek nem képesek azt megtalálni, abban a káoszban, amelynek neve: az emberiség története. Ez az az új vonás, amelyet a magyar irodalom Madáchnak köszönhet: a költőien megformált, szintétikus gondolat ereje. Költőink egyúttal nagy gondolkozók is voltak, így mindenekelőtt Vörösmarty, Arany, Eötvös. De mégis Madách volt az, aki a magyar irodalmat a monumentális, szimbolikus formába öntött, költőien átszellemített gondolat szférájába

emelte. Igaz, hogy követői alig voltak, de ez nem is szükséges. Követők többnyire utánzók, utánzók pedig kontárok. De Madách él és hat, megértjük őt, és gondolatai átszövik nyelvünket. Itt magaslik előttünk, komoly tekintetét a végtelen felé fordítva, és mindnyájunkat magunkbaszállásra int. Ő maga saját nagyságának emlékműve, az örök gondolat életrekelt formája.

A sok részletkérdés közül, amely e költeményhez fűződik, talán egy sem oly lényeges, mint az: optimista vagy pessimista-e e mű alapgondolata! Én magam is Madáchról szóló első munkámban, mely ötven évvel ezelőtt jelent meg, de azóta is többször, behatóan foglalkoztam ezzel a kérdéssel. De mit tudunk mi és mit tudott maga Madách erről a kérdésről! Csak a ma élők illetékesek benne. A világháborúban és azután nyílt csak meg előttünk az emberi természet a maga „nagyságában“. Amire büszkék voltunk, amibe kapaszkodtunk, hogy jog és igazság változhatatlan, sziklaszilárd tengelyei az emberi életnek, annak most vége. Talán mindig is hazugság volt, csak nem tudtuk, hogy az. Állatok széttépik egymást, ha kell és lehet, de nem állítanak fel világpropaganda-irodákat, hogy ellenfeleikre a hazugság pergőtüzét rászabadítsák. Felfalják ellenfelüket, de nem hazudják azt, hogy az orvos ezt a diétát írta nekik elő. Madách nem adott ugyan valami remek erkölcsi bizonyítványt a tömegről, de mit tudott ő a tömegek lélektanáról! Vagy talán tévedtünk! Madách mindezt már tudta! Valóban, fölülmúlhatatlan az az aljasság, amellyel a demagógok Miltiades ellen fordulnak, éppúgy az a gonosz együgyűség, melyei a tömeg minden befolyásnak enged! Van-e valóság, mely túltesz e jeleneteken! Vagy: mik a mai dózsölők a régi Róma kéjenceihez képest! Ide nézzetek, ti romlottak: éjjeli muhi tó, pezsgő, meztelen táncosnők, mindez gyermekjáték a régi Róma kicsapongásai mellett. Igen, Madách mindent sejtett, sőt mindenről tudott. És

amellett mindent fametszet-stílusban ábrázolt, nehogy mesterkéeltség, költői szépítés az igazságot megzavarja. Lehet-e a keresztény eszme bomlását plasztikusabban kifejezni, mint ő teszi a Tankréd-jelenetekben! A tudomány megalázó helyzetét oktan udvaroknál, küzdelmét a babona ellen, képviselőinek gyakran felháborítóan méltatlan viselkedését, mindezt Madách ugyancsak jól ismeri, jobban, mint bárki más, — és csak erre nem vet különösebb súlyt, annak csak az az oka, hogy sokkal fontosabbnak érzi a tudomány csődjét a döntő kérdésekben, mint a hatalmasok ostobaságát és a tudósok bányúságát. Madách csupán azt az aljasságot nem ismerte még, amely ma az európai népek nemzetközi viszonylataiban szokásos. Azt, hogy egy országot egyszerűen szét lehet darabolni és részeit árulóknak adni árulásuk jutalmáért; hogy mindezt a jog és igazság ürügye alatt lehet tenni; hogy e gáztettel szemben egyetlen tiltakozó, az aljasságot megbélyegző szó sem hangzik el; azt azonban, hogy a gálád tett *után* sokan a szétdarabolók közül komoly arccal részvétüket fejezik ki a szétdaraboltak, — ezt Madách talán képtelenségnek tartotta volna. Azokat a bestiális emberi tulajdonságokat, amelyeket a háború óta irtózáttal kell átélnünk, Madách mégsem ismerte tapasztalatból. Ő csak úgy általánosságban gondolta, mint mi is, mint Schopenhauer vagy Leopardi, hogy az emberiség voltaképp nyomorult egy társaság, de erre nem szabad túlsókat gondolnunk, mivel ezzel a nyomorult társasággal együtt kell életünket eltölteniünk. De azt a szörnyűséget, hogy lehetséges a saját fajtánkat megrontani, megmérgezni, erkölcsileg lezülleszteni és mint ilyent aztán mindenk fölé helyezni, Madách bizonyára elképzelhetetlen gondolatnak tartotta volna.

Régebben ahhoz az eredményhez jutottam, hogy Madách vezető gondolata az volt, hogy az Ember tragédiájának tárgya a nemes egyéniség hi-

ábavaló küzdelme a tunya, bárgyú, gonosz, állhatatlan, ítélet nélküli tömeg ellen. így Miltiadesnek el kell buknia, mert *nagyon is nemes* s a népet emberszámba veszi. Róma hanyatlásának idejében, amikor a tömeg baromi módon tivornyázik, a nemes Sergiolus is dőzsöl, mint a többiek, csak hogy egy jobb világ sejtelmes emlékeitől terhelten. Tankrédnak, a kereszténység hőségnek, vigyáznia kell, hogy a pátriárka fanatikusai meg ne kövezzék. Keplernek, a világtudósnak, őrizkednie kell, hogy ura s ennek udvara át ne adják az eretnekek máglyájának, mint ahogy anyja is boszorkányként fogva van. Danton, aki mindent odaad a nép szabadságáért, vérpadra jut. S mi a dolgok sora ma! Erkölcsiség, becsület, szüzesség, igazság dajkameisévé lettek. S mi lesz holnap? Ha a kapitalisztikus világ megfullad majd bűnei mocsarában, egy kommunisztikus világrenddel fognak kísérletezni, az emberélet racionális üzemével, amely még elviselhetlenebb, örültebb, fonákabb lesz minden eddigi rendszernél. Mi van tehát hátra? Erre a furfangos kérdésre a költőnek nem kell feleletet keresnie; a fizika szolgál mentő gondolattal. A világ új jégkorszakba lépett, minden megfagy. *Finita la commedia*. Mert ez igazán nem tragédia. Ez az önmagát marcangoló emberiség, amely ostobább és gonoszabb, semhogy azokra a kevesekre hallgatna, akik jobb útra akarják terelni, előbb erkölcsileg és szellemileg pusztul el, hogy azután a fizikai megsemmisülésnek méltatlanná vált áldozata legyen. Ez a magyarázat ráillik a történeti folyamatnak valamennyi jelenetére, kivéve az elsőt, ahol a Fáraó maga veti el az egyeduralmat, a hatalmat, a dicsőséget, hogy a közösségért éljen.

S mégis, ez a felfogás nem az egész igazság. Nem lehet egy igaz felfogást teljességgel ráfeszíteni általános fogalmak keretére, mert a felfogások elszakadnak s a keret eltörik. Madách nem választja oly élesen külön a kategóriákat. Számára

Fáraó, Miltiades, Sergiolus, Tankréd, Kepler, Danton Ádámnak történeti megvalósulásai, de Ádám az ember, s *ember* és *emberek* között, vezetők és nép között a szakadék nem, oly nagyon mély. Mégsem lehet azt mondani, hogy Fáraó, Miltiades, Tankréd stb. a mennybe jutnak, a többiek mind pedig a pokolba. A bűnben valamermilyen szolidárisak. Dantont lefejezik Robespierre vádjára, de Robespierre is vérpadra jut.

Amikor Ádám ezekből az álmokból, amelyeket világtörténelemnek nevezünk, fölébred s átgondolja, amit megélt, úgy vélekedik, hogy számára nincs egyéb hátra, csak az öngyilkosság. Ekkor megtudja Évától, — aki az emberiség álmát, noha Ádámnak minden álmában jelen van, nem álmodta vele együtt, — hogy anyának érzi magát. Most Ádám le van fegyverezve. Nem, tőle függ, hogy álmaiból levonjon valamilyen tanulságot, vagy hogy a történelem folyamát megakassza kicsiny forrásánál: minden úgy történik majd, ahogy megálmodta.

Nos és aztán? Hiszen akkor a történelem a legértelmetlenebb élmény, amelyet a szellemnek ez az önmegismerése még rémítőbbé tesz.

Ádám könyörög Istenhez, hogy világosítsa föl. Három kérdést intéz hozzá: halhatatlan-e a lelke? nem nemesbedik-e mégis az emberiség mindenk ellenére? s jutalomban részesülnek-e a nemesek vértanúságukért? Látnivaló, hogy a nemes egyéniség kérdése nem az egyetlen, amely szíven fekszik; foglalkoztatja, de nem kizárólagosan. Első helyen áll a halhatatlanság kérdése, de ez a mű gondolatszövedékében eddigelé észrevétlen maradt. Második helyen azonban a haladás kérdése áll.

A halhatatlanság kérdése természetesen egyáltalán figyelmen kívül marad, de Isten skolasztikus agyafúrtsággal bebizonyítja, hogy a legnagyobb szerencsétlenség volna az emberekre, ha feleletet kapnának erre a kérdésre. A nagyok vértanúságáról joggal hirdeti az angyalok serege, hogy

az ilyen vértanúság magában hordja jutalmát. Marad mint döntő kérdés: előbbre halad-e az emberiség? De erre a kérdésre már Ádám maga felelt magának. A világűr-jelenetben megismeri az élet értékét. Azt mondja hiábavalóan vívott küzdelmeiről, hogy mégsem voltak oly hiábavalók:

*... bármi hitvány
Volt eszmém, akkor mégis lelkesített,
Emelt, és így nagy és szent eszme volt.
Mindegy, kereszt vagy tudomány,*

szabadság

*Vagy nagyravágy formájában hatott-e,
Előre vitte az emberemet.
Oh, vissza hát a földre, új csodára.*

Ezt persze nem láttuk az egyes jelenetekben, költőileg Madách nem szemléltette, hiszen minden jelenet annak az eszmének csődjével zárul, amelyért Ádám küzd vagy él; nem is látta még, amikor az idézett szavakat mondja, a jégkorszakot, amely mint abszolút szellemi dermedtség véget vet minden küzdelemnek, minden törekvésnek. Isten valóban egészen más feleletet tart készen. S csak benne táru föl teljesen a költő véleménye.

Isten munkára szólítja föl. Hallgasson szívére, akkor egy hangot hall majd, amely fölemeli és vezet. Ez a hang a mennyből jő. Ha mégis elnémulna, a nő tisztább érzéke ezt a hangot megőrzi s költészetté és dallá, magasztosítja. Így új szemhatárok nyílnak. A történeti élet vigasztalansága fölé emelkedik a művészet glóriája, amelynek őrzője a női szív, s a művészet és a nő által támad az embernek elpusztíthatatlan magasratörekvése. Föltevé, hogy a jégkorszak üres káprázat. Ezért utolsó szava Ádámnak: „Csak az a vég! csak azt tudnám feledni!“ De az Úr felel: „Mondottam, ember: küzdj és bízva bízzál!“

Madách itt is megelőzi korát. Igaz, hogy a történeti életből csupán két mozzanatot emelt ki, a szabadságvágyat és a kenyérkérdést; a népek és fajok gyűlölködését, amely bennünket szerencsétlenségbe dönt, mellőzi; de a művészetben felfedezi az életfentartó és életfokozó törekvést és erőt, mint legjobbaink is manapság. Ámde nem szószólója sem a sztoikus, sem az epikureus, s a legkevésbé a buddhisztikus morálnak, amely azt tanítja, hogy az egyén forduljon el a világtól s meneküljön otthonába, hogy megtalálja békéjét. Tanítása: a művészet által vissza az élethez. Tudja azt, amit kevesen tudnak, hogy ennek a csendes menedékhelynek is, ha eloldódik az élettől, el kell tűnnie. Ha a művészet nem szükségszerű funkciója az egyetemes életnek, akkor csakhamar egyáltalában semmi. Madách költeménye hatalmas kiáltás az emberélet pusztájába, vagy emlékműve az ember reményeinek és aggodalmainak, nyomasztó kétségeinek és föl-emelő harcikedvének. S mégsem sírkamra, mint a piramis. Az élet igenlése mindenek ellenére. Nyíltan és becsületesen megnyugszik a lét nagy rejtélyei előtt. Számunkra pedig csak egy marad: a teljes emberélet teljes kockázata.

J Ó K A I M Ó R

A nagyok

Megindult szívvel fogunk tollat, hogy nagy Jó-kainkra emlékezzünk. Huszonegy éve halott már, de mintha testi szemünkkel látnok szelíd, mosolygós arcát, csodás szemét, arányos alakját, csendes mozdulatait, még kellemes hangja is fülünkbe cseng. Az istenek és emberek kedvence volt, menyeyei ajándék nemzete számára, amellyel összeforrt, amelyért tanúságot tett, amely önmagát ismerte föl benne és szerette. Semmi sem ért fel e nagy embernek népéhez való viszonyával. A népnek köszönhette lelke kincseit, de amit kapott, százszorosán visszaadta neki örök tulajdonul.

Feltárul előttünk a népek fejlődésének nagy törvénye. Semmi sem látszik múltóbbnak, a véletlentől függőbbnek, mint az, hogy az ember szórakozásképen, kíváncsisága kielégítésére, tanulás és fejlődés céljából elolvas egy könyvet. Aztán ismét másikat. Az egyiket csendes elmélyedéssel, a másikat idegesen sietve, s egy idő múlva eltemeti őket emlékezete. Száz hang hat az olvasóra, benyomások beláthatatlan hullámozása, emberek beláthatatlan sora. Hol itt a törvény, a rend, az eredményi De ha eltelt bizonyos idő, akkor felismerjük, hogy a nemzet a nagyjaiban él, a nagyok pedig a nemzetben, hogy a nemzet formálja nagyjait, s e nagyoknak nagysága a nemzetet, hogy a nemzet előrehaladt, fejlődött, hogy a néma nemzetnek megjött a szava, tudja, hogy mit akar s mit kell akarnia. A nemzet tagjai között ősi eredetüktől fogva sok a közös vonás és nagyjainak életműve által ezek száma még nő. A közös vonások teszik a nemzetet,

s számuk növekedése még inkább nemzeté teszi. Minden nemzetnek megvan a maga napja, nagyjai e nap gyújtótükei, amelyek megsokszorozzák és nagyobb hatásúvá teszik a sugarak világító erejét.

Lelketek mélyén tiszteljétek a nagyokat, elsősorban saját nagyjaitokat, de más nemzetekéit is, mert mindezek a nagyok összefüggenek egymással, mindegyik hat a másikra. Boldog az a nemzet, amelynek nagyjai századok óta tekintélyes számban növekednek, ezek az igazán nemes nemzetek, lelki nemességűek, ezek bajosan válhatnak hűtlenné önmagukhoz. Bennünket csak azok a nagyjaink mentettek meg, akik mintegy száz évvel ezelőtt születtek: Vörösmarty, Kossuth, Széchenyi, Jókai Eötvös, Deák, Petőfi, Arany, akiknek nagy nemesi levelét a világszellem állította ki. Nem sokat jelentett, hogy utánuk apály következett, ha nem is teljes apály. A világszellem alkotását is szünet előzi meg s elmaradhatatlanul követi egy másik szünet, mint ahogy a hullámhegy két hullámvölgyből emelkedik ki. Nagyjaink a védelmezőink, a menekvésünk, a reménységünk és bizodalunk. Nélkülük a világtörténelem műve végre nem hajtható. Sokan gúnyolódnak a mi jubileumlázunkon. De van mű-jubileum és van természetes. A mű-jubileumon az elnökök és bizottsági tagok akarnak szerepelni; a természetes jubileumban azonban nagyjaihoz menekül a nemzet a jelen ínségében, mintha így szólna: nem voltunk mindig ilyen mélyen, Vörösmartyt, Kossuthot, Petőfit, Jókait nemzettük, az új Magyarország nagy építőmestereit. íme a mérték és irány, hogy mérhesetek! Jegyezzétek meg, ha a törpék ordítanak, attól még nem lesznek nagyobbak. Jókai ünneplése hatalmas tanúságtétele a régi Magyarországnak és annak, hogy milyenek óhajtjuk a jövőt. Nem akarunk hűtlenné válni múltunkhoz, ahogy ezt szuggerálni szeretnék nekünk. Mindenek ellenére Deák politikáját, Eötvös József

liberális szellemét, Kossuth hazafiasságát követjük, s az irodalomban Vörösmarty, Arany, Petőfi, Jókai vezetnek bennünket. S ezzel még csak ki sem merítettük nagyjaink sorát. A nemzet egyfelől homályosan sejti, másfelől világosan látja, hogy múltjától meg akarják fosztani avégből, hogy a szellemi nagyság igazi mértékétől elüssék, hadd látszodjanak nagyobbaknak a törpék. Éppen ezért viharosan ünnepli nagyjait. Rövid időközben két hősenek, Petőfinek és Madáchnak nagy lendületű, bensőséges, pompás ünnepet rendezett, s még ezeket is felül fogja múlni Jókai ünneplésében. A nemzet nem osztályoz, hálás minden nagy fiának. De a szükség s a veszély egyre nő. Petőfi és Madách ünneplésébe beleszólt a hollókárogás, de csak annál viharosabban ünnepeljük Jókait. A sors kegyes volt hozzá, ellenfeleit minden megerőltetés nélkül verte széjjel.

Az enfant gaté

A világ nagyjai mérhetetlenül sokfélék, mindegyik más, kettő sem akad, aki egymáshoz nagyon hasonló. Az egyik zárkózott, a másik nyílt. Az egyik ünnepélyes, súlyos, papos, a másik könnyűszárnyú, teljesen közvetlen. Az irodalom nagyjai közt vannak hallatlan termékenységek, hosszú életkorú, s vannak töprengő, nehézkes elmék, akik sohasem elégedettek önmagukkal, s végül is az értelmetlen halál életük kincsétől megfosztja őket. Míg mások könnyedek, nem adnak a ceremóniákra, ők idegenül elzárkóznak. Most csak az igazán nagyokról beszélünk; nincs szó azokról, akik nagyok szeretnének lenni, sőt van is bennük bizonyos nagyságra való képesség, de nem jutnak előre. Jókai az egész nemzet enfant gáté-ja, becegyereke volt. Lényében semmi törés, testileg-lelkileg egyaránt szép. Élete pályáján semmi számottevő aka-

dály, korán feltörő tehetség, amely azonnal elismerést talál. Hihetetlenül fiatalon, tizenhét éves korában drámát ír, *A zsidó fiút*, az Akadémia díjára pályázik vele s csaknem meg is nyeri. Akadémiai díjnál, ahol a legkülönösebb dolgok történhetnek, ez nem is olyan csodálatos, azonban a pályázat bírálói között nem kisebb emberek találtak, mint Vörösmarty és Bajza, az akkori irodalom legkeményebb bírálója, s ők a *Zsidó fiúra* szavaznak. Jókai első rímei kilencéves korában jelennek meg, irodalmi pályafutása huszadik évével kezdődik, huszonkét éves korában pedig egy tekintélyes irodalmi folyóirat szerkesztője. Minden fáradozás nélkül tárulnak fel előtte a kapuk és érlelődnek meg tehetsége gyümölcsei, hogy szinte ölébe hullnak. Elismerésért, levegőért és napfényért nem kellett küzdenie. Legjobb barátja, Petőfi másolta le *A zsidó fiút*, amelyet az Akadémia szabályai szerint idegen kézzel kellett leíratni. Petőfivel együtt lakik Pesten, vele együtt elsodorja a forradalom szele. Mindketten belekerülnek a nagy felfordulás forgatagába, amely egész valójukat a végsőkéig feszíti. Ilyen élmény ezer esztendőnkint egyszer akad s azt, aki megéri — ha fogékony, — egy más szférába emeli. Jókai számára olyan ösztönző erő volt, amely csak élete végén aludt ki. Egész sora az eseményeknek, amelyek, mint a történeti jelenségek általában, csak egyetlen egyszer találkoznak össze. De hogy ennek az összetalálkozásnak Jrkai Mór a neve, az páratlan szerencse a maga és nemzete számára. A forradalmat a nemzet vezéreivel együtt éli át, az egyik párt főorgánumát szerkeszti, legelői van mindig, közvetlen közelből szemlélhet mindent, a küzdelemben mindig résztvesz, a mozgalom nagy hősei közül való, azzal együtt bukik el, menekül s hónapokat tölt egy kis faluban rejtőzködve.

Szerelmi élete is szerencsés. Az egész világ ellenzi a nagy tragikával való szerelmét, különösen képen anyja. De Jókai ellenál, ragaszkodik akara-

tához, hogy feleségül vegye, feleségül is veszi s megtalálja boldogságát ebben a házasságban, amelynek mindenki szörnyű jövőt jósolt, amely miatt Petőfi szakított vele. És Jókainak lett igaza: házassága áldássá vált, Laborfalvi Róza a legjobb feleség, boldogsága támasza, leghívebb barátja, menekvése sok bajában. Jókai, aki oly gyengének, engedékenynek, lágynak látszott, ebben a küzdelemben is győzött. Minden előbbre viszi. A forradalom szörnyű viharai után csaknem ötven évig nyugodtan és szakadatlanul dolgozhat, teljességgel kiélheti lángelméjét, azzá lehet, amivé lenni hivatva volt. Minden idők irodalomtörténetének egyik legszebb képe.

Amikor 1894-ben ötvenéves írói jubileumát ünnepük, példátlan örömujjongásban tör ki az egész ország. Hogy mennyire elhalmozták a tisztelet megnyilvánulásaival, arra sokan emlékeznek még a ma élők közül. Akkor jelent meg összes műveinek első kiadása száz teljes kötetben, amelyhez később folytatásként még húsz kötet járult s még ez sem öleli fel minden írását. De mindez a sok siker, ez a bőséges szerencse nem szállt a fejébe, nem forralta fel vérét, nem mozdítja ki csendes nyugalmából; továbbra is egyszerűen, mondhatni szerényen élt. A lényén nem eshetik folt. Hűséges, segítségre kész, jó, nemeslelkű, egyenletes lénye tökéletes harmóniában teljesedik ki. Szerencse gyermeke. Enfant gâté-ja a szerencsének, korának, nemzetének; a határtalan népszerűség veszélyes öleléséből tisztán, érintetlenül kerül ki. A lángész minden kötelességét teljesíti, de jogaival nem él. A legnagyobb csoda azonban, hogy kezdettől fogva benne él a politikai életben, politikai író, szerkesztő, a képviselőház tagja, körülötte zúg a zavaros víz, de neki nem esik semmi komolyabb baja. Legfőbb anyja, hogy a legutolsó „mameluk“ is jelentékenyebb és bölcsőbb politikusnak érzi magát nála, s hogy Madarászék ha záarulónak nyilvánítják, de enyhítő körülményként

javára írják, hogy költő. Amikor azonban 1899-ben, tizenhárom évvel felesége halála után újra meg mer házasodni, széles körben vége a népszerűségének. Pedig úgy látszik, hogy ennek a házasságnak még öt, mélabúsan boldog esztendőt köszönhetett. A közvélemény azonban az volt, hogy Jókai nem a maga ura többé, mindenestül a felesége tulajdona. De az sem ejtett sebet rajta. Továbbra is magának élt, még csendesebben, mint eddig. Emberi és költői lény a legszeretetre méltóbb volt. Ez a bohém király nem akart más lenni, csak író és költő, azonban az élet királya is volt, amely becézte, de el nem rontotta. Sugárzó fényben ragyog előttünk mint fajtájának pompás típusa, lelkéhez örökre hozzáförvva.

Aere perennius

Vájjon azok közül való-e Jókai, akik soha nem avulnak el egészen? Vagy megfizeti ő is adóját az időnek? Hányán mondják már ma is: „Hja, ifjúkoromban rajongtam Jókaiért, visszafojtott lélekzettel olvastam a *Magyar nábobot*, zokogtam és tele szívvel kacagtam rajta, megindított és fölemelt az olvasása, de ma már...” Ma már a *La gargonnet* kell olvasni, ez időszerű, s a legújabb detektivregényeket, ha hozzájutunk a detektivfilmtől. De végtére az ifjúság egy része ma is Jókait olvassa s nem látja kárát, a felnőttek pedig... ki tudja, olvasnak-e még holnap? Deák Ferenc szenvedélyes olvasója volt Walter Scottnak, aki pedig már akkor is kissé elavult. Mindent összevéve: inkább Deák Ferenc legyen az *egyetlen* olvasóm, mint száz senki. Egyébként Jókai még ma is a legolvasottabb magyar író, megmondhatják a könyvkereskedők és kiadók, a kiadói még azt a fényűzést is megengedhetik maguknak, hogy csak Jókait adják el s másra ügyet sem vetnek. Az új ötven kötetes Jókai a legkitűnőbb üzlet lesz, az új nemzedék olvasni, falni fogja: végre egy sereg könyv, ami nem szobadisz,

amin kedvtelve legel a szem, kellemes órák ígérete. Igen ám, csak hogy az öregek nem olvassák már és főleg nem az „intellektuellek“. Azt hiszem, ezzel nem sokat törődnek a kiadók. Bár az idők jele, hogy az intellektuellek számára is akadt kiadó. Erre a jel-szóra is szükség van: kis halak jó halak, tudniillik, amikor nem akad nagy. Az öregek nem olvassák már Jókait? Annál rosszabb nekik. Nem ambíciónk, hogy az öregek közé számítsanak, de ha már nem térhetünk ki előle, hangosan és ünnepélyesen kijelentjük, hogy éppen ebből az alkalomból vaktában előszedtünk egy sereg Jókai-regényt s csaknem valamennyit élvezettel és lelkesedéssel olvastuk végig. Nyelvében a neologizmusok olyanok csupán, mint a szép arcon az itt-ott elszórt szeplők (ez csak nem árt az arcnak). Szarvas Gábor szabadított meg tőlük, akit éppen olyan szigorúan megróttak Jókai bírálói, mint magát Jókait. És ő is éppen olyan ragyogó győzelmet aratott, mint a nagy költő. Igen, de a kritikusok, Gyulai, Salamon, Kemény, Péterfy nem győzték Jókait kisebbiteni. Hát akkor mit ünnepiünk rajta? És az utódok Jókai-tanítványok-e? Nem fordultak-e teljesen el tőle? Erről nem tudunk semmit. De az a Mikszáth Kálmán, aki ugyancsak nem az utolsó, mindjárt Jókai után következik a sorban, két kötetes Jókai-életrajzot írt, amelyet óvatosan kell ugyan olvasni, de nagyon érdekes könyv, egészen sajtós, Jókai szelleme él benne. Csaknem mindenki így van vele, s ha nem, csak ő látja kárát. Akadnak kritikusok is, akik elbeszélő műveket írnak, s ugyanakkor elvetik a bíráló bombát. Csak hogy a bomba nem robban fel, az elbeszélő mű pedig nem, ragad el senkit. Mindezzel azonban nem akarjuk azt mondani, hogy az elbeszélő irodalomban csupán a Jókai-fajtának van létjogosultsága. Azt sem tagadjuk, hogy Jókai egyes műveit és egyes szempontjait patina lépté el, ami nem emeli értéküket. Száznál több regényt, több száz novellát, néhány tucat drámát (azokat nem számítom, ame-

lyeket regényeiből összeszabdaltak és szabdálnak még ma is) sok sok apróságot, útleírást, memoárt, cikket írt, a magyar népi szellemet jellemző anekdotákat gyűjtött; ki tudna mindent felsorolni? Vulkán volt, amely a nagy kitörések alkalmával nemcsak lángot és lávát szórt, hanem hamut is ... Vannak írók, akik csiszolnak és esztergályoznak, át-meg átformálnak, toldoznak-foldoznak — hiszen az alkotóerő szüneteit is ki kell valahogy tölteni — és vannak vulkánok, amelyek gazdag belsejükből szakadatlanul ontják az izzó lávát, amelyek zúgnak és morajlanak, titkos kapcsolatban vannak a földgolyó alapzatával, s amelyek a természetes vulkánikus erővel ellentétben örömet, áldást, termékenységet terjesztenek. Melyik ér többet? Balga kérdés! Maguk az írók nem választhatnak szabadon, olyannak kell lenniök, amilyenek, úgy kell cselekedniük, ahogy cselekszenek. Fecseghetnek a kritikusok, minden csodabogárra szükség van, minden jelentős erő meg-
leli a maga közönségét. „Igen ám, csak hogy a művészet megkívánja a forma tökéletességét. S az efféle házinyúl-szaporaságú termékenység kizárja azt.“ Ez csak a terméketlennek, a koldusnak, a szegénységnek az érvelése, amelyet az igazi művésznek meg kell vetni. Ha előny a formálás, simítás, csiszolás, amellyel az eredetileg pongyola vázlatot tökéletesítjük, ez semmiesetre sem a legfiatalabbak előnye, a legújabbaké, a legigényesebbeké és egyben a legmeddőbbeké, akik tragikus bukfencsel akarják elkápráztatni a közönséget. Ezekre a nyers kijelentésekre egynémely kritikus és alkalmi bölcselő pöffeszkedése indít bennünket. Egyébként mi magunk is a szabadság, a sokféleség, az igazi alkotó erők egyenjogúságának elvét valljuk az irodalomban. Egyszóval: Jókai- és Keménypártiak vagyunk. Nem hagyjuk, hogy a Jókai közönségét a másik táborból a gög fegyverével bombázzák, nem félünk ezektől a bombáktól, bizonyosságul inkább magunk is a bombázott táborba állunk. Nem tűrhetjük, hogy

Jókai irodalmi termékenységéből fegyvert kovácsoljanak ellene. A lángész termékenysége a legnagyobb adományok közül való. Jókai maga a nagyszerű természet, a munkája is olyan. Ha gyengébb műveket írt, nem törődik vele, azonnal követi egy remekmű. Minden műve után megfiatalodik ezért örökifjú marad. Ezt nem tudják megbocsátani neki a méltóságteljes öregek. Az ifjúság termékenysége, teremtő ereje, virágzó optimizmusa, vidámsága él benne; elragadja a pillanat, a délibáb, amelyet maga varázsol elő a sivtagban, ő maga a magyar nábob, mérhetetlen szellemi kincsek birtokosa, jóságos és nagylelkű, megajándékozta az egész világot és nem kell bosszút állnia senkin. Az irodalom legtökéletesebb lovagja. Ha belép egy szalonba, felfigyel mindenki. Pillantása, megjelenése, beszéde a világ legremekebb charmeur-jéé. És álmodozó! Ő maga nem tudja, de akik körülállják s hallgatják, azok észreveszik, hogy glória fonódik feje fölé. Vagy valami finom, éteri kis burok? Nem egészen erről a világról való. Ez a burok megóvja a feloszlástól. Aere perennius. Nyugodtan ünnepelethetitek, szavatok nem árthat neki, ércnél maradandóbb anyagból van alkotva. Kossuthhoz áll legközelebb, mint ahogy Arany Deákhhoz, Vörösmarty Széchenyihez. Ez a három pár: aere perennius, ércnél maradandóbb.

Faculté maitresse

Ez a kifejezés azt jelenti, hogy van a lélekben egy uralkodó képesség, tehetség, tulajdonság, amelynek a többi alárendeli magát, amely valamennyin uralkodik s a maga számára használja fel. Az az új ebben a kifejezésben, amelyet Taine alkotott meg s amely az ő irodalomtörténeti módszerét fejezi ki, hogy a lélekben csak *egy* ilyen faculté maitresse található, s éppen ez határozza meg a lélek egy-

ségét, erejét, alkotóképességét. Ha felfedeztük a lélek faculté maitresse-ét, jellemezni tudjuk, megértjük és megértetjük és értékét is megállapíthatjuk.

Ez módszertani tétel; annyit ér, amennyi hasznát vesszük. Alkalmazzuk Jókaira. Melyik az ő faculté maitresse-e, uralkodó képessége?

Valósággal hódító erejű, plasztikus, érzéki fantáziája.

Hogyan, hát nincs szüksége minden költőnek, de különösképen a regényírónak fantáziára? Nem függ-e egyáltalán minden művész a fantáziától? Mit jelent ez a szó, fantázia? Nem túlságosan határozatlan, sokértelmű, elmosódó, általános kifejezés?

De tartsunk csak ki ennél: Jókai lángelméjét különös mértékben, különösképen fantáziája jellemzi.

Fantázia jelenti egyfelől azt a tehetséget, hogy a távollevőt érzéki elevenséggel tudjuk magunk előtt látni, hallani és látni tudjuk azt, amit csak elgondolunk; ezt a fajta szellemi tevékenységet *jele-nítő* nek nevezem.

De fantázián azt a tevékenységet is értjük, amely egy fajtának a lényegét foglalja össze és plasztikusan állítja elénk. Valamit megérteni annyit jelent, mint lényegét megállapítani. Ez tehát a fantázia intellektuális munkája. Ha a költő a fősvényt akarja ábrázolni, lényegét megállapítani, akkor az általa ismert összes fősvényeket összefogva teremti meg ennek a fajtának a típusát. Ezért a fantáziának ezt a funkcióját *típusalkotónak* nevezem.

Emlékképeink bizonyos indulatok hatása alatt könnyen hamisakká válnak, azaz olyan változáson mennek keresztül, amely indulatainknak megfelel. Akit szeretünk, annak képét megnemesíti, megszépíti emlékezetünk, az ellenszenvesnek, gyűlöltnek képét viszont befeketíti az emlékezet. Az emlékezetnek ezt a kettős irányú megváltoztató működését a

nyelvhasználatától eltérőleg nevezzük *eszményítésnek*. Aki tehát ellensége képét a róla alkotott eszméje értelmében feketébbé, ördögibbé teszi, éppen úgy eszményít, mint az, aki szerelmesében a szépség mintaképét, minden erény megtestesítőjét látja. Az eszmény is különböző, plusz és mínusz előjelű lehet.

Végül, hogy hamarosan végére érjünk a dolognak, a szellemnek egy olyanfajta működését is fantáziának hívjuk, amely lényegesen eltér a jelenítő, típusalkotó, eszményítő működéstől. Amikor a szerencsejátékos elképzeli, hogy ha megüti a főnyereményt, villát vesz, Olaszországba utazik, remekül eszik, iszik, pompásan él, vagy valami jóléti intézményt alapít, stb., akkor légvárat épít, mert hisz terveinek egyelőre összes alapja a tulajdonában levő sorsjegy, meglehetősen gyenge csalóka bázis, amely csupán a sorsjáték rendezőjét teszi gazdaggá, a játékosok nagyrésze azonban elveszti pénzét. Efféle légvárat építünk valamennyien, felsőbbrendű tudatunk ébredésétől elhalásáig. Ettől a tervezetéstől eltérnek a gyakorlati életben előforduló konstrukciók, amelyek ember- és világismereten épülve fel, gyakorlati cél felé irányulnak, bárha a határok néha elmosódnak is. A fantáziának ezt a munkáját *újatalkotónak* nevezzük, s ez az, amire gondolunk, amikor az írói, költői fantáziáról beszélünk, bár az előbb felsoroltak sem kevésbé fontosak.

Hogy áll a dolog Jókaiival? Fantáziájának jelenítő ereje kiváló, kevés hozzá hasonló van a világirodalomban. Lelkében a szemlélt képek kimeríthetetlen kincsét halmozta fel. Agya nem feljegyzésekkel, nyersen realiztikns anyaggal, nem fényképmásolatokkal dolgozik. Megteremti a tárgyat, amelyről ír, látja a képet, amelyet megnéz. Gyökeréig szemléltető. Évekkel ezelőtt munkáiból egész sorozatot gyűjtöttünk össze ezekből a képekből *Magyarhon szépségei* cím alatt, amely ma nincs

kezünk ügyében, de emlékszünk rá, hogy micsoda örömet szerzett kiválogatásuk, s még nagyobbat a korrektúra-ívek átnézése. Például a rianás, a tor-dai hasadék leírása; bizonyára mindenkinek szeme előtt van még az *Új földesúrból* az árvíz leírása, a *Fekete gyémántokból* a bányaezés, az *Egy az Is-tenből* Torockó leírása, stb. Útikönyv számára mindez persze hasznavehetetlen, mert Jókai egészen önkényesen találja ki a színhelyeket, de min-dennek megvan a belső összefüggése, költői való-sága. Az épület tégláit a valóságból veszi, de mű-vészileg rakja össze. Még egyszer ismételjük: meg-teremti azt, amit leír. Igen fontos tartozéka ez el-beszélései költői hatásának. Az ember otthonosan, biztonságban érzi magát nála. A színtér szilárd. A kert, a rét, a kastély, a fény és pompa, a néptömeg, a temetés, a gyászoló hátramaradottak mind a re-gényhez tartoznak, ott vannak a maguk helyén; a maga módján valóságos világ ez, amely hozzá tar-tozik a cselekvényhez. Az ember sohasem vágyik átlapozni a leírásokat, mint néha-néha Balzacnál, amikor például olyan pontosan írja le egy szoba berendezését, mintha leltárt venne fel. Igaz, hogy Jókai nagy siettékben — napról-napra írta a tár-caregényeket — néha megtéved, megváltoztatja a regény folyamán a szereplők nevét, úgyhogy az olvasó nem tud eligazodni, de ilyesmi mindenkivel megtörténik. Szemléltető ereje elbűvölő. Jókai maga bizonyára sohasem élte még át egy bányaezését, de bányája úgy ég, hogy belé borzadunk. Jelenítő képzelőerejével csodálatos feszültséget te-remt a mesében.

Éppen ezért nehéz mereven elválasztani egy-mástól jelenítő és újatalkotó képzelőerejét. Csak-hogy újatalkotó fantáziája oly bonyolult, lé-lektanilag annyira nincs kibogozva, hogy tudomá-nyosan nehéz megfejteni a viszonylatokat. Jókai az elbeszélő művészet egyik legnagyobb építőmestere, ezt még legkíméletlenebb bírálói is elismerik róla,

Regényeinek finom szövedéke csodálatraméltó. Nem a szerkezet technikája a döntő, hanem a formák ,lágú rajza, az ezer egymásba fonódó szál, az elbeszélő nemes szempontja, s az, ahogy elmerült a történetben és formálja. Az ember bámulja az új detektívregények íróit, pedig többnyire csak lélektelen mesteremberek. Művészettel szövik a cselekményt, meglepetéseket tartogatnak, amelyekkel rajtunk ütnek, de mindez csak dresszura, a szellem nyoma nélkül, elmejáték, akrobata mutatvány. Jókai regényeiből a költő nemes lelke szól. Az Eugéne Sue nyers trükkjei távol vannak tőle. Jókai is meg akar lepni, ő is felkorbácsolja kíváncsiságunkat, de magatartása mindig költői és konstruktív fantáziáját a költő lelke irányítja. Az elbeszélés alkotó részei nemcsak találomra függenek össze, a költőnek pontos számítással kell azokat egybeillesztenie. Jókainál a legfőbb vezető a nemzeti és emberi értékekért való lelkesedés. Legjobb művei honi földön játszódnak, tehetségének erős gyökerei idehúzzák. Legelragadóbb a mese menete. Meleg gyengéd érzelmei, természetes előadásmódja, mindenütt átütő szeretetreméltó egyénisége, ragyogó humora, amellyel ő maga a mese fölött ragyog és az érzelmek szálaival mégis hozzákapcsolódik, mindez az ő szóval meg nem magyarázható, nem elemezhető, páratlan művészete. Regényeit nem is lehet mosoly és könny nélkül végigolvasni. Mesevilága napfényes és felemelő. Ez ma talán némelyek fülében elavultnak hangzik. Azokéban, akik a szociológiaért, analízisért, a legnagyobb mértékű tudatosságért, a pizsokért és nyomorért, az ínségért és örületért, a borzadályért és kétségbeesésért, a való és költői világ összekeveréséért lelkesednek. Ezek persze nem lelvén meg Jókainál, amit keresnek, elvetik őt. Nem akarjuk azt mondani, hogy nincs és ne is legyen másfajta művszet, mint a Jókaié. De az övéről nem mondunk le. Azzal se hozakodjanak elő, hogy Jókainak ma már csak történeti

értéke van. A legutolsó szóig igaz, hogy az ötvenes években szellemi életünk egyik legfőbb faktora volt, hogy műveivel újjáteremtette az olvasó közöniséget, hogy nemzedékeknek szolgált gyönyörűségül, hogy évtizedeken át irodalmi vezetője volt a magyar szellemnek, hogy az új Magyarország művészi kultúrájáért többet tett, mint legtöbb kortársa együttvéve. De még ennél több is igaz: a magyar szellem és magyar kultúra örök értékeinek képviselője. Éppen olyan élő ma is, mint Petőfi, Arany, Madách, Eötvös, mint minden igazi művész. Vannak művészileg is tökéletes regényei. Barátunk ő, aki mindig szeretettel fogad. Nem múlták felül és nem, cáfolták meg.

S most elérkeztünk művészetere leg többet vitatott pontjához, elbeszélő művei jellemző erejéhez. Mondják, hogy ebben gyenge, romantikus, elavult. Gyenge a típusalkotó ereje. Alakjai angyalok vagy ördögök. Az emberig nem jut el, meg sem látja. Jellemzés helyett idealizál. Hősei a végletekig tökéletesek, vagy pokolian gonoszak. Mindent tudnak, s még többet mernek, mint amire képesek. A kritikusok nem győzik eléggé hangsúlyozni ezeket az állítólagos hibákat: az életben és művészetben egyaránt komédiázott. Meg kell vallani, hogy a lélekelemzés nem volt Jókai erőssége. De hogy is állunk azokkal a lélekelemzőkkel? Azok megkonsti'uálnak egy lelket s azt elemzik. Vájjon megbízhatunk-e ebben? Elemezni csak azt lehet, ami adva van. De csakugyan adva vannak-e ez újabb regényhősök? Nem eszményített alakok-e ők is abban az értelemben, hogy az író valamilyen eszméjének felelnek meg, abba a formába vannak öntve? Természetes, hogy ahhoz az eszméhez idomulnak, s hogy az elemzés napfényre hozza azt, amit az író alakjába öntött. Nem akarjuk Jókait azok kárára dicsoítani, akik a maguk törvényét követik, de efféle doronggal nem hagyjuk agyonverni. Mert Jókai hősei a legnemesebb erények megtestesítői, különö-

sen nőalakjai, amelyek a világirodalom legszebbjei közé tartoznak. Gazembereit nem akarjuk védelmünkbe venni, nekünk magunknak is ellenszenveseink, néha túlon túl rosszak. De a költőnek nyilvánvalóan erős árnyékra volt szüksége az eszményi alakokat előzőnlő vakító fény mellé. Egyben csomópontra is, mert különben a mese minden ellenállás nélkül gördülne tovább. De az eszményi alakokról nem mondunk le. ők mutatják meg nekünk, hogy Jókai korában milyenek voltak az emberi és nemzeti ideálok; mit jelentett a becsület, bátorság, kitartás, erő, nemes lélek, kötelességtudás, önfeláldozás. Jókai nem érzelmes, nőalakjai sem azok. Tudnak szeretni, küzdeni, kitartani. Hát úgy megváltozott a világ, hogy ezek az ideálok már elmúltak? Nagy bajunkban ma is hozzá fordulunk, segítsen rajtunk. Jókai széltében-hosszában ismerte a nép életét. Regényeiben százával örökített meg alakokat, tudta, hogy gondolkodik, beszél, érez, viselkedik a nép, éppen abban tévedett volna, ahogy legjobbaink értékelik azt, ami nemes? Ekkora a különbség Jókai és népe, Jókai és a mi korunk között? Ilyen hamar megváltoztunk? S ha így van, akkor miért olvassuk Jókait még ma is? Kinek ne esnék jól a jelen zavaros tombolásából Jókai csendes képzeletvilágába menekülni? Persze a jelen destruktív erői nem érhetnek célt, ha nem gyalázzák meg s nem rántják sárba a magyar szellemi élet minden hősét. Vagy-vagy! Vagy azok a hősök, vagy a mai gyűlölködők. Jókai fantáziája világokat ölelt, de ezt nem tudta volna elképzelni. Mi Jókai-kaival tartunk.

Résumé

Jókai legfőbb kincse vakító, gazdag, mérhetetlenül termékeny fantáziája volt, különösen e fantáziának jelenítő ereje, újatalkotó működése, ideális lendülete. Ha fantáziáról szólunk, a teljes mű-

vészlelket értjük rajta, amely azonban a teljes ember lényeges része. Jókai szerencse fia volt, a maga és a mi szerencsénké. Legfőbb szerencséje azonban nemi kortársainak példátlan elismerése, hanem a maga és művészete között kifejlődött harmónia. A társadalmi érintkezésben mindig kissé idegen maradt. Szelíd, csendes, magábamélyedő volt, más szférákban élt, eszményi alakjai között, akik különböző néven bár, de nem voltak mások, mint ő maga. Százszorosán visszatükröződött bennük. Műveiben a maga vágyait, szerelmét, reménykedését, aggodását, szenvedését tárta fel. Olyan bizalmasan voltunk vele, mintha közülünk való lett volna. Folytonosan megajándékozott bennünket; néha azt gondoltuk: aki olyan bőségesen adakozik, csökkenti az adományok értékét. Olyan volt, mint valamennyi művész: naiv, az embereket maga szerint ítélte meg, sohasem kereste a maga hasznát, boldogulását. Most, amikor századjára fordul a születésnapja, helyénvaló a magunkbaszállás. Jókai nem volt a szó közönséges értelmében vett regényíró. Igaz, úgy érintkezett velünk, mint magához hasonlókkal. Azonban látnok volt, Isten kiválasztottja, álmodozva járta útját s emberalakjában halhatatlan tetteket vitt véghez. A sorstól ajándékkal kapott nagyjaink közül ő a legszeretetreméltóbb. Jólesik rágondolni. Ember volt, költő, művész és olyan makulátlan, amilyen ember csak lehet. Hivatását teljesen betöltötte. Őrizzük emlékét érette magáért s azért a szent ügyért, amelyet olyan híven szolgált.

M I K S Z Á T H K Á L M Á N

A dicső győzelem tüzes szekerén láttuk emelkedni, azután egyszerre eltűnt szemünk elől és többé nem láttuk. Siratjuk, ámbár megmenekült a haldoklás nagy emberi nyomorúságától és ámbár nem veszítettük el. Mert az alkotókhoz tartozik, akiktől a művek erednek, melyekben az alkotó szelleme tovább él. Ezekből a művekből áll össze a nemzet kincsesháza, mely fölött a nemzet szelleme örökösök. Mikszáth Kálmán elköltözött az életből a nemzet történetébe: Ott is olyan helyet foglal el, ahonnét mindig meghalljuk szavát. Nemcsak határsaiban él tovább, mint a tett emberei, hanem egyéniségében, ami a szellem történeti alakjainak nagy kiváltsága.

Mikszáth Kálmán egyike azoknak, akik a nemzetnek irodalmi vezéreihez való viszonyát gyökéresen megváltoztatták. Ez a viszony régebben hasonlított ahhoz, mely a primitívebb társadalmakban, de a fejlettebbekben is, a községet papjához fűzi. Tiszteli és szavára figyel vasárnap, de a hétköznap a gondoké és indulatoké. Az irodalmi élet sem volt nekünk mindennapi életünk, még vasárnapi sem., legföllebb ünnepnap. Az irodalmi község mindig kicsiny volt, ma sem túlságosan nagy. Az író sokkal idegenszerűbb alakunk nekünk, mint a pap. Ezt az idegenszerűséget az író is érezte, és ez még inkább eltávolította tőlünk. Petőfi volt az első, aki ezt a viszonyt megváltoztatta, utána Jókai, ő utána Mikszáth. A többieket sem kicsinylem, még ebben a tekintetben sem. Mindegyik nagy írónak megvan a maga nagy rendeltetése, a maga nagy hatásköre. De Petőfi, Jókai és Mikszáth többet tehettek a magyar irodalom és a magyar közönség összeolvasz-

tásáért, mint talán a többiek együttvéve. Ők a nagy népszerűek, de ennek a szónak sokkal nagyobb jelentősége van, mint gondoljuk.

Jólesik a gyászból elmenekülni a gondolat világába, amely az egyedüli nagy vigasztaló a földön. Mikszáth dicsően folytatta, amit előzői kezdtek, őróla is mondhatjuk, a birodalmat gyarapította, új tartományokat szerzett, lelkeket hódított meg, egyesegyedül művészetével. Telivér művészember volt, akinek a formálásban telt kedve, nem is tudott másképp tenni, mint mindennek formát adni. De teljesen ép művészi lélek volt, mindig a közönség számára írt, nem volt magában töprenkedő, a szándék mindenképen távol állott művészetétől, nem jutott eszébe agyonfinomítani a formát. A nagy mesemondó mindig a hallgatóinak beszélt, magát adta, de egynek érezte magát hallgatóival, fölējük emelkedett, de úgy, mint mikor az ember saját magából saját maga fölé emelkedik. A művészembernek nagy szociális funkciója van, mint minden nagy lelki erőnek, amely a maga munkáját végezvén és csak ezt nézvéen, mégis orgánuma a közösségnek, annak extraktuma, annak helyében dolgozik. Így énekelte Petőfi a magyar népdalát, így zengte el Jókai a magyar nép modern eposzát, így írta meg Mikszáth a magyar nép mindennapi életének humoros krónikáját. A valósággal csak egyetlen egy módon tudunk győzelmesen megbirkózni, ha a humor fényét vetjük rá, ha játszunk vele azon határig, ahol az erkölcsi értékek kezdődnek, ha odaadjuk magunkat neki, látszólag visszavesszük magunkat, de csak évődünk vele, mert szeretjük és a világért nem hagynók. így formálta e halhatatlan krónikás a magyar nép, a magyar élet humoros képét, könnyből és mosolyból, tréfával és szent lelkesedéssel, hű és ideális lélekkel. Mint krónikás, legközelebb áll a valósághoz, a mindennapi élethez, olvasói lelkéhez. Nem tógában jelentkezett nemzete előtt, hanem munkás-zubbony-

ban, a mindennapi munkában, ebbe vitte bele a művészetet. Költészete a műhelyben, a szántóföldön, az utcán fogant meg.

A tudákosak, a kritikusok, a szabály-emberek kételkedve, habozva fogadták. Mikszáth csak *népszerű* mondták. Népszerű pedig, mert jóízű anekdotákat tud és az országgyűlési folyosó érdekességeit kiaknázza. A jóakarók gondolták: az anekdota Michelangelója. Ha nem mondta senki, akkor mondhatták volna. A szerencsétlenek nem tudják, hogy nincsenek anekdoták és nincsen országgyűlési folyosó. Az országgyűlési folyosó a legszürkébb hely a világon, ahol ügyeket intéznek el, érdekeket hizlálnak és pletykákat beszélnek. Az csak azóta érdekes, mióta Mikszáth tollára vette. A zsurnaliszták pedig megtanulták tőle a megtanulhatót, a gesztust, a szemhunyorítást, a felsőség érzésének kifejezését, és kiaknázzák a megnyitott bányát. A közönség ezt másképp tudta. Ámulva, bámulva, megfogva, megragadva olvasta a karcolatokat, hihetetlen érdeklődéssel, csak ezeket, semmi egyebet — mit lehetett mellettük még olvasni? — és új szemmel nézte, amit Mikszáth láttatott vele. A karcolat Michelangelója, mondhatta volna, ha oly szellemes lett volna, mint kritikusaink. A természet iránt igazságosabbak vagyunk, mint a művészet iránt. Senki sem hányja szemére a cseresznyének, hogy nem oly nagy, mint a dinnye, nem olyan ízű, mint a körte, és nemi lehet megsütni, mint a gesztenyét. És hogy szeretjük a cseresznyét! Aki egyszer megkóstolta, szegényebbnek ítélné a vilgot, ha nem volna. Ínyük van az embereknek és esztétikai ízlésük az elfogulatlanoknak. Hogy mily formában alkot a művész, nem rajta áll, legalább nem csak rajta, hanem a körülményeken. Hogy mit kezd a formákkal, az ő tehetségének a műve. Mikszáth, a kor humoros krónikása, a nagy novellista, a bájos mesemondó, a magyar formáknak egyik legnagyobb művésze. Nem filozófus? Hála Istennek!

Nem szociológus? Áldassék a végzet érte. Annyi szociológusunk van, kell lenni egy Mikszáthnak is. Ő a mindennapi életbe vitte be a poézist, a művészetet, a mindennapi élet nyelvébe, a mindennapi élet látásába. Aki ebből a cseresznyéből evett, nem hagyja el többé. Az olvasó közönség és írók viszonyát valamennyi közt ő tette legbensőbbé, mert azt nézi, amit mi, úgy beszél, mint mi, és ezzel a mi látásunkat és beszédünket művészivé tudta avatni.

Bámulom, mily könnyedén mondják az emberek, hangsúly nélkül: Mikszáthnak humora van. Becsületesnek lenni, ahogy most jár a világ, — mondja Hamlet, — annyi, mint egynek kétezerből lenni kiszemelve. Ha ily arányban élnének a humoristák! Az igazi hámor sokkal ritkább, fájdalom. Azt a sors egész nagy korszakokban egy-két embernek szokott adni. Ezek az emberiség igazi jótevői. Nem, mert megnevettetik az embert, azt a clownok általában jobban tudják, hanem mert földerítik és fölemelik. Az élet nyomorúságai ellen ők vértéznek meg bennünket, nem hazugsággal, nem feledéssel, mert ezek bizonytalan szerek és inkább csak a fiatalkorban használnak, hanem bölcs megadásra és mosolygásra való tanítással. A hámor nem kíván áldozatot értelmünktől, csak a szívet ébresztgeti. A humor látja meg a gyermek isteniségét, az együgyűek kedvességét, a különcök ferdeségét és mindezzel földeríti szívünket. A liúmor nem rántja ki a kardját, hogy hadonásson vele, de nem is görnyed, hogy ne bántsák, nincsen hősi pózban, nem viseli az alázatosság köntösét, nem hunyja be a szemét, hogy ne lásson, nem kiabál és nem suttog; nem panaszkodik, nem esik kétségbe; főképp pedig nem pózol; ha keresed, egyszerre magad fölött állónak pillantod meg, haragudnál reá, de nem lehet, kedves mosoly ül az ajkán, oly felsőséges, oly szabad, nincsenek címei, nincsen hatalma, nincsen pénze, mégis oly felsősé-

ges, oly szabad, oly derült, oly nyugalmas, oly magában bízó, olyan könyörületos; most érzeti, föl *kell* nézni hozzá, úgy illik, mert ő az, akinek k; kell magaslania, őneki, az emberiség jótévőjének. Ezt nem lehet egyszerűen úgy intézni el, hogy a tívbi közt van Mikszáthunk és a több közt Mikszáth humoros író. Ki van ő választva és mi őbenne. Annyit tesz ez.

Egyet a körülmények adtak nekünk, azt a szerencsét, hogy negyven éven át fejlődhetett. Mert vannak, akik mindjárt készek, csodaemberek, Petőfi, de a legtöbbször időre van szüksége, hogy megtisztuljanak és kifejlődjenek. Mikszáth fejlődése gyönyörű. Olyan ő, mint a győzelmes hadvezér, mindig nagyobb terület ura. S amint nő években, lelke megtisztul. Eleinte alulról nézi a dolgokat, később mind magasabbról. Eleinte gúnnyal üldözi őket és szinte pesszimista lesz, ki majd a cinizmus, majd a fölháborodás felé hajlik, később jóságosabb, kedvesebb. Eleinte eszes, később bölcs. Ez a természetes fejlődés. Mielőtt az embereket megismerjük, csodáljuk őket; midőn megismerkedünk velük, kezdjük őket utálni; azután új ismeretséget kötünk: saját magunkkal. Itt is így állunk. Imádjuk, lenézzük magunkat Most újra az emberek felé fordul tekintetünk. Kiválasztottaknak most nyílik meg a szemük. Ekkor a Mikszáthok azt mondják: nem vagyok sokkal jobb tinálatok. Gyarló vagyok én is. De ti se vagytok olyan rosszak, mint gondoltam. Furcsa egy dolog ez az emberi élet, bolond, érthetetlen, semmi. De ez a semmi a mi mindenünk. Ha az, akkor „Let us make the best of it.“ Éljük ki, amennyire lehet. Nézzük játékait és teremtsünk e játékból új világot, mely a mi örömeink világa lesz.

T A R T A L O M J E G Y Z É K :

<i>ELŐSZÓ.</i>	
Írta <i>Szemere Samu</i>	5
<i>MICHELANGELO.</i>	
Megjelent a Pester Lloyd 1923. december 25-i számában. Magyarrá fordította <i>Révészné Alexander Magda</i>	7
<i>SHAKESPEARE A VILÁGIRODALOMBAN.</i>	
Megjelent a Budapesti Szemlében 1916.	18
<i>JEAN JACQUES ROUSSEAU.</i>	
Születésének kétszázadik évfordulóján. Megjelent a Budapesti Szemlében 1912.	43
<i>HIPPOLYTE TAINÉ.</i>	
A Magyar Tudományos Akadémiában felolvasott emlékbeszéd. Megjelent a Budapesti Szemlében 1903.	59
<i>SPINOZA.</i>	
Megjelent a Népszerű Zsidó Könyvtárban	100
<i>SHAKESPEARE ÉS KATONA JÓZSEF.</i>	
Megjelent a Budapesti Szemlében 1902.	167
<i>EÖTVÖS JÓZSEF GONDOLATAI.</i>	
Születésének századik évfordulóján. Megjelent a Budapesti Szemlében 1913.	198
<i>PETŐFI SÁNDOR.</i>	
Születésének századik évfordulóján. Megjelent a Pester Lloyd 1922. december 24-i számában. Magyarrá fordította <i>Benedek Marcellné</i>	212
<i>MADÁCH IMRE.</i>	
Születésének századik évfordulóján. Megjelent a Pester Lloyd 1923 január 21-i számában. Magyarrá fordította <i>Révészné Alexander Magda</i>	222
<i>JÓKAI MÓR.</i>	
Születésének századik évfordulóján. Megjelent a Pester Lloyd 1925 február 18-i számában. Magyarrá fordította <i>Benedek Marcell</i>	233
<i>MIKSZÁTH KÁLMÁN.</i>	
Megjelent a Vasárnapi Újságban 1910 júl. 5-én.	249